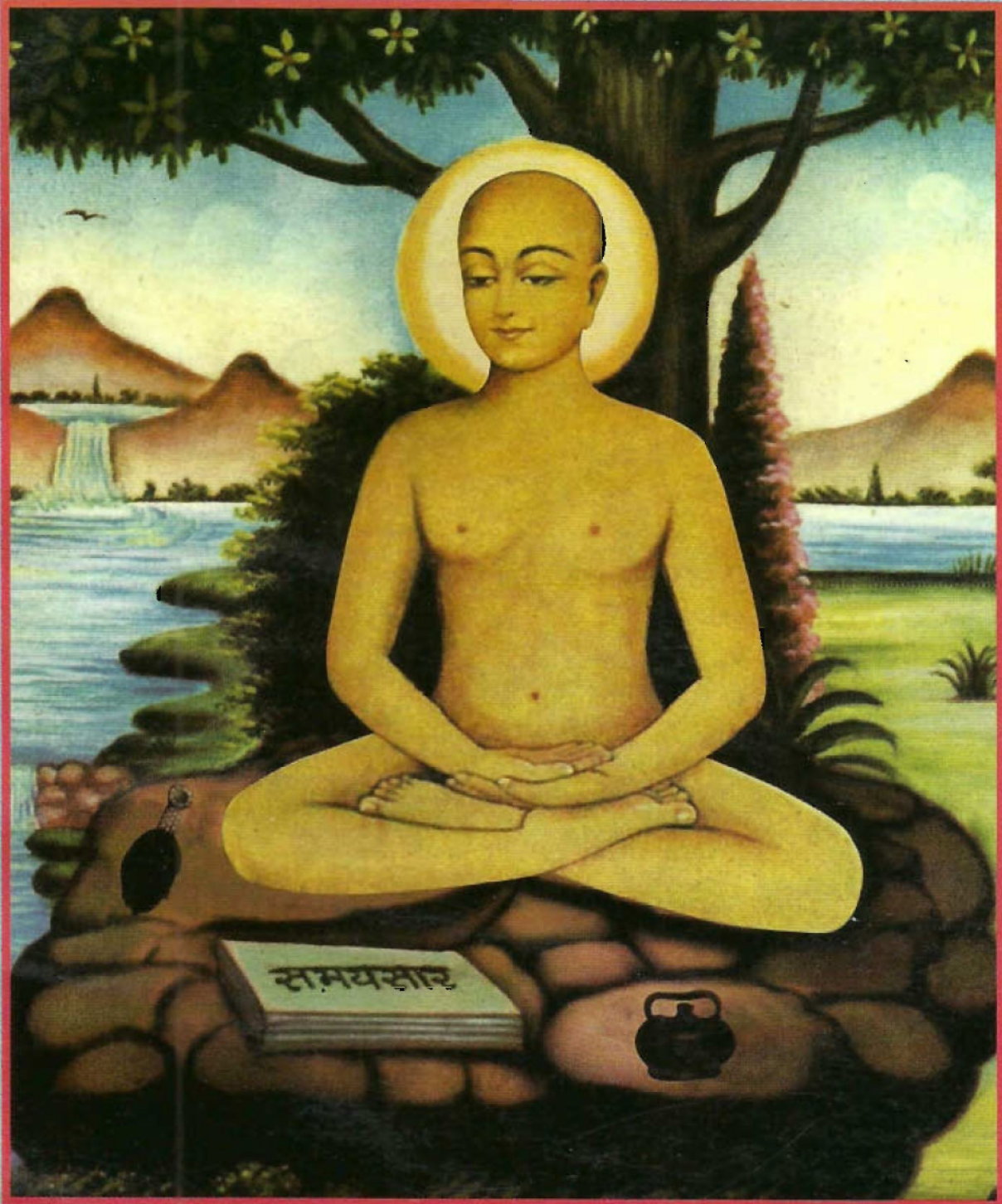

प्रतिक्रमण-आलोचना-सामयिक पाठ

णिच्चं पच्चकखाणं कुव्वदिं णिच्चं पडिक्कमदि जो य ।
णिच्चं आलोचेयदि सो हु चरितं हवदि चेदा ॥

पूज्य श्री कानजीस्वामी स्मारक ट्रस्ट, देवलाली अंतर्गत
पूज्य कहान गुरुदेव स्मृति ग्रंथ प्रकाशन पुष्प-37

प्रतिक्रमण सामायिक आलोचना पाठ

❀ प्रकाशक ❀

श्री जैन मुमुक्षु महिला मंडळ

कहाननगर, लाम रोड,
देवलाली

❀ अंतर्गत ❀

पूज्य श्री कानजीस्वामी स्मारक ट्रस्ट

कहाननगर, लाम रोड,
देवलाली

प्रथम आवृत्ति : प्रत 1000 कहान संवत-11 विक्रम संवत 2058
वीर संवत 2528 इ.स. 2002

प्राप्तिस्थान :

- ❑ **पूज्य श्री कानजीस्वामी स्मारक ट्रस्ट**
कहाननगर, लाम रोड,
देवलाली-422401
- ❑ **श्री सीमंधर भगवान जिनालय**
173/175, मुंबादेवी रोड,
मुंबई-400002

मूल्य : रु. २६=००

मुद्रक :

स्मृति ओफसेट

सोनगढ-364 250

© : (02846) 44081

પરમ પૂજ્ય અધ્યાત્મમૂર્તિ સદ્ગુરુદેવ શ્રી કાનજીસ્વામી

प्रस्तावना (आमुख)

परम पूज्य कहान गुरुदेवश्रीकी स्मृति स्मारकरूपमें देवलालीके मध्यमें अति मनोरम्य, शांत वातावरणमें पूज्य श्री कानजीस्वामी स्मारक ट्रस्ट नवनिर्मित हुआ है। जो पूज्य गुरुदेवश्रीकी अति प्रभावनाका निमित्त हुआ है। इस संकुलनमें न्यूनतम सुंदर सुंदर शिबिर, विधान तथा अनेक रोचक प्रवृत्तियाँ नित्य-प्रति चल रही हैं। जिसमें बालकसे लेकर अनेक मुमुक्षुओं लाभान्वित हुए हैं।

अति सुंदर आयतनोंयुक्त महाराष्ट्र प्रांत देवलाली एक तीर्थधाम बन गया है। यहाँ प्रतिदिन यात्रियोंका आवागमन रहता है। श्री दिगंबर महावीर मंदिर, आदिनाथ त्रिमूर्तिसे संयुक्त श्री परमागममंदिरमें अति मनोज्ञ शांतिनाथ भगवानकी मूर्ति तथा अष्ट बलभद्र भगवंत खड्गासन रूपमें बिराजमान हैं। अति सुंदर कांचकी चित्रकारीवाली दिवालोंसे समवसरणमंदिरमें बिराजमान चौमुख मुद्राधारी श्री सीमंधरस्वामी तथा चतुर्विंशति भगवंत और चोगानके मध्यमें गगनचुंबी मानस्तंभ ५३ फुट उन्नत स्थित है, जिसमें ऊपर-नीचे चतुर्मुख श्री सीमंधरस्वामी बिराजमान हैं। उसकी नीचे ३ वेदियाँ अब्धुत दृश्योंसे अंकित सुशोभित हैं। श्री वीतरागी भगवंतोंका दर्शन करते हुए मुमुक्षुओंको आश्चर्य होता है। वैराग्य-प्रेरक चित्रालयमें चित्रों भी अब्धुत हैं।

पर्वाधिराज पर्युषणमें अनेक मुमुक्षुगण अपनी निज हितकी साधना हेतु देवलालीमें अधिक संख्यामें आते हैं। हिन्दी, मराठी मुमुक्षु भाई अधिक संख्यामें लाभ लेते हैं। पर्युषण पर्वमें प्रत्येक प्रवृत्तिओंसे पूरा दिन आनंदमय आराधनापूर्वक व्यतीत हो जाता है। तथा शामको प्रतिदिन प्रतिक्रमण होता है। उसमें हिन्दी, मराठी मुमुक्षुओंको गुजराती प्रतिक्रमण पुस्तक तथा आलोचना-पाठ गुजराती भाषामें होनेसे समझमें

नहीं आता, अतः बहुतसे मुमुक्षुओंकी इच्छानुसार हिन्दी अक्षरोंमें छपानेका यह निर्णय किया गया है उसके हेतु आर्थिक सहयोग शीघ्र प्राप्त हुआ। अतः पुस्तक छपानेका शीघ्र निर्णय लिया गया।

इस पुस्तकमें प्रतिक्रमण, आलोचना पाठ, श्री आचार्य पद्मनन्दि-
विरचित तथा श्री अमितगति आचार्यदेव कृत सामायिक पाठ हिन्दी
अक्षरोंमें लिया गया है।

देवलालीमें श्री जैन मुमुक्षु महिला मंडलकी दिनप्रतिदिन धार्मिक
प्रवृत्तिओंमें वृद्धिगत हो रही है और मुमुक्षु महिलाओंने उत्साहपूर्वक
जिनवाणीकी प्रवृत्तिको सचेत किया है। जिनवाणीका प्रकाशन प्रत्येक
पर्युषणमें होता है। इस वर्ष श्री प्रतिक्रमण आलोचना-पाठका हिन्दी
पुस्तक प्रकाशन करते हुए आनन्दका अनुभव करते हैं।

इस अनादि मिथ्यात्व परिणामका प्रायश्चित्त, प्रत्याख्यान, प्रतिक्रमण,
आलोचना करके स्व-स्वरूपमें स्थिर हो—यही भावना है।

श्री जैन मुमुक्षु महिला मंडल—देवलाली

अंतर्गत

पूज्य श्री कानजीस्वामी स्मारक ट्रस्ट, देवलाली

॥ श्री जिनाय नमः ॥

★ श्री गौतम स्वामी विरचित ★

दैवसिक (रात्रिक) प्रतिक्रमण

श्लोक— जीवे प्रमादजनिताः प्रचुरा प्रदोषाः,
यस्मात् प्रतिक्रमणतः प्रलयं प्रयान्ति ।
तस्मात्तदर्थममलं, मुनिबोधनार्थं,
वक्ष्ये विचित्रभवकर्म विशोधनार्थम् ॥१॥

अर्थः—प्रतिक्रमण की आवश्यकता को बतलाते हुए, मुनियों के लिए भी उसके स्पष्टीकरण की प्रतिज्ञा करते हुए, पूज्य आचार्य कहते हैं कि जीव में प्रमाद से जनित अनेक दोष पाये जाते हैं। वे प्रतिक्रमण करने से प्रलय (नाश) को प्राप्त होते हैं, इसलिए नाना भवों में संचित हुए कर्मरूप दोषों की विशुद्धि के निमित्त मुनियों के समझने के लिए प्रतिक्रमण का निर्मल अर्थ करता हूँ ॥१॥

आशा है मुनिगण इसे अवश्य ध्यान से पढ़ेंगे तथा इस आवश्यक क्रिया का नियमित रूप से पालन करेंगे।

श्लोक— पापिष्ठेन दुरात्मना जड़धिया, मायाविना लोभिना,
रागद्वेष मलीमसेन मनसा दुष्कर्म यन्निर्मितम् ।
त्रैलोक्याधिपते जिनेन्द्र भवतः, श्रीपादमूलेऽधुना,
निन्दापूर्वमहं जहामि सततं, वर्वर्तिषुः सत्यथे ॥२॥

अर्थः—हे तीन लोक के अधिपति जिनेन्द्रदेव ! अत्यन्त पापी, दुरात्मा, जड़बुद्धि, मायावी, लोभी और राग द्वेष से मलीन मेरे मन ने जो दुष्कर्म उपार्जन किया है उसका निरन्तर सन्मार्ग में चलने

की इच्छा रखता हुआ आज मैं आपके चरण कमलों में अपनी निन्दा पूर्वक त्याग करता हूँ॥२॥

गाथा— खम्मामि सब्बजीवाणं; सब्बे जीवा खमंतु मे ।
मिक्खी मे सब्बभूदेसु, वैरं मज्झ ण केणवि ॥३॥

अर्थ:—मैं सब जीवों से क्षमा याचना करता हूँ, सब मुझे क्षमा प्रदान करें मेरा सब जीवों में मैत्रीभाव है, किसी के भी साथ मेरा बैर-भाव नहीं है॥३॥

गाथा— रागबंध पदोसंच, हरिसं दीणभावयं ।
उत्सुगत्तं भयं सोगं, रदिमरदि-च वोरस्सरे ॥४॥

अर्थ:—१. राग, २. द्वेष, ३. हर्ष, ४. दीनभाव, ५. उत्सुकता, ६. भय, ७. शोक, ८. रति (प्रीति) और ९. अरति (अप्रीति) इन सब आकुलता को उत्पन्न करने वाले भावों का, मैं परित्याग करता हूँ॥४॥

गाथा— हा दुट्ठ कयं, हा ! दुट्ठ चिंतियं, भासियं च हा दुट्ठं ।
अंतो अंतो डज्झमि, पच्छुत्तावेणं वेदंतो ॥५॥

अर्थ:—हा ! १. यदि मैंने कार्य से कोई दुष्ट कार्य किया हो । हा ! २. यदि मन से कोई दुष्ट चिन्तन किया हो, और हा ! ३. यदि मैंने मुख से कोई दुष्ट वचन बोला हो, उसको मैं बुरा समझता हुआ, पश्चात्ताप पूर्वक मन ही मन में जल रहा हूँ अर्थात् उन दुर्भावनाओं का त्याग करता हूँ॥५॥

गाथा— दुब्बे खेत्ते काले; भावे च कदावराह सोहणयं णिंदण,
गरहण जुत्तो, मण, वच कायेण पडिक्कमणं ॥६॥

अर्थ :—१. द्रव्य--आहार, शरीर आदि, २. क्षेत्र--वसतिका, शयन, मार्गादि, ३. काल--पूर्वाण्ह (प्रातःकाल) मध्यान्ह (दोपहर) अपराण्ह (सांयकाल) दिवस, रात्रि, पक्ष (१५ दिन) मास (३० दिन) चातुर्मास (४ महिने) संवत्सर (१ वर्ष) अतीत (भूतकाल) अनागत (भविष्यत् आने वाला काल) वर्तमान (मौजूद रहने वाला) ४. भाव-संकल्प और विकल्प खोटे चित्त व्यापार से किये गये अपराधों की निन्दा, तथा गर्हा से युक्त होकर शुद्ध मन, वचन और काय से शोधन करना प्रतिक्रमण है ॥ ६ ॥

विशेष--निन्दा और गर्हा--यद्यपि दोनों शब्द एकार्थ सरीखे दिखते हैं फिर भी इनमें निम्नलिखित अंतर है-- (क) जो अपने आत्मा की साक्षीपूर्वक किये हुए पापों को बुरा समझना उसे निन्दा कहते हैं, किन्तु जो (ख) गुरु आदि की साक्षी पूर्वक किये हुए पापों की निन्दा करना सो गर्हा कहलाती है।

गद्य--एइंदिया, बेइंदिया, तेइंदिया, चतुरिंदिया, पंचिंदिया, पुढविकाइया, आउकाइया, तेउकाइया, वाउकाइया, वणप्फदिकाइया, तसकाइया, एदेसिं उद्दावणं, परिदावणं विराहणं, उवघादो कदो वा, कारिदो वा, कीरंतो वा समणुमण्णिदो, तस्स मिच्छा मे दुक्कडं ॥७॥

अर्थ :—१. एकेन्द्रिय, २. द्वीन्द्रिय, ३. त्रीन्द्रिय, ४. चतुरिन्द्रिय, ५. पंचेन्द्रिय, ६. पृथ्वीकायिक, ७. अप्कायिक (जल कायिक) ८. तेजस्कायिक, (अग्निकायिक), ९. वायुकायिक, १०. वनस्पति-कायिक, और त्रसकायिक, इन सब इन्द्रिय और कायिक जीवों का १. उत्तापन, २. परितापन, ३. विराधन और ४. उपघात मैंने स्वयं किया हो, औरों से कराया हो, और स्वयं करते हुए दूसरों की अनुमोदना की हो, वे सब पाप मेरे मिथ्या हों।

विशेषः—यद्यपि ये चारों ही शब्द प्रायः एकार्थ वाचन है फिर भी इनका भेद समझने के लिए नीचे विशेषार्थ दिया है।
 १. पृथ्वीकायिकादि जीवों का उत्तापन अर्थात् प्राणों का वियोग रूप मारण। २. परितापन पृथ्वीकायिकादि जीवों को संताप पहुंचाना, ३. विराधन-पृथ्वीकायिकादि जीवों को पीड़ा पहुंचाना और अनेक प्रकार से दुःखी करना, ४. उपघात-एक देश से अथवा संपूर्ण रूप से पृथ्वीकायिकादि जीवों को प्राणों से रहित करना ॥७॥

आलोचना

गद्य-इच्छामि भंते ! चरित्तायारो तेरसविहो, परिविहाविदो, पंचमहब्बदाणि, पंचसमिदीओ, तिगुत्तीओ चेदि। तत्थ पढ्मे महब्बदे पाणादिवादादो वेरमणं, से पुढविकाइया जीवा असंखेज्जासंखेज्जा, आउकाइया जीवा असंखेज्जासंखेज्जा, तेउकाइया जीवा असंखेज्जासंखेज्जा वाउकाइया जीवा असंखेज्जासंखेज्जा, वणप्फदिकाइया जीवा अणन्ताणंता हरिया, वीआ, अंकुरा। छिण्णा भिण्णां एदेसिं उद्दावणं परिदावणं, विराहणं, उवघादो कदो वा, कारिदो वा, कीरंतो वा समणुमण्णिदो, तस्स मिच्छा मे दुक्कडं ॥१॥

अर्थः—हे भगवन् ! पांच महाव्रत, पांच समिति और तीन गुप्ति इस प्रकार तेरह प्रकार का चारित्र है उसका मैंने प्रमाद वश परिहापन (खंडन) किया हो, उसकी आलोचना-विशुद्धि करना चाहता हूं। उस तेरह प्रकार के चारित्र में पहला महाव्रत प्राणों के व्यतिपात से रहित है। उसमें मैंने असंख्यातासंख्यात पृथ्वीकायिक जीव, असंख्याता-संख्यात अपृकायिक जीव, असंख्यातासंख्यात तेजस्कायिक जीव, असंख्यातासंख्यात वायुकायिक जीव, अनंतानंत वनस्पतिकायिक जीव तथा हरित (सचित्त) बीज, अंकुर, छेदे भेदे, उनका उत्तापन,

परितापन विराधन और उपघात किया है, कराया है और करने वाले की अनुमोदना की है, वह मेरा दुष्कृत मिथ्या होवे ॥१॥

गद्य--बेइंदिया जीवा असंखेज्जासंखेज्जा, कुक्खि किमि संख खुल्लुय, वराऽय, अक्खरिदुय-गण्डवाल संबुक्क-सिप्पि, पुलविकाइया एदेसिं उद्दावणं, परिदावणं, विराहणं, उवघादो कदो वा, कारिदो वा, कीरंतो वा, समणुमण्णिदो, तस्स मिच्छा मे दुक्कडं ॥२॥

अर्थ :—स्पर्शन और रसना ये जिनके दो इन्द्रियां होती हैं ऐसे दो इन्द्रिय जीव असंख्याता-संख्यात प्रमाण हैं उनमें से कुक्षि, कृमि (लट) घावों में पैदा होने वाले जीवों का भी ग्रहण किया गया है तथा शंख क्षुल्लक (बाला) वराटक (कौड़ी) अक्ष, अरिष्टबाल (बाल जातिका ही जन्तु विशेष) संबूक (लघुशंख) सीप, पुलवीक (पानी की जोंक) आदि अन्य भी दो इन्द्रिय जीव बहुत से हैं उनका उत्तापन, परितापन, विराधना और उपघात मैंने किया हो, कराया हो और करने वाले की अनुमोदना की हो, वह मेरा दुष्कृत मिथ्या होवे ॥२॥

गद्य--तेइंदिया जीवा-असंखेज्जासंखेज्जा, कुन्थुदेहिय विंछिय गोभिंद-गोजुव-मक्कुण, पिपीलियाइया, एदेसिं उद्दावणं, परिदावणं, विराहणं उवघादो कदो वा कारिदो वा, कीरंतो वा समणुमण्णिदो तस्स मिच्छा मे दुक्कडं ॥३॥

अर्थ :—स्पर्शन, रसना, और घ्राण ये जिनके तीन इंद्रियाँ होती हैं ऐसे तीन इंद्रिय जीव असंख्यातासंख्यात संख्या प्रमाण हैं उनमें से कुन्थु (सूक्ष्म जंतु) देहिक (उद्देवल) गोभिंद, गोजों, मक्कुण (खटमल) पिपीलिका (कीड़ी) सावण की डोकरी आदि अन्य भी तीन इंद्रिय जीव बहुत से हैं उनका उत्तापन, परितापन, विराधना और उपघात मैंने किया हो, कराया हो और करने वाले

की अनुमोदना की हो, वह मेरा दुष्कृत मिथ्या हो ॥३॥

गद्य--चउरिंदिया जीवा असंखेज्जासंखेज्जा, दंसमसय, मक्खि, पयंग-
कीड-भमर-महुयर-गोमिच्छि-याइया, एदेसिं उद्दावणं परिदावणं, विराहणं,
उवघादो कदो वा, कारिदो वा कीरंतो वा समणुमण्णिदो, तस्स मिच्छा मे
दुक्कडं ॥४॥

अर्थ:—स्पर्शन, रसना, घ्राण चक्षु ये चार इंद्रियां होती हैं ऐसे
चार इंद्रिय जीव असंख्याता- संख्यात संख्या प्रमाण हैं उनमें से दश
(डांस) मशक (मच्छर) मक्खि (मक्खी) पयंग (पतंगा) कीट (गोमय
कीट, रक्तकीट, अर्ककीटादि) भ्रमर (भौरा) महुयर (मधुमक्खी)
गोमक्षिका इत्यादि असंख्याता- संख्यात संख्या प्रमाण जो चौ इन्द्री
जीव हैं इनका उत्तापन, परितापन विराधना और उपघात मैंने किया
हो, कराया हो और करने वाले की अनुमोदना की हो, वह मेरा
दुष्कृत मिथ्या होवे ॥ ४ ॥

लघु सिद्धभक्ति

तवसिद्धे णयसिद्धे, संजमसिद्धे चरित्त सिद्धे य।

णाणम्मि दंसणम्मि य, सिद्धे सिरसा णमंसामि ॥२॥

अर्थ:—तप से सिद्ध, नय से सिद्ध, संयम से सिद्ध, चरित्र
से सिद्ध, ज्ञान से सिद्ध और दर्शन में सिद्ध हुए ऐसे सब सिद्धों
को मैं सिर झुकाकर नमस्कार करता हूँ ॥२॥

गद्य--(अंचलिका)-इच्छामि भंते! सिद्धभक्ति काउत्सर्गो कओ,
तस्सालोचेउं सम्मणाण-सम्मदंसण-सम्मचारित्त जुत्ताणं, अट्ठविह-कम्म-विण्ण
मुक्काणं, अट्ठगुणसंपण्णाणं, उट्ठलोयमत्थयम्मि पयट्ठियाणं, तवसिद्धाणं
णयसिद्धाणं, संजमसिद्धाणं, चरित्तसिद्धाणं, अतीताणागदवट्ठमाणकालत्तय-

सिद्धाणं, सबसिद्धाणं, णिच्चकालं अंचेमि, पूजेमि, वन्दामि, णमंसामि, दुक्खक्खओ, कम्मक्खओ, बोहिलाहो सुगइगमणं, समाहि मरणं, जिणगुणसम्पत्ति होउ मज्झं ॥

अर्थ:—हे भगवन्! मैंने सिद्ध भक्ति सम्बन्धी कायोत्सर्ग किया, उसकी आलोचना करने की इच्छा करता हूं। जो सम्यग्ज्ञान, सम्यग्दर्शन और सम्यक्चारित्र से युक्त है, आठ प्रकार के कर्मों से मुक्त है, आठ गुणों से सम्पन्न है, ऊर्ध्वलोक के मस्तक पर प्रतिष्ठित है, तप सिद्ध है, नयसिद्ध है, संयमसिद्ध है, चारित्र सिद्ध है, सम्यग्ज्ञान सम्यग्दर्शन और सम्यक्चारित्र से सिद्ध है, अतीत, अनागत और वर्तमान इन तीनों कालों में सिद्ध है ऐसे सब सिद्धों की नित्यकाल अर्चा करता हूं पूजा करता हूं, वंदना करता हूं, नमस्कार करता हूं। मेरे दुःखों का क्षय हो, कर्मों का क्षय हों, बोधि रत्नत्रय का लाभ हो, सुगति में गमन हो, समाधि मरण हो और जिनेन्द्र के गुणों की सम्यक् प्राप्ति हो।

कृति अनुयोग द्वारा (वाचना शुद्धि प्ररूपणा)

धवला पुस्तक-६

यमपटहरवश्रवणे रुधिरस्त्रावेऽगतोऽतिचारे च ।

दातृष्वशुद्धकायेषु भुक्तवति चापि नाध्येयम् ॥६२॥

तिलपलल-पृथुक-लाजा-पूपादिस्निग्धसुरभिगंधेषु ।

भक्तेषु भोजनेषु च दावाग्निधूमे च नाध्येयम् ॥६३॥

योजनमण्डलमात्रे सन्यासविधौ महोपवासे च ।

आवश्यकक्रियायां केशेषु च लुच्यमानेषु ॥६४॥

सप्तदिनान्यव्ययनं प्रतिषिद्धं स्वर्गगते श्रमणसूरौ ।
 योजनमात्रे दिवसत्रितयं त्वतिदूरतो दिवसम् ॥६५॥
 प्राणिनि च तीव्रदुःखान्प्रियमाणे स्फुरति चातिवेदनया ।
 एकनिवर्तनमात्रे तिर्यक्षु चरत्सु च न पाठ्यम् ॥६६॥
 तावन्मात्रे स्थावरकायक्षयकर्मणि प्रवृत्ते च ।
 क्षेत्राशुद्धो दूरादू दुर्गधे वातिकुणपे वा ॥६७॥
 विगतार्थागमने वा स्वशरीरे शुद्धिवृत्तिविरहे वा ।
 नाध्येयः सिद्धान्तः शिवसुखफलमिच्छता व्रतिना ॥६८॥
 प्रमितिरस्तिशतं स्यादुच्चारविमोक्षणक्षितेरात् ।
 तनुसलिलमोक्षणेऽपि च पंचाशदरत्निरेवातः ॥६९॥
 मानुषशरीरलेशावयस्याप्यत्र दण्डपंचाशत् ।
 संशोद्ध्या तिरश्चां तदर्द्धमात्रैव भूमिः स्यात् ॥७०॥
 व्यन्तरभेरीताडन-तत्पूजासंकटे कर्षणे वा ।
 संमृक्षण-समार्जनसमीपचाण्डालबालेषु ॥७१॥
 अग्निजलरुधिरदीपे मांसास्थिप्रजनने तु जीवानां ।
 क्षेत्रविशुद्धिर्न स्याद्यथोदितं सर्वभावज्ञैः ॥७२॥
 क्षेत्रं संशोध्य पुनः स्वहस्तपदौ विशोध्य शुद्धमनाः ।
 प्राशुकदेशावस्थो गृण्हीयादू वाचनां पश्चात् ॥७३॥
 युक्त्या समधीयानो वक्षणकक्षाद्यमस्पृशन् स्वाङ्गम् ।
 यत्नेनाधीत्य पुनर्यथाश्रुतं वाचनां मुंचेत् ॥७४॥
 तपसि द्वादशसंख्यं स्वाध्यायः श्रेष्ठ उच्यते सद्भिः ।
 अस्वाध्यायदिनानि ज्ञेयानि ततोऽत्र विद्वद्भिः ॥७५॥

पर्वसु नन्दीश्वरवरमहिमा दिवसेषु चोपरागेषु ।
 सूर्याचन्द्रमसोरपि नाध्येयं जानता व्रतिना ॥१०६॥
 अष्टम्यामध्ययनं गुरु-शिष्यद्वय वियोगमावहति ।
 कलहं तु पौर्णमास्यां करोति विघ्न चतुर्दश्याम् ॥१०७॥
 कृष्णचतुर्दश्यां यद्यधीयते साधवो ह्यमावस्यायाम् ।
 विद्योपवासविधयो विनाशवृत्तिं प्रयान्त्यशेष सर्वे ॥१०८॥
 मध्याह्ने जिनरूपं नाशयति करोति संध्योर्व्याधिम् ।
 तुष्यन्तोऽप्यप्रियतां मध्यमरात्रौ समुपयान्ति ॥१०९॥
 अतितीव्रदुःखितानां रुदतां संदर्शने समीपे च ।
 स्तनयित्मुविद्युदभ्रेष्वतिवृष्ट्या उल्कनिधति ॥११०॥
 प्रतिपद्येकः पादो ज्येष्ठामूलस्य पौर्णमास्यां तु ।
 सा वाचनाविमोक्षे छाया पूर्वाण्हेवेलायाम् ॥१११॥
 सैवापराण्हकाले वेला स्याद्वाचनाविद्यौ विहिता ।
 सप्तपदी पूर्वाण्हापराण्हयोर्ग्रहण-मोक्षेषु ॥११२॥
 ज्येष्ठामूलात्परतोऽप्यापौषाद्वयंगुला हि वृद्धिः स्यात् ।
 मासे मासे विहिता क्रमेण सा वाचनाछाया ॥११३॥
 एवं क्रमप्रवृद्ध्या पादद्वयमत्र हीयते पश्चात् ।
 पौषादाज्येष्ठान्ताद् द्वयंगुलमेवेति विज्ञेयम् ॥११४॥
 दब्बादिवदिक्कमणं करेदि सुत्तत्थसिक्खलोहेण ।
 असमाहिमसज्झायं कलहं वाहिं वियोगं च ॥११५॥
 विणएण सुदमधीदं किह वि पमादेण होइ विस्सरिदं ।
 तमुवट्ठादि परभवे केवलणाणं च आवहदि ॥११६॥

इदि वयणादो तित्थयरवयणविणिग्गयबीजपदं सुत्तं । तेण सुत्तेण समं वट्टदि उप्पज्जदि त्ति गणहरदेवम्मि द्विदसुदणाणं सुत्तसमं । अर्यते परिच्छिद्यते गम्यते इत्यर्थो द्वादशांगविषयः, तेण अत्थेण समं सह वट्टदि त्ति अत्थसमं । दव्वसुदाइरिए अणवेक्खिय संजमजणिदसुदणाणावरणक्खओवसमसमुप्पण्ण-बारहंसुगदं सयंबुद्धाधारमत्थसममिदि ।

यमपटहका शब्द सुननेपर, अंगसे रक्तस्त्रावके होनेपर, अतिचारके होनेपर, तथा दाताओंके अशुद्धकाय होते हुए भोजन कर लेनेपर स्वाध्याय नहीं करना चाहिये ॥६२॥

तिलमोदक, चिउडा, लाई और पुआ आदि चिक्कण एवं सुगन्धित भोजनोंके खानेपर तथा दावानलका धुआं होनेपर अध्ययन नहीं करना चाहिये ॥६३॥

एक योजनके घेरेमें सन्यासविधि, महोपवासविधि, आवश्यकक्रिया एवं केशोंका लोंच होनेपर तथा आचार्योंका स्वर्गवास होनेपर सात दिन तक अध्ययनका प्रतिषेध है । उक्त घटनाओंके योजन मात्रमें होनेपर तीन दिन तक तथा अत्यन्त दूर होनेपर एक दिन तक अध्ययन निषिद्ध है ॥६४—६५॥

प्राणीके तीव्र दुःखसे मरणासन्न होनेपर या अत्यन्त वेदनासे तडफडानेपर तथा एक निवर्तन (एक वीधा या गुंठा) मात्रमें तिर्यचोंका संचार होनेपर अध्ययन नहीं करना चाहिये ॥६६॥

उतने मात्रमें स्थावरकाय जीवोंके घात रूप कार्यमें प्रवृत्त होनेपर, क्षेत्रकी अशुद्धि होनेपर, दूरसे दुर्गन्ध आनेपर अथवा अत्यन्त सड़ी गन्धके आनेपर, ठीक अर्थ समझमें न आने पर अथवा अपने शरीरके शुद्धिसे रहित होनेपर मोक्षसुखके चाहनेवाले व्रती पुरुषको सिद्धान्तका अध्ययन नहीं करना चाहिये ॥६७—६८॥

मल छोड़नेकी भूमिसे सौ अरलि प्रमाण दूर, तनुसलिल अर्थात् मूत्रके छोबनेमें भी इस भूमिसे पचास अरलि दूर, मनुष्यशरीरके लेशमात्र अवयवके स्थानसे पचास धनुष, तथा तिर्यचोंके शरीरसम्बन्धी अवयवके स्थानसे उससे आधी मात्र अर्थात् पच्चीस धनुष प्रमाण भूमिको शुद्ध करना चाहिये ॥६६-१००॥

व्यन्तरोके द्वारा भेरीताडन करनेपर, उनकी पूजाका संकट होनेपर, कर्षणके होनेपर, चाण्डालबालकोंके समीपमें झाडा-बुहारी करनेपर; अग्नि, जल व रुधिरकी तीव्रता होनेपर; तथा जीवोंके मांस व हड्डियोंके निकाले जानेपर क्षेत्रकी विशुद्धि नहीं होतीं जैसा कि सर्वज्ञोंने कहा है ॥१०१-१०२॥

क्षेत्रकी शुद्धि करनेके पश्चात् अपने हाथ और पैरोंको शुद्ध करने तदनन्तर विशुद्ध मन युक्त होता हुआ प्राशुक देशमें स्थित होकर वाचनाको ग्रहण करे ॥१०३॥

बाजू और कांख आदि अपने अंगका स्पर्श न करता हुआ उचित रीतिसे अध्ययन करे और यत्नपूर्वक अध्ययन करके पश्चात् शास्त्रविधिसे वाचनाको छोड़ दे ॥१०४॥

साधु पुरुषोंने बारह प्रकारके तपमें स्वाध्यायको श्रेष्ठ कहा है। इसीलिये विद्वानोंको स्वाध्याय न करनेके दिनोंको जानना चाहिये ॥१०५॥

पर्वदिनों (अष्टमी व चतुर्दशी आदि), नन्दीश्वरके श्रेष्ठ महिमा-दिवसों अर्थात् अष्टान्हिक दिनोंमें और सूर्य-चन्द्रका ग्रहण होनेपर विद्वान व्रतीको अध्ययन नहीं करना चाहिये ॥१०६॥

अष्टमीमें अध्ययन गुरु और शिष्य दोनोंके वियोगको करता है। पूर्णमासीके दिन किया गया अध्ययन कलह और कृष्ण चतुर्दशी और

अमावस्याके दिन किया गया अध्ययन विघ्नको करता है ॥१०७॥

यदि साधु जन कृष्ण चतुर्दशी और अमावस्याके दिन अध्ययन करते हैं तो विद्या और उपवासविधि सब विनाशवृत्तिको प्राप्त होते हैं ॥१०८॥

मध्याह्न कालमें किया गया अध्ययन जिनरूपको नष्ट करता है, दोनों संध्याकालोंमें किया गया अध्ययन ब्याधिको करता है, तथा मध्यम रात्रिमें किये गये अध्ययनसे अनुरक्त जन भी द्वेषको प्राप्त होते हैं ॥१०९॥

अतिशय तीव्र दुखसे युक्त और रोते हुए प्राणियोंको देखने या समीपमें होनेपर मेधोंकी गर्जना व बिजलीके चमकनेपर और अतिवृष्टिके साथ उल्कापात होनेपर (अध्ययन नहीं करना चाहिये) ॥११०॥

जेठ मासकी प्रतिपदा एवं पूर्णमासीको पूर्वाह्न कालमें वाचनाकी समाप्तिमें एक पाद अर्थात् एक वितस्ति प्रमाण (जांघोंकी) वह छाया कही गई हैं। अर्थात् इस समय पूर्वाह्न कालमें बारह अंगुल प्रमाण छायाके रह जानेपर अध्ययन समाप्त कर देना चाहिये ॥१११॥

वही समय (एक पाद) अपराह्नकालमें वाचनाकी विधिमें अर्थात् प्रारम्भ करनेमें कहा गया है। पूर्वाह्नकालमें वाचनाका प्रारम्भ करने और अपराह्नकालमें उसके छोड़नेमें सात पाद (वितस्ति) प्रमाण छाया कही गई है (अर्थात् प्रातः काल जब सात पाद छाया हो जावे तब अध्ययन प्रारम्भ करे और अपराह्नमें सात पाद छाया रहजानेपर समाप्त करे) ॥११२॥

ज्येष्ठ मासके आगे पौष मास तक प्रत्येक मासमें दो अंगुल

प्रमाण वृद्धि होती है। यह क्रमसे वाचना समाप्त करनेकी छायाका प्रमाण कहा गया है ॥११३॥

इस प्रकार क्रमसे वृद्धि होनेपर पौष मास तक दो पाद हो जाते हैं। पश्चात् पौष माससे ज्येष्ठ मास तक दो अंगुल ही क्रमशः कम होते जाते हैं, ऐसा जानना चाहिये ॥११४॥

सूत्र और अर्थकी शिक्षाके लोभसे किया गया द्रव्यादिकका अतिक्रमण असमाधि अर्थात् सम्यक्त्वादिकी विराधना, अस्वाध्याय अर्थात् शास्त्रादिकोंका अलाभ, कलह, व्याधि और वियोगकौ करता है ॥११५॥

विनयसे पढा गया श्रुत यदि किसी प्रकार भी प्रमादसे विस्मृत हो जाता है तो परभवमें वह उपस्थित हो जाता है और केवलज्ञानको भी प्राप्त कराता है ॥११६॥

“सामायिक” का स्वरूप, लाभ एवं उसके भेद

सम्-राग-द्वेष रहित, आय-उपयोग की प्रवृत्ति। राग-द्वेष की परिणति का अभाव करके साम्यभावरूप परिणति को प्राप्त करना ‘सामायिक’ है। सम्-राग-द्वेष की निवृत्ति, आय-प्रशमादिरूप ज्ञान का लाभ। राग-द्वेष में माध्यस्थ भाव रखना ‘सामायिक’ है। मोह-क्षोभ रहित आत्मा का परिणाम ही ‘सामायिक’ है। सम्यक्त्व, ज्ञान, संयम और तप इन चार प्रकार की अवस्था को ‘सामायिक’ कहते हैं। अपने स्वरूप की साधना में भूल न हो जाय उसके लिए शरीर की शुद्धि के साथ शुद्ध कपड़े पहिन कर एकान्त में स्थिरता पूर्वक अपने शुद्ध स्वरूप का विचार करना ही ‘सामायिक’ है।

‘सामायिक’ क्यों करना चाहिये :—

आर्तध्यान, रौद्रध्यान रूप संसार प्रवृत्ति की निवृत्ति और धर्मध्यान रूप प्रवृत्ति में सर्व जीवों के प्रति वैर विरोध को त्यागकर संयम तप और त्याग भावना के भावरूप उदासीनता को प्राप्त कर समताभाव की सिद्धि के लिए सामायिक करने में आवे तो वह वीतरागता की प्राप्ति का कारण है।

‘सामायिक’ आत्म कल्याण के हेतु करने में आती है। जितने-जितने अंशों में विषय कषाय घट जावे और परिणामों में वीतरागता व शान्ति बढ़ती जावे, उतने-उतने अंशों में धर्मस्थान की प्राप्ति के लिए मुमुक्षुओं का सामायिकादि षट् आवश्यक करना परम कर्तव्य है।

‘सामायिक’ करने से लाभ :—

‘सामायिक’ करने वाले मुमुक्षु के सब प्रकार के पापास्रव

रुककर सातिशय पुण्य का बन्ध होता है। भावपूर्वक सामायिक करने से सुख और शान्ति की प्राप्ति होती है। आत्मतत्त्व की प्राप्ति का मूल कारण 'सामायिक' ही है। एकाग्रतारूप साम्यता से ही जीव को निष्कर्मरूप अवस्था प्राप्त होती है।

अभव्य जीव को भी 'द्रव्य-सामायिक' के प्रभाव से नौवे ग्रैवेयक के अहमिन्द्र पद की प्राप्ति हो जाती है, तो फिर 'भाव-सामायिक' से केवलज्ञान क्यों नहीं प्राप्त होगा? अवश्य होगा।

'सामायिक' करने से पंचेन्द्रिय-विषय एवं अंतरंग कषाय का नाश होता है और पदार्थ के प्रति ममता छूट जाती है। छह काय के जीवों के प्रति समता प्रकट होती है।

'सामायिक' का प्रारम्भिक अभ्यासी श्रावक शुभोपयोग से सातिशय पुण्य बाँध कर अभ्युदय युक्त सर्व सुख भोग कर मनुष्य भव की प्राप्ति करता है; और फिर निर्ग्रन्थ-मुनि होकर शुद्धोपयोग को प्राप्त करके संवर पूर्वक समस्त कर्मों की निर्जरा करते हुए मोक्षपद की प्राप्ति कर लेता है।

'सामायिक' करने का स्थान:—

जिस स्थान में, चित्त में विक्षेप करने के कारण न हों, जहाँ अनेक लोगों के वाद-विवादिक का कोलाहल न हो, अधिक असंयमी जीवों का आवागमन न हो, स्त्रियों का, नपुंसकों का, विशेष आना जाना न हो, गीत, नृत्य वाद्य यंत्रों आदि का प्रचार समीप में न हो, तिर्यन्चों एवं पक्षियों का संचार न हो, जहाँ बहुत शीत तथा उष्णता की, प्रचण्ड पवन की, वर्षा की बाधा न हो, डाँस, मच्छर, मक्खी, सर्प, बिच्छु इत्यादिक जीवों के द्वारा कोई बाधा न हो, ऐसे विक्षेप रहित एकान्त स्थान हो, वन हो या जीर्ण बाग का मकान

हो, गृह हो, चैत्यालय हो या धर्मात्मा पुरुषों का प्रोषधोपवास करने का स्थान हो, ऐसे एकान्त विक्षेप रहित स्थान में प्रसन्नचित होकर, समस्त मन के विकल्पों को छोड़कर 'सामायिक' करनी चाहिये।

(रत्नकरण्ड श्रावकाचार श्लोक ११ के आधार से)

‘सामायिक’ प्रारम्भ करने की विधि:—

“सामायिक” प्रारम्भ करने से पहिले अपनी इन्द्रियों के विषय-व्यापार से विरक्त होकर अपने केश-वस्त्रादि को यथाविधि बाँध लेना चाहिए, जिससे के सामायिक करते समय क्षोभ न हो। सामायिक के काल में खान, पान, व्यापार, रोजगार, लेन-देन विकथा, आरम्भ, समारंभ विसंवादादि समस्त पाप क्रियाओं को मन-वचन-काय-कृत-कारित अनुमोदना से त्याग कर एवं मर्यादा के बाहर क्षेत्र में नियत समय तक हिंसादि पांच पापों को सर्वथा त्याग कर राग-द्वेष रहित सकल जीवों पर समता भाव धारण कर; आर्त्त, रौद्र ध्यान छोड़कर एक चिदानन्द स्वरूप शुद्धात्मा का ध्यान करने की प्रतिज्ञा करनी चाहिए।

“अहं समस्त सावद्ययोगाद्विरतोस्मि”

“मैं समस्त सावद्ययोग का त्याग करता हूँ।” ऐसे कहकर पूर्व या उत्तर दिशा में मुंह करके दोनों हाथों को सीधा लटका कर दोनों पावों के बीच में चार अंगुल की जगह रखकर नासादृष्टि लगाकर कायोत्सर्ग पूर्वक आसन पर खड़ा होकर अरहन्त सिद्ध भगवान की साक्षी से दो घड़ी ४८ मिनिट तक “सामायिक” करने की आज्ञा लेकर प्रतिज्ञा करनी चाहिये।

मेरी सामायिक काल की मर्यादा पूर्ण न हो जाय, तब तक मैं दूसरे स्थान का एवं परिग्रह का त्याग करता हूँ, पुनश्च अपनी

देह पर रहे हुए परिग्रह एवं शरीर के प्रति ममता का त्याग करने के अभ्यास पूर्वक नौ बार 'णमोकार मन्त्र' का जाप्य मन में बोलकर, ३ आवर्त ए एक शिरोनति करनी चाहिये। इसी प्रकार चारों दिशाओं में से प्रत्येक में नौ बार णमोकार मंत्र का जाप्य, ३ आवर्त व एक शिरोनति करनी चाहिये। (दोनों हाथ जोड़कर बाई ओर से दाहिनी ओर ले जाते हुए घुमाना आवर्त है और मस्तक झुकाना शिरोनति है) प्रत्येक दिशा में पंच परमेष्ठी हैं, उस दिशा में विद्यमान तीन लोक के कृत्रिम-अकृत्रिम जिन चैत्यालयों को नमस्कार करें। बाद में जिस दिशा से आज्ञा ली है, उस दिशा में अष्टांग नमस्कार करके तीन बार नमोऽस्तु, नमोऽस्तु, नमोऽस्तु, बोलकर आसन लगाना चाहिए और फिर सामायिक पूर्ण होने तक उस आसन को नहीं बदलना चाहिए। किसी प्रकार की विघ्न-बाधा आने पर भी अपने आसन को नहीं छोड़ना चाहिए।

आसन लगाने की विधि:—

- (१) खड़गासन—अपने दोनों पैरों को चार अंगुल के फासले से रखकर दोनों हाथ को सीधा लटका कर सीधा खड़ा होने को “खड़गासन” कहते हैं।
- (२) पद्मासन—दाहिनी जांघ पर बांये पैर, बाँई जांघ पर दाहिने पैर को रखकर गोद में बायें हाथ की हथेली को नीचे रखकर दाहिने हाथ की हथेली को ऊपर रख कर सीधा बैठने को “पद्मासन” कहते हैं।
- (३) अर्द्धपद्मासन—बायें पैर की जांघ के ऊपर दाहिना पैर रखकर पद्मासन की भाँति हाथों की हथेलियों को रखकर सीधा बैठने को “अर्द्धपद्मासन” कहते हैं।

“सामायिक” करते समय पूर्व दिशा में इन आसनों में से कोई

एक आसन लगाकर आँखों को आधी खुली रखकर सौम्य नासादृष्टि से उपयोग को (तत्वों के ज्ञेयों की), तत्त्वदृष्टि (षट् द्रव्य व उनकी गुणपर्यायों) पर लगाना चाहिये। (सामायिक काल में मौन पूर्वक शान्त चित्त से प्रमाद छोड़कर उत्साह पूर्वक “सामायिक” करना चाहिये। मनोवृत्ति की शुद्धि से चित्त शान्त होता है और उपयोग निश्चल दशा को प्राप्त होता है। शुद्धात्म स्वरूप में उपयोग की स्थिरता करना ही यथार्थ ‘सामायिक’ है।)

यदि सामायिक पाठ याद न हो तो इस पुस्तक में जिस क्रम से सामायिक के पाठ छपे हैं, उसके अनुसार शुद्ध उच्चारण करें। साथ में अपने दूसरे साथी हों तो उनके स्वर में स्वर मिलाकर पाठ करें, पाठ का भाव बराबर समझते रहना चाहिये।

सामायिक में णमोकार मंत्र, अ सि आ उ सा नमः अर्हत्सिद्धाचार्योपाध्याय सर्वसाधुभ्यो नमः, अरिहंत सिद्ध, ॐ ह्रीं अर्हं अ सि आ उ सा नमः, ॐ नमः सिद्धेभ्यः, मंत्र का १०८ बार जाप करें। जाप पूरे होने पर पूर्वोक्त लिखे अनुसार पुनः चारों दिशाओं में णमोकार मंत्र पूर्वक नमस्कार करें।

(सूत की जापमाला में १०८ दाने होते हैं। उनका रहस्य यह है कि गृहस्थ समरम्भ, समारम्भ, आरंभ ये तीन मन-वचन और काय से स्वयं करते हैं, कराते हैं जो क्रोध, मान, माया, लोभ के वश में होकर करते हैं, इसलिए इनके परस्पर गुणने से १०८ कर्मास्त्रव के भंग होते हैं। कोई भी पापकार्य उक्त प्रकार से होता रहता है जिससे अशुभ-कर्म बंधता है इसके रोकने का उपाय ‘सामायिक’ है।)

‘सामायिक’ पूर्ण करने की विधि:—

सामायिक काल में मन, वचन, काय की प्रवृत्ति में ३२ दोषों

में से कोई भी दोष जाने- अनजाने प्रमादवश हो गया हो तो अरहन्त भगवान से क्षमा माँगनी चाहिए।

सामायिक पाठ बोलने में मात्रा, बिन्दी, पद, अक्षर, गाथा सूत्र आदि का हीनाधिक, विपरीत, अशुद्ध-उच्चारण किया हो या और कोई दोष लग गया हो तो उनकी भगवान से क्षमा माँगनी चाहिये।

सामायिक काल में मन, वचन, काय से आत्मभावना में न ठहर कर उपयोग को अशुभ भावों में (मिथ्यात्व, अविरति, प्रमाद, कषाय और योग) असावधानी से लगाया हो या और किसी प्रकार का पाप दोष लगा हो तो भगवान से क्षमा माँगनी चाहिए।

सामायिक में अतिक्रम, व्यतिक्रम, अतिचार, अनाचार, जान से, अनजान से किसी प्रकार का पाप दोष प्रमादजन्य हो गया हो तो भगवान से क्षमा माँगनी चाहिए।

इस तरह क्रिया करने के बाद ६ बार 'णमोकार मन्त्र' का जाप्य करके "सामायिक" पूर्ण करनी चाहिए।

‘सामायिक’ के छः भेद :-

१. **नाम-सामायिक**—शुभ-अशुभ नाम को सुनकर राग-द्वेष नहीं करना, सो 'नाम-सामायिक' है।

२. **स्थापना-सामायिक**—कोई स्थापना प्रमाणादिक से सुन्दर है और प्रमाणादि से हीनाधिक होने से असुन्दर है। उनके प्रति राग-द्वेष का अभाव, सो 'स्थापना-सामायिक' है।

३. **द्रव्य-सामायिक**—सुवर्ण, चाँदी, रत्न, मोती इत्यादि एवं मिट्टी, काष्ठ, पाषाण, कण्टक, राख, भस्म, धूलि इत्यादिक में राग-द्वेष रहित सम देखना, सो 'द्रव्य-सामायिक' है।

४. क्षेत्र-सामायिक-महल, उपवनादिक रमणीक, शमशानादिक अरण्यक क्षेत्र में राग-द्वेष छोड़ना सो 'क्षेत्र-सामायिक' है।

५. काल-सामायिक-हिम, शिशिर, वसन्त, ग्रीष्म, वर्षा, शरद ऋतु में और रात्रि, दिवस व शुक्ल पक्ष और कृष्ण पक्ष इत्यादिक काल में राग-द्वेष का वर्जन, सो काल-सामायिक है।

६. भाव-सामायिक-समस्त जीवों के दुःख न हो ऐसे मैत्रीभाव से तथा शुभ-अशुभ परिणामों के अभाव को 'भाव-सामायिक' कहते हैं।

वैर-त्याग चिन्तन :-

“सामायिक” करने वाला समस्त जीवों में मैत्री धारण करता हुआ परम क्षमा को धारण करता है। कोई जीव मेरा वैरी नहीं है, अज्ञानवश उपार्जन किया मेरा कर्म ही वैरी है। मैंने स्वयं अज्ञान भाव से क्रोधी, मानी, लोभी होकर विपरीत परिणाम किये। जिस वस्तु-व्यक्ति से मेरा अभिमान पुष्ट नहीं हुआ उसको वैरी माना, किसी ने मेरी प्रशंसा-स्तुति नहीं की, उसी को वैरी समझा। मेरा आदर-सत्कार नहीं किया व उच्च-स्थान नहीं दिया उसको वैरी समझा। किसी ने मेरे दोषों को प्रगट किया उसको वैरी जाना-सो यह सब मेरी कषाय से, दुर्बुद्धि से अन्य जीवों में वैर-बुद्धि उपजी है, इसको छोड़कर क्षमा अंगीकार करता हूँ और अन्य समस्त जीव मेरा अज्ञान भाव जानकर मुझे क्षमा करें।

आत्म चिन्तन

समस्त दिन में प्रमाद के वश होकर तथा कषायों के वशीभूत होकर अथवा विषयों में रागी-द्वेषी होकर किन्हीं

एकेन्द्रियादिक जीवों का घात किया तथा अनर्थक प्रवर्तन किया व सदोष भोजन किया अथवा किसी जीव के प्राणों को पीड़ा पहुँचाई तथा कर्कश-कठोर मिथ्या वचन कहे अथवा किसी की विकथा की अथवा अपनी प्रशंसा करी अथवा अदत्त धन ग्रहण किया अथवा पर के धन में लालसा करी तथा पर की स्त्री में राग किया तथा धन परिग्रह आदि में लालसा करी, ये समस्त पाप खोटे किए - अब ऐसे पापरूप परिणाम से भगवान पंच परमगुरु, हमारी रक्षा करें। ये सब परिणाम मिथ्या हों। पंच परमेश्वरी के प्रसाद से हमारे पापरूप परिणाम न हों। ऐसे भावों की शुद्धता के लिए कायोत्सर्ग करके पंच नमस्कार पूर्वक नौ बार जाप करें।

‘सामायिक’ करने की विधि

शरीर से शुद्ध होकर शुद्ध वस्त्र पहनकर किसी मन्दिर आदि एकान्त स्थान में ‘सामायिक’ करना चाहिये। प्रत्येक दिशा में तीन आवर्त व एक शिरोनति करके नमस्कार पूर्वक अपने आसन पर बैठना चाहिये व सामायिक की प्रत्येक क्रिया को मनन पूर्वक करना चाहिये। मन को पवित्र रखना चाहिये, जब तक सामायिक पूर्ण न हो अपने आसन को नहीं छोड़ना चाहिये। छोटे बालकों को अपने पास नहीं बैठाना चाहिये।

‘सामायिक’ के बाद एक वहत् कायोत्सर्ग करना चाहिये जिसमें कम से कम २७ बार या १०८ बार णमोकार मन्त्र का जाप करना चाहिये। सामायिक के समय दृष्टि व मन पर कड़ा नियन्त्रण रखना चाहिये। अन्त में पूर्ववत् ही दिशा वंदन करना चाहिये।

‘सामायिक’ पाठ प्रारंभ

णमो अरिहंताण, णमो सिद्धाणं, णमो आइरियाणं,
 णमो उवज्झायाणं णमो लोए सव्वसाहूणं ।
 चत्तारि मंगलं, अरहंता मंगलं, सिद्धा मंगलं,
 साहू मंगलं, केवलिपण्णत्तो धम्मो मंगलं ।
 चत्तारि लोगुत्तमा, अरहंता लोगुत्तमा, सिद्धा लोगुत्तमा,
 साहू लोगुत्तमा, केवलि पण्णत्तो धम्मो लोगुत्तमा ।
 चत्तारि सरणं पव्वज्जामि, अरहंते सरणं पव्वज्जामि,
 सिद्धे सरणं पव्वज्जामि, साहू सरणं पव्वज्जामि,
 केवलिपण्णत्तं धम्मं सरणं पव्वज्जामि ।

ॐ ह्रीं सर्व शान्ति कुरु कुरु स्वाहा ॥

भावार्थ—अरहंत, सिद्ध, आचार्य, उपाध्याय, सर्व साधुओं को नमस्कार हो। संसार में अरहंत, सिद्ध साधु, केवलिप्रणीत, धर्म ये ही चार मंगल रूप हैं। ये ही चार उत्तम हैं, ये ही चार परम शरण हैं। ये सर्व प्रकार शांति करें।

(ईर्यापथ शुद्धि पाठ)

श्लोक — ईर्या पथे प्रचलिताद्य मया प्रमादा,
 देकेन्द्रिय प्रमुख जीवनिकाय बाधा ।
 निर्वर्तिता यदि भवेद युगान्तरेवा,
 मिथ्यातदस्तु दुरितं गुरु भक्ति तो मे ॥

भावार्थ—हे भगवन् ! मार्ग में चलते हुए मुझसे प्रमाद वश बिना देखे एकेंद्रियादिक जीव की हिंसा हुई हो तो, वह आपकी भक्ति से मिथ्या होवे।

(ईर्यापथ प्रतिक्रमण)

पडिक्कामामि भंते ईरियावहियाये विराणाये
 अणुगुत्ते अइग्गमणे णिग्गणे ठाणेगमणे
 चक्कमणे पाणुगमणे बीजुगमणे हरिदुग्गमणे
 उच्चार पस्सबण खेल सिंघाणय वियडी
 पयिट्ठवणाये जे जीवा एइन्दिया वा बेइन्दिया वा
 तेइन्दिया वा चउरिंदिया वा पंचेदिया वा णोल्लिदा
 वा पिल्लिदा वा संघादिदा वा ओद्दाविदा वा
 परिदाविदा वा किरिंछिदा वा लोस्सिदा वा
 छिंदिदा वा भिन्दिदा वा ठाणदो वा ठाण-
 चक्कमणदो वा तस्स उत्तर गुणं तस्स
 पायछित्तिकरणं तस्स विसोही करणं जावरहंताण
 भयवँताणं णमोकार करोमि ।

भावार्थ—हे भगवन् ! मेरे चलन में जीवों की हिंसा हुई हो तो उसके लिये मैं प्रतिक्रमण करता हूँ ।

यथा मन-वच-काय को वश में न रखने, बहुत चलने, इधर उधर फिरने तथा द्विइन्द्रियादि प्राणियों पर पैर रखकर चलने में मल, मूत्र, थूक, नाक-मल मिट्टी वगैरह डालने से एकेन्द्रियादि पंचेन्द्रिय प्राणी अपने स्थान पर जाने से रोके गये हों, दूसरी जगह डाले गये हों, संघर्षित किये, कराये हों, दूसरे पर डाले गये हों, तपाये गये हों, काटे गये हों, मूर्छित किये गये हों, छेदे गये हों, और अपने स्थान से जाते हुये पृथक्-पृथक् किये गये हों, तो मैं उसका प्रायश्चित्त करता हूँ, दोषों की शुद्धि के लिये भगवान् अरहंत को नमस्कार करता हूँ ।

तावकायं पावकम्म दुच्चरियं बोस्सरामि।

कायोत्सर्गं करोम्यहं ॥

(नौ बार णमोकार मंत्र का जाप करना चाहिये)

✱

(ईर्यापथ आलोचना)

इच्छामि भन्ते ईरिया वह मालोचेउ पुबुत्तर
दक्खिण पच्छिम चउ दिसासु विदिसासु
विहरमाणेण जुगुत्तर दिट्ठिणा दट्ठ्वा उव उव
चरियाये पमाददोसेण पाणभूद जीव सत्ताणं
एदेसिं उवघादो कदो वा कारिदो वा किरितो
वा समणुमणिदो वा तस्स मिच्छामि दुक्कडं ॥

भावार्थ—हे भगवन्! मैं ईर्यापथ की आलोचना करता हूँ। पूर्वोत्तर दक्षिण पश्चिम चारों दिशा और ईशानादि विदिशाओं में इधर उधर फिरने और ऊपर की ओर दृष्टि कर चलने में मैंने प्रमादवश द्विन्द्रियादिक प्राणियों का घात किया हो कराया हो वा अनुमति दी हो वे पाप मिथ्या होवें।

(दिग्वंदना)

(तीन आवर्त व एकशिरोनति प्रति दिशा में करना चाहिये।)

(पूर्व की ओर मुख करके पढ़ें)

प्राग्दिग्विगन्तरतः केवलि जिन सिद्ध साधु
गणदेवाः ये सर्वर्द्धिसमृद्धाः योगीशास्तानहं वंदे।

भावार्थ—पूर्व दिशा विदिशा में अरहंत, सिद्ध, साधु, केवलि,

कृत्रिमाकृत्रिम, जिन चैत्य, चैत्यालय जहां--जहां हों उनको मेरा मन से, वचन से, काय से बारम्बार नमस्कार होवे।

(दक्षिण की ओर मुख करके पढ़े)

दक्षिण दिग्विदिगन्तरतः केवलि जिन सिद्ध साधु
गणदेवाःये सर्वर्द्धि समृद्धा योगीशास्तानहं वंदे।

भावार्थ—दक्षिण दिशा विदिशा में अरहंत, सिद्ध, साधु, केवलि, कृत्रिमाकृत्रिम, जिन चैत्य, चैत्यालय जहां जहां हों उनको मेरा मन से, वचन, काय से बारम्बार नमस्कार होवे।

(पश्चिम की ओर मुख करके पढ़े)

पश्चिम दिग्विदिगन्तरतः केवलि जिन सिद्ध साधु
गणदेवाःये सर्वर्द्धि समृद्धा योगीशास्तानहं वंदे।

भावार्थ—पश्चिम दिशा विदिशा में अरहंत, सिद्ध, साधु, केवलि, कृत्रिमाकृत्रिम, जिन चैत्य, चैत्यालय जहां जहां हो उनको मेरा मन से, वचन से, काय से बारम्बार नमस्कार होवे।

(उत्तर की ओर मुख करके पढ़े)

उत्तर दिग्विदिगन्तरतः केवलि जिन सिद्ध साधुगण
देवाःये सर्वर्द्धि समृद्धा योगीशास्तानहं वंदे।

भावार्थ—उत्तर दिशा विदिशा में अरहंत, सिद्ध, साधु, केवलि, कृत्रिमाकृत्रिम, जिन चैत्य, चैत्यालय जहां जहां हों उनको मेरा मन से, वचन से, काय से बारम्बार नमस्कार होवे।

(पश्चात् दण्डवत् प्रणाम करके अपने आसन पर स्थिर चित्त से बैठ जाना चाहिये।)

(सामायिक करने की प्रतिज्ञा)

भगवन् नमोऽस्तुते एषोऽहमथ अपराह्णिक
देव वंदना करिष्यामि (सामायिक स्वीकारः)

भावार्थ—हे भगवन् ! मैं आपको नमस्कार करता हुआ संध्या काल की देव वंदना में सामायिक स्वीकार करता हूँ। अर्थात् सामायिक काल पर्यन्त किसी प्रकार का आरंभ नहीं करूंगा और न इस स्थान को छोड़कर स्थानान्तर गमन करूंगा तथा जो मेरे शरीर पर परिग्रह है उससे निर्ममत्व होता हुआ अन्य सब परिग्रहों को छोड़ता हूँ।

(यहां समय की मर्यादा कर लेना चाहिये)

(सामायिक में चिन्तवन)

(श्लोक)

सिद्धं संपूर्ण भव्यार्थ सिद्धेः कारण मुत्तमम्।
प्रशस्त दर्शन ज्ञान चारित्रं प्रतिपादनम्॥

भावार्थ—सम्पूर्ण भव्यों के लिये इष्ट सिद्धि के सर्वोत्तम कारण तथा सम्यग्दर्शन--ज्ञान--चारित्र के प्रतिपादन करने वाले अनंतानंत सिद्धों को मेरा नमस्कार हो।

(श्लोक)

सुरेन्द्र मुकुटाश्लिष्टपाद पद्मांशु केशरम्।
प्रणमामि महावीरं लोक त्रितय मंगलम्॥

भावार्थ—प्रमाण करते हुये इन्द्रों के मुकुटों पर जिन प्रभु के चरणों की प्रभा प्रकाशमान हो रही है ऐसे तीनों लोकों के मंगल स्वरूप श्री वर्धमान स्वामी को नमस्कार हो।

(श्लोक)

सिद्ध वस्तु वचो भक्त्या सिद्धान् प्रणमतां-सदा ।

सिद्ध कार्याः शिवं प्राप्ताः सिद्धिददतुनोऽव्ययाम् ॥

भावार्थ—सिद्ध हो चुके हैं समस्त कार्य जिनके तथा परम सुख को प्राप्त हुए सम्पूर्ण सिद्धों को भक्तिवश हम प्रणाम करते हैं। वे सिद्ध प्रभु हमें अविनाशी मोक्ष सिद्धि प्रदान करें।

(श्लोक)

नमोऽस्तु धूत पापेभ्यः सिद्धेभ्यः ऋषि परिषदे ।

सामायिक प्रपद्येऽहं भव-भ्रमण सूदनम् ॥

भावार्थ—मैं निर्दोष सिद्धों को तथा मुनि समुदाय को नमस्कार करता हूँ तथा संसार के परिभ्रमण को नाश करने वाली सामायिक को धारण करता हूँ।

(श्लोक)

दब्धे खेत्ते काले भावेय कदा वराहसो हयणम् ।

णिन्दण गरहण जुत्तो मण, बच, कायेण पाडिकमणम् ॥

भावार्थ—द्रव्य, क्षेत्र, काल भाव, से मैंने कभी किसी की निन्दा, गर्हा की हो तो मैं मन, वचन, काय से उसका प्रतिक्रमण (पश्चात्ताप) करता हूँ।

(श्लोक)

खम्मामि सब्बजीवाणं, सब्बे जीवा खमंतु मे ।

मित्तिमे सब्ब भूदेसु, वैरंमज्झ ण केणवि ॥

अर्थ—मैं सब जीवों को क्षमा करता हूँ सब जीव मुझ पर

क्षमा करें मेरा सब प्राणियों से मैत्री भाव है किसी से बैर भाव नहीं है।

(श्लोक)

समता सर्व भूतेषु संयमः शुभ भावना।

आर्त रौद्र परित्याग स्तद्धि सामायिकं व्रतम्॥

अर्थ—सर्व प्राणियों में सम भाव रखना संयम पालन करना, पवित्र भाव रखना तथा आर्त—रौद्र परिणामों को छोड़ना ही सच्चा सामायिक व्रत है।

(श्लोक)

साम्य मे सर्व भूतेषु, वैर मम न केनचित्।

आशा सर्वाः परित्यज्य समाधि महमाश्रये॥

अर्थ—मैं सम्पूर्ण प्राणियों में समता रखता हूँ किसी से बैर भाव नहीं है। मैं सर्व आशाओं को छोड़कर समाधि का आश्रय लेता हूँ।

(श्लोक)

रागात् द्वेषात् ममत्वाद्वा हा मया ये विराधिताः।

क्षम्यन्तु जन्तवस्ते मे, तेभ्यो क्षाम्याम्यहं पुनः॥

अर्थ—राग, द्वेष अथवा मोह से मैंने किसी जीव का विराधन किया हो तो वे मुझ पर क्षमा करें, मैं भी उनसे बार—बार क्षमा चाहता हूँ।

(श्लोक)

मनसा, वपुषा वाचा, कृत कारित सम्मतैः।

रत्नत्रये भवाः दोषान् गर्हे निन्दामि वर्जये॥

अर्थ—मन, वचन, काया से अथवा कृत कारित, अनुमोदना, से मैंने अपने रत्नत्रय में जो दोष लगाये हों उनकी मैं निन्दा गर्हा करता हूँ और उनका परित्याग करता हूँ।

(श्लोक)

तैरश्च, मानवं, दैवमुपसर्गं सहेऽधुना।

काया-हार कषायादीन्, प्रत्याख्यामि त्रिशुद्धितः।

अर्थ—तिर्यञ्च, मनुष्य या देव कृत उपसर्ग को मैं इस समय धैर्य पूर्वक सहन करूँगा तथा शरीर आहार व कषायों को मन, वचन, काय से छोड़ता हूँ।

(श्लोक)

रागं द्वेषं भयं शोकं प्रहषौत्सुक्यदीनताः।

व्युत्सृजामि त्रिधा, सर्वा मरतिं रतिमेव च॥

अर्थ—मैं राग, द्वेष, भय, शोक हर्ष, विषाद दीनता तथा सब प्रकार की प्रीति और अप्रीति को मन वचन काय से छोड़ता हूँ।

(श्लोक)

जीविते मरणे लाभेऽलाभे योगे विपर्यये।

बन्धवारौ सुखे दुःखे सर्वदा समता मम॥

अर्थ—जीवन, मरण, लाभ--हानि, योग--वियोग, बन्धु--शत्रु, तथा सुख--दुःख में मेरे सदा समता भाव रहें।

(श्लोक)

आत्मैव मे सदा ज्ञाने दर्शने चरणे तथा।

प्रत्याख्याने ममात्मैव, तथा संवरयोगयोः॥

अर्थ—सम्यग्दर्शन, ज्ञान, चारित्र तथा प्रत्याख्यान संवर और योग मम आत्म स्वरूप हैं अर्थात् आत्मा से ये कोई भिन्न पदार्थ नहीं है।

(श्लोक)

एको मे शाश्वतश्चात्मा, ज्ञान, दर्शन लक्षणः।

शेषा वहिर्भवाः भावाः सर्वे संयोग लक्षणः॥

अर्थ—मैं एक शाश्वत् त्रिकाल स्थायी चैतन्य आत्मा हूँ, ज्ञान दर्शन ही मेरा सत्य लक्षण है, शेष रागादि भाव बाह्य पदार्थों के संयोग से पैदा होते हैं इसलिये मुझसे सर्वथा भिन्न हैं।

(श्लोक)

संयोगमूलं जीवेन, प्राप्ता दुःख परम्परा।

तस्मात् संयोगसम्बन्धं त्रिधा सर्वं त्यजाभ्यहं॥

अर्थ—संयोग जन्य रागादिक भावों से ही मैंने अनादि परम्परा से अनन्त दुःख भोगे हैं इसलिये अब मैं इन संयोगिक भावों को मन, वचन, काय, से छोड़ता हूँ।

(श्लोक)

एवं सामायिकात् सम्यक् सामायिकमखंडितम्।

वर्तता मुक्ति मानिन्या, वशी चूर्णयितं ममः॥

अर्थ—इस प्रकार समता पूर्वक की गई अखंड 'सामायिक' मुक्ति (रमा) को वश में करने के लिये मोहनी चूर्ण है।

(श्लोक)

भगवन् नमोऽस्तु प्रसीदतु प्रभु पादान्।

वंदिष्येऽहमिति एषोऽहं सर्व सावद्य योग विरतोऽस्मि॥

अर्थ—हे भगवन् ! मैं आपके चरणों की वंदना करता हुआ नमस्कार करता हूँ और सब पाप कर्मों से विरक्त होता हूँ।

णमो अरिहंताण, णमो सिद्धाणं, णमो आइरियाणं,
णमो उवज्झायाणं, णमो लोए सब्ब साहूणं।

चत्तारि मंगलं, अरहंता मंगलं, सिद्धा मंगलं,
साहू मंगलं, केवलि पण्णत्तो धम्मो मंगलं।

चत्तारि लोगुत्तमा, अरहंता लोगुत्तमा, सिद्धा लोगुत्तमा,
साहू लोगुत्तमा, केवलि पण्णत्तो धम्मो लोगुत्तमा।

चत्तारि सरणं पव्वज्जामि, अरहंते सरणं पव्वज्जामि,
सिद्धे सरणं पव्वज्जामि, साहू सरणं पव्वज्जामि,
केवलिपण्णत्तं धम्मं सरणं पव्वज्जामि।

ॐ नमोऽर्हते झौं झौं स्वाहा-

(अरहंत भक्ति पूर्वक सामायिक की दृढ प्रतिज्ञा)

अड्ढइच्चेसुदीवेसुदो समुदेसुपंणारसकम्मभूमिसु
अरहंताण भयवंताण अदीदरायाणं तित्थयराणं
धम्माइरियाणं धम्मदेसयाणं धम्मणायगाणं
धम्मवरचाउरंगं चक्कवट्ठीणं देवाहिदेवाणं णाणाणं
सदा करेमि किरियम्मि करेमि भंते सामायियं सब्ब
सावज्जोगं पचक्खामि जावनियमं तिविहेण
मणसा वचियाकायेण णकरेमि णकारयेमि अणंकरं
तमपि ण समणुमण्णमि। तस्स भत्ति। अइच्चारं
पडिक्कमामि। णिंदामि अण्णाणं गहामि अप्पाणं

जावदरहंताणं   भयवन्ताणं   पञ्जुवासं   करेमि
तावकायं   पावकम्म   दुच्चरियं   वोस्सरामि

भावार्थ—ढाई द्वीप, दो समुद्र, पन्द्रह कर्म भूमियों में जो अर्हंत आदि तीर्थंकर धर्माचार्य धर्मोपदेशक धर्मनायक धर्म चक्रवर्ती देवाधिदेव और ज्ञानी हैं, उनकी मैं वंदनादिक क्रिया करता हूँ, और हे भगवन् ! सामायिक स्वीकार करता हूँ तथा सर्व पापों का त्याग कर इन पापों को सामायिक समय पर्यंत मन--वचन--काय से न करूँगा, न कराऊँगा और न करते हुये की अनुमोदना करूँगा। मैं अतिचारों का त्याग, अज्ञान की निंदा व अपनी दूषित आत्मा का तिरस्कार करता हूँ। मैं अरहंत भगवान की उपासना करूँगा, तब तक पाप कर्म और दुष्ट आचरणों का त्याग करता हूँ।

अथ— अपरान्हिक देववन्दनायां पूर्वाचार्यानुक्रमेण सकल
कर्म क्षयार्थं सामायिक समेतं कायोत्सर्गं करोम्यहम्
(नौ बार णमोकार मन्त्र का जाप करें)

॥ શ્રી વીતરાગાય નમઃ ॥

સર્વસામાન્ય પ્રતિક્રમણ-આવશ્યક

પ્રતિક્રમણના બે પ્રકાર છે : (૧) નિશ્ચય અને (૨) વ્યવહાર.

નિશ્ચય-પ્રતિક્રમણની વ્યાખ્યા^૧ :-

પૂર્વે કરેલું જે અનેક પ્રકારના વિસ્તારવાળું શુભાશુભ કર્મ તેનાથી જે આત્મા પોતાને નિવર્તાવે છે (પાછો વાળે છે), તે આત્મા પ્રતિક્રમણ છે.

વ્યવહાર-પ્રતિક્રમણની વ્યાખ્યા^૨ :-

પોતાનાં શુભાશુભ કર્મનો આત્મનિંદાપૂર્વક ત્યાગ કરવાનો ભાવ-આત્માના એવા વિશુદ્ધ પરિણામ કે જેમાં અશુભ પરિણામોની નિવૃત્તિ થાય.

પ્રતિક્રમણના નીચે પ્રમાણે છ વિભાગ છે :-

(૧) સામાયિક,	(૪) પ્રતિક્રમણ,
(૨) તીર્થંકર ભગવાનની સ્તુતિ,	(૫) કાયોત્સર્ગ,
(૩) વંદન,	(૬) પ્રત્યાખ્યાન.

(વિદેહક્ષેત્રમાં વિચરંતા ભગવાન શ્રી સીમંધરપ્રભુની આજ્ઞા લઈને પ્રતિક્રમણ શરૂ કરવું.)

૧ સમયસાર ગાથા ૩૮૩

૨ શ્રાવકપ્રતિક્રમણ (પંડિત નંદલાલજીકૃત પ્રસ્તાવનામાંથી)

પાઠ ૧ લો

મંગલાચરણ : નમસ્કાર-મંત્ર

નમો અરિહંતાણં નમો સિદ્ધાણં નમો આરિયાણં ।

નમો ઉવજ્ઞાયાણં નમો લોએ સવ્વસાહૂણં ॥

અર્થ :—શ્રી અરિહંતોને નમસ્કાર હો, સિદ્ધોને નમસ્કાર હો, આચાર્યોને નમસ્કાર હો, ઉપાધ્યાયોને નમસ્કાર હો અને લોકમાં રહેલા સર્વ સાધુઓને નમસ્કાર હો.^૧

અરિહંત સિદ્ધ આચાર્ય ને, ઉપાધ્યાય મુનિરાજ,

પંચ પદ વ્યવહારથી, નિશ્ચયે આત્મામાં જ. ૧૦૪^૨

✱

પાઠ ૨ જો

વંદના (તિક્કુત્તો)

તિક્કુત્તો, આયાહિણં, પયાહિણં, વંદામિ, નમંસામિ, સક્કારેમિ, સમ્માણેમિ, કલ્લાણં, મંગલં, દેવયં, ચેઈયં, પજ્જુવાસામિ.

અર્થ :—પંચ પરમેષ્ઠીને બે હાથ જોડી આવર્તનથી ત્રણ વખત પ્રદક્ષિણા કરી હું સ્તુતિ કરું છું, નમસ્કાર કરું છું; વિનયથી સત્કાર કરું છું, વિવેકપૂર્વક સન્માન કરું છું. હે પૂજ્ય! આપ કલ્યાણરૂપ, મંગલરૂપ, દેવરૂપ, જ્ઞાનરૂપ છો તેથી આપની પર્યુપાસના-સેવા કરું છું.

૧. આ પંચ પરમેષ્ઠીનું સ્વરૂપ મોક્ષમાર્ગપ્રકાશક (ગુજરાતી) પાના ૨ થી ૬ સુધીમાં છે, જિજ્ઞાસુએ ત્યાંથી જોઈ લેવું.

૨. યોગીન્દ્રદેવકૃત યોગસારમાંથી

પાઠ ૩ જો*

આત્માના કેવા ભાવને શ્રી ભગવાન સામાયિક કહે છે તે હવે કહેવાય છે :—

જે સમતામાં લીન થઈ, કરે અધિક અભ્યાસ;
અખિલ કર્મ તે ક્ષય કરી, પામે શિવપુર વાસ. ૬૨.
સર્વ જીવ છે જ્ઞાનમય, જાણે સમતા ધાર;
તે સામાયિક જિન કહે, પ્રગટ કરે ભવપાર. ૬૮.
રાગ-દ્વેષ બે ત્યાગીને, ધારે સમતા ભાવ;
સામાયિક ચારિત્ર તે, કહે જિનવર મુનિરાવ. ૬૬.
વિરદો સવ્વસાવજ્ઞે તિગુત્તો પિહિદિંદિઓ ।
તસ્સ સામાઙ્ગં ટાઈં ઇદિ કેવલિસાસણે ॥૧૨૫॥

(હરિગીત)

સાવધવિરત, ત્રિગુપ્ત છે, ઇન્દ્રિયસમૂહ નિરુદ્ધ છે,
સ્થાયી સમાયિક તેહને ભાખ્યું શ્રી કેવલીશાસને. ૧૨૫.^૧

અર્થ :—જે સર્વ સાવધક્રિયાથી વિરક્ત થઈ, ત્રણ ગુપ્તિઓને ધારીને પોતાની ઇન્દ્રિયોને ગોપવે છે, તેને સ્થાયી (ઘરી) સામાયિક હોય છે એમ શ્રી કેવલી ભગવાને આગમમાં કહ્યું છે.

જો સમો સવ્વભૂદેસુ થાવરેસુ તસેસુ વા ।
તસ્સ સામાઙ્ગં ટાઈં ઇદિ કેવલિસાસણે ॥૧૨૬॥
સ્થાવર અને ત્રસ સર્વ ભૂતસમૂહમાં સમભાવ છે,
સ્થાયી સમાયિક તેહને ભાખ્યું શ્રી કેવલીશાસને. ૧૨૬.

★ યોગીન્દ્રદેવકૃત યોગસારમાંથી.

૧. આ નં. ૧૨૫ થી ૧૩૩ સુધીની ગાથાઓ શ્રી નિયમસારની છે.

અર્થ :—જે સર્વ ત્રસ અને સ્થાવર પ્રાણીઓમાં સમતાભાવ રાખે છે, તેને સ્થાયી (ખરી) સામાયિક હોય છે એમ શ્રી કેવલી ભગવાને આગમમાં કહ્યું છે.

જસ્સ સણિહિદો અપ્પા સંજમે ણિયમે તવે ।

તસ્સ સામાઇગં ઠાઈ ઇદિ કેવલિસાસણે ॥૧૨૭॥

સંયમ, નિયમ ને તપ વિષે આત્મા સમીપ છે જેહને,
સ્થાયી સામાયિક તેહને ભાણ્યું શ્રી કેવલીશાસને. ૧૨૭.

અર્થ :—સંયમ પાલતાં, નિયમ કરતાં તથા તપ ધરતાં એક આત્મા જ જેને સમીપ વર્તે છે, તેને સ્થાયી (ખરી) સામાયિક હોય છે એમ શ્રી કેવલી ભગવાને આગમમાં કહ્યું છે.

જસ્સ રાગો દુ દોસો દુ વિગડિં ણ જણેતિ દુ ।

તસ્સ સામાઇગં ઠાઈ ઇદિ કેવલિસાસણે ॥૧૨૮॥

નહિ રાગ અથવા દ્વેષરૂપ વિકાર જન્મે જેહને,
સ્થાયી સામાયિક તેહને ભાણ્યું શ્રી કેવલીશાસને. ૧૨૮.

અર્થ :—જેને રાગ-દ્વેષ વિકાર પેદા થતો નથી, તેને સ્થાયી (ખરી) સામાયિક હોય છે એમ શ્રી કેવલી ભગવાને આગમમાં કહ્યું છે.

જો દુ અટ્ટં ચ રુદ્ધં ચ જ્ઞાણં વજ્જેદિ ણિચ્છસો ।

તસ્સ સામાઇગં ઠાઈ ઇદિ કેવલિસાસણે ॥૧૨૯॥

જે નિત્ય વર્જે આર્ત તેમ જ રૌદ્ર બંને ધ્યાનને,
સ્થાયી સામાયિક તેહને ભાણ્યું શ્રી કેવલીશાસને. ૧૨૯.

અર્થ :—જે નિત્ય આર્ત અને રૌદ્ર ધ્યાનોને ટાળે છે, તેને સ્થાયી (ખરી) સામાયિક હોય છે એમ શ્રી કેવલી ભગવાને આગમમાં કહ્યું છે.

જો દુ પુણ્ણં ચ પાવં ચ ભાવં વજ્રેદિ ણિચ્છસો ।

તસ્સ સામાઇગં ઠાઇ ઇદિ કેવલિસાસણે ॥૧૩૦॥

જે નિત્ય વર્જે પુણ્ય તેમ જ પાપ બન્ને ભાવને,

સ્થાયી સમાયિક તેહને ભાખ્યું શ્રી કેવલીશાસને. ૧૩૦.

અર્થ :—જે કોઈ નિત્ય પુણ્ય અને પાપભાવોને ત્યાગે છે, તેને સ્થાયી (ખરી) સામાયિક હોય છે એમ શ્રી કેવલી ભગવાને આગમમાં કહ્યું છે.

જો દુ હસ્સં રઈ સોગં અરતિં વજ્રેદિ ણિચ્છસો ।

તસ્સ સામાઇગં ઠાઇ ઇદિ કેવલિસાસણે ॥૧૩૧॥

જો દુગંછા ભયં વેદં સવ્વં વજ્રેદિ ણિચ્છસો ।

તસ્સ સામાઇગં ઠાઇ ઇદિ કેવલિસાસણે ॥૧૩૨॥

જે નિત્ય વર્જે હાસ્યને, રતિ અરતિ તેમ જ શોકને,

સ્થાયી સમાયિક તેહને ભાખ્યું શ્રી કેવલીશાસને. ૧૩૧.

જે નિત્ય વર્જે ભય જુગુપ્સા, વર્જતો સૌ વેદને,

સ્થાયી સમાયિક તેહને ભાખ્યું શ્રી કેવલીશાસને. ૧૩૨.

અર્થ :—જે હાસ્ય, શોક, રતિ, અરતિ, જુગુપ્સા, ભય, ત્રણ પ્રકારના વેદ એમ સર્વે નોકષાયને નિત્ય દૂર રાખે છે, તેને સ્થાયી (ખરી) સામાયિક હોય છે એમ શ્રી કેવલી ભગવાને આગમમાં કહ્યું છે.

જો દુ ધમ્મં ચ સુક્કં ચ જ્ઞાણં જ્ઞાણદિ ણિચ્છસો ।

તસ્સ સામાઇગં ઠાઇ ઇદિ કેવલિસાસણે ॥૧૩૩॥

જે નિત્ય ધ્યાવે ધર્મ તેમ જ શુક્લ ઉત્તમ ધ્યાનને,

સ્થાયી સમાયિક તેહને ભાખ્યું શ્રી કેવલીશાસને. ૧૩૩.

અર્થ :—જે કોઈ નિત્યે ધર્મધ્યાન અને શુક્લધ્યાનને ધ્યાવે છે, તેને સ્થાયી (ખરી) સામાયિક હોય છે એમ શ્રી કેવલી ભગવાને આગમમાં કહ્યું છે.

પાઠ ૪ થો

હવે તીર્થંકર ભગવાનની સાચી સ્તુતિનું સ્વરૂપ કહેવામાં આવે છે :—

જો ઇંદિયે જિણિત્તા ણાણસહાવાધિયં મુણદિ આદં ।

તં ખલુ જિદિંદિયં તે ભણંતિ જે ણિચ્છિદા સાહુ ॥૩૧॥

જીતી ઇન્દ્રિયો જ્ઞાનસ્વભાવે અધિક જાણે આત્મને,

નિશ્ચય વિષે સ્થિત સાધુઓ ભાણે જિતેન્દ્રિય તેહને. ૩૧.*

અર્થ :—જે ઇન્દ્રિયોને જીતીને જ્ઞાનસ્વભાવ વડે અન્યદ્રવ્યથી અધિક આત્માને જાણે છે તેને, જે નિશ્ચયનયમાં સ્થિત સાધુઓ છે તેઓ, ધરેધર જિતેન્દ્રિય કહે છે.

જો મોહં તુ જિણિત્તા ણાણસહાવાધિયં મુણદિ આદં ।

તં જિદમોહં સાહુ પરમદ્રવિયાણયા બેંતિ ॥૩૨॥

જીતી મોહ જ્ઞાનસ્વભાવથી જે અધિક જાણે આત્મને,

પરમાર્થના વિજ્ઞાયકો તે સાધુ જિતમોહી કહે. ૩૨.

અર્થ :—જે મુનિ મોહને જીતીને પોતાના આત્માને જ્ઞાનસ્વભાવ વડે અન્યદ્રવ્યભાવોથી અધિક જાણે છે તે મુનિને પરમાર્થના જાણનારાઓ જિતમોહ કહે છે.

જિદમોહસ્સ દુ જડયા ધીણો મોહો હવેજ્ઞ સાહુસ્સ ।

તડયા હુ ધીણમોહો ભણ્ણદિ સો ણિચ્છયવિદૂહિં ॥૩૩॥

★ પાઠ ૪થા તથા ૭મામાં જે ગાથાઓ છે તે શ્રી સમયસારની છે.

જિતમોહ સાધુ તળો વઢી ક્ષય મોહ જ્યારે થાય છે,
નિશ્ચયવિદો થકી તેહને ક્ષીણમોહ નામ કથાય છે. ૩૩.

અર્થ :—જેણે મોહને જીત્યો છે એવા સાધુને જ્યારે મોહ ક્ષીણ થઈ સત્તામાંથી નાશ થાય ત્યારે નિશ્ચયના જાણનારા નિશ્ચયથી તે સાધુને ‘ક્ષીણમોહ’ એવા નામથી કહે છે.

✱

*પાઠ ૫ મો

આત્માનું સ્વરૂપ જાણવા આત્માના છ પદનો પાઠ
કાયોત્સર્ગ (કાઝસર્ગ) રૂપે કહેવામાં આવે છે :—
(નમસ્કાર મંત્ર બોલવો)

અનન્ય શરણના આપનાર એવા શ્રી સદ્ગુરુદેવને
અત્યંત ભક્તિથી નમસ્કાર.

શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપને પામ્યા છે એવા જ્ઞાનીપુરુષોએ નીચે કહ્યાં છે
તે છ પદને સમ્યગ્દર્શનના નિવાસનાં સર્વોત્કૃષ્ટ સ્થાનક કહ્યાં છે.

પ્રથમ પદ :—‘આત્મા છે.’ જેમ ઘટ પટ આદિ પદાર્થો છે તેમ
આત્મા પણ છે. અમુક ગુણ હોવાને લીધે જેમ ઘટ પટ આદિ હોવાનું
પ્રમાણ છે, તેમ સ્વપરપ્રકાશક એવી ચૈતન્યસત્તાનો પ્રત્યક્ષ ગુણ જેને
વિષે છે એવો આત્મા હોવાનું પ્રમાણ છે.

બીજું પદ :—‘આત્મા નિત્ય છે.’ ઘટ પટ આદિ પદાર્થો અમુક
કાલવર્તી છે, આત્મા ત્રિકાલવર્તી છે. ઘટપટાદિ સંયોગે કરી પદાર્થ
છે, આત્મા સ્વભાવે કરીને પદાર્થ છે; કેમ કે તેની ઉત્પત્તિ માટે કોઈ
પણ સંયોગી અનુભવયોગ્ય થતા નથી. કોઈ પણ સંયોગી દ્રવ્યથી
ચેતનસત્તા પ્રગટ થવાયોગ્ય નથી, માટે અનુત્પન્ન છે. અસંયોગી હોવાથી

અવિનાશી છે, કેમ કે જેની કોઈ સંયોગથી ઉત્પત્તિ ન હોય, તેનો કોઈને વિષે લય પળ હોય નહીં.

ત્રીજું પદ :- ‘આત્મા કર્તા છે.’ સર્વ પદાર્થ અર્થક્રિયાસંપન્ન છે. કંઈ ને કંઈ પરિણામક્રિયા સહિત જ સર્વ પદાર્થ જોવામાં આવે છે. આત્મા પણ ક્રિયાસંપન્ન છે. ક્રિયાસંપન્ન છે, માટે કર્તા છે. તે કર્તાપણું ત્રિવિધ શ્રી જિને વિવેચ્યું છે. પરમાર્થથી સ્વભાવપરિણતિએ નિજસ્વરૂપનો કર્તા છે. અનુપચરિત (અનુભવમાં આવવાયોગ્ય વિશેષ સંબંધસહિત) વ્યવહારથી તે આત્મા દ્રવ્યકર્મનો કર્તા છે. ઉપચારથી ઘર, નગર આદિનો કર્તા છે.

ચોથું પદ :- ‘આત્મા ભોક્તા છે.’ જે જે કંઈ ક્રિયા છે તે તે સર્વ સફળ છે, નિર્થક નથી. જે કંઈ પણ કરવામાં આવે તેનું ફળ ભોગવવામાં આવે એવો પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે. વિષ ખાધાથી વિષનું ફળ; સાકર ખાવાથી સાકરનું ફળ; અગ્નિસ્પર્શથી તે અગ્નિસ્પર્શનું ફળ; હિમને સ્પર્શ કરવાથી હિમસ્પર્શનું ફળ જેમ થયા વિના રહેતું નથી, તેમ કષાયાદિ કે અકષાયાદિ જે કંઈ પણ પરિણામે આત્મા પ્રવર્તે તેનું ફળ પણ થવાયોગ્ય જ છે, અને તે થાય છે. તે ક્રિયાનો આત્મા કર્તા હોવાથી ભોક્તા છે.

પાંચમું પદ :- ‘મોક્ષપદ છે.’ જે અનુપચરિત વ્યવહારથી જીવને કર્મનું કર્તાપણું નિરૂપણ કર્યું, કર્તાપણું હોવાથી ભોક્તાપણું નિરૂપણ કર્યું, તે કર્મનું ટલવાપણું પણ છે; કેમ કે પ્રત્યક્ષ કષાયાદિનું તીવ્રપણું હોય પણ તેના અનભ્યાસથી, તેના અપરિચયથી, તેને ઉપશમ કરવાથી, તેનું મંદપણું દેખાય છે, તે ક્ષીણ થવાયોગ્ય દેખાય છે, ક્ષીણ થઈ શકે છે. તે તે બંધભાવ ક્ષીણ થઈ શકવાયોગ્ય હોવાથી તેથી રહિત એવો જે શુદ્ધ આત્મસ્વભાવ તે રૂપ મોક્ષપદ છે.

છઠું પદ :- તે ‘મોક્ષનો ઉપાય છે.’ જો કદી કર્મબંધ માત્ર થયા કરે એમ જ હોય, તો તેની નિવૃત્તિ કોઈ કાળે સંભવે નહીં; પણ

કર્મબંધથી વિપરીત સ્વભાવવાળાં એવાં જ્ઞાન, દર્શન, સમાધિ, વૈરાગ્ય, ભક્તિ આદિ સાધન પ્રત્યક્ષ છે; જે સાધનના બળે કર્મબંધ શિથિલ થાય છે, ઉપશમ પામે છે, ક્ષીણ થાય છે. માટે તે જ્ઞાન, દર્શન, સંયમાદિ મોક્ષપદના ઉપાય છે.

(નમસ્કાર મંત્ર બોલી કાયોત્સર્ગ પૂરો કરવો.)

શ્રી જ્ઞાનીપુરુષોએ સમ્યગ્દર્શનના મુખ્ય નિવાસભૂત કહ્યાં એવાં આ છ પદ અત્રે સંક્ષેપમાં જણાવ્યાં છે. સમીપમુક્તિગામી જીવને સહજ વિચારમાં તે સપ્રમાણ થવા યોગ્ય છે, પરમ નિશ્ચયરૂપ જણાવા યોગ્ય છે, તેનો સર્વ વિભાગે વિસ્તાર થઈ તેના આત્મામાં વિવેક થવા યોગ્ય છે. આ છ પદ અત્યંત સંદેહરહિત છે એમ પરમપુરુષે નિરૂપણ કર્યું છે. એ છ પદનો વિવેક જીવને સ્વસ્વરૂપ સમજવાને અર્થે કહ્યો છે. અનાદિ સ્વપ્નદશાને લીધે ઉત્પન્ન થયેલો એવો જીવનો અહંભાવ, મમત્વભાવ તે નિવૃત્ત થવાને અર્થે આ છ પદની જ્ઞાનીપુરુષોએ દેશના પ્રકાશી છે. તે સ્વપ્નદશાથી રહિત માત્ર પોતાનું સ્વરૂપ છે એમ જો જીવ પરિણામ કરે, તો સહજમાત્રમાં તે જાગૃત થઈ સમ્યગ્દર્શનને પ્રાપ્ત થાય; સમ્યગ્દર્શનને પ્રાપ્ત થઈ સ્વસ્વભાવરૂપ મોક્ષને પામે. કોઈ વિનાશી, અશુદ્ધ અને અન્ય એવા ભાવને વિષે તેને હર્ષ, શોક, સંયોગ, ઉત્પન્ન ન થાય. તે વિચારે સ્વસ્વરૂપને વિષે જ શુદ્ધપણું, સંપૂર્ણપણું, અવિનાશીપણું, અત્યંત આનંદપણું, અંતરરહિત તેના અનુભવમાં આવે છે. સર્વ વિભાવપર્યાયમાં માત્ર પોતાને અધ્યાસથી ઐક્યતા થઈ છે, તેથી કેવળ પોતાનું ભિન્નપણું જ છે એમ સ્પષ્ટ-પ્રત્યક્ષ-અત્યંત પ્રત્યક્ષ-અપરોક્ષ તેને અનુભવ થાય છે. વિનાશી અથવા અન્ય પદાર્થના સંયોગને વિષે તેને ઇષ્ટ-અનિષ્ટપણું પ્રાપ્ત થતું નથી. જન્મ, જરા, મરણ, રોગાદિ બાધારહિત સંપૂર્ણ માહાત્મ્યનું ઠેકાણું એવું નિજસ્વરૂપ જાણી, વેદી તે કૃતાર્થ થાય છે. જે જે પુરુષોને એ છ પદ સપ્રમાણ એવાં પરમ પુરુષનાં વચને આત્માનો નિશ્ચય થયો છે,

તે તે પુરુષો સર્વ સ્વરૂપને પામ્યા છે; આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિ સર્વ સંગથી રહિત થયા છે, થાય છે અને ભાવિકાલમાં પળ તેમ જ થશે.

જે સત્પુરુષોએ જન્મ, જરા, મરણનો નાશ કરવાવાળો, સ્વસ્વરૂપમાં સહજ અવસ્થાન થવાનો ઉપદેશ કહ્યો છે, તે સત્પુરુષોને અત્યંત ભક્તિથી નમસ્કાર છે. તેની નિષ્કારણ કરુણાને નિત્ય પ્રત્યે નિરંતર સ્તવવામાં પળ આત્મસ્વભાવ પ્રગટે છે, એવા સર્વ સત્પુરુષો, તેના ચરણારવિંદ સદાય હૃદયને વિષે સ્થાપન રહો !

જે છ પદથી સિદ્ધ છે એવું આત્મસ્વરૂપ તે જેનાં વચનને અંગીકાર કર્યે સહજમાં પ્રગટે છે, જે આત્મસ્વરૂપ પ્રગટવાથી સર્વકાલ જીવ સંપૂર્ણ આનંદને પ્રાપ્ત થઈ નિર્ભય થાય છે, તે વચનના કહેનાર એવા સત્પુરુષના ગુણની વ્યાખ્યા કરવાને અશક્તિ છે, કેમ કે જેનો પ્રત્યુપકાર ન થઈ શકે એવો પરમાત્મભાવ તે જેણે કંઈ પળ ઇચ્છ્યા વિના માત્ર નિષ્કારણ કરુણાશીલતાથી આપ્યો, એમ છતાં પળ જેણે અન્ય જીવને વિષે આ મારો શિષ્ય છે, અથવા ભક્તિનો કર્તા છે, માટે મારો છે, એમ કદી જોયું નથી, એવા જે સત્પુરુષ, તેને અત્યંત ભક્તિએ ફરી ફરી નમસ્કાર હો !

જે સત્પુરુષોએ સદ્ગુરુની ભક્તિ નિરૂપણ કરી છે, તે ભક્તિ માત્ર શિષ્યના કલ્યાણને અર્થે કહી છે. જે ભક્તિને પ્રાપ્ત થવાથી સદ્ગુરુના આત્માની ચેષ્ટાને વિષે વૃત્તિ રહે, અપૂર્વ ગુણ દૃષ્ટિગોચર થઈ અન્ય સ્વચ્છંદ મટે, અને સહેજે આત્મબોધ થાય એમ જાણીને જે ભક્તિનું નિરૂપણ કર્યું છે, તે ભક્તિને અને તે સત્પુરુષોને ફરી ફરી ત્રિકાલ નમસ્કાર હો !

જો કદી પ્રગટપણે વર્તમાનમાં કેવલજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થઈ નથી, પળ જેના વચનના વિચારયોગે શક્તિપણે કેવલજ્ઞાન છે એમ સ્પષ્ટ જાણ્યું છે, શ્રદ્ધાપણે કેવલજ્ઞાન થયું છે, વિચારદશાએ કેવલજ્ઞાન થયું

છે, ઇચ્છાદશાએ કેવલજ્ઞાન થયું છે, મુખ્ય નયના હેતુથી કેવલજ્ઞાન વર્તે છે, તે કેવલજ્ઞાન સર્વ અવ્યાબાધ સુખનું પ્રગટ કરનાર જેના યોગે સહજમાત્રમાં જીવ પામવા યોગ્ય થયો, તે સત્પુરુષના ઉપકારને સર્વોત્કૃષ્ટ ભક્તિએ નમસ્કાર હો ! નમસ્કાર હો !

*

પાઠ ૬ઠ્ઠો શ્રી સદ્ગુરુ-વંદન

અહો ! અહો ! શ્રી સદ્ગુરુ, કરુણાસિંધુ અપાર;
આ પામર પર પ્રભુ કર્યો, અહો ! અહો ! ઉપકાર. ૧.

શું પ્રભુચરણ કને, ધરું, આત્માથી સૌ હીન;
તે તો પ્રભુએ આપ્યો, વર્તું ચરણાધીન. ૨.

આ દેહાદિ આજથી, વર્તો પ્રભુ આધીન;
દાસ, દાસ, હું દાસ છું, તેહ પ્રભુનો દીન. ૩.

ષટ્ સ્થાનક સમજાવીને, ભિન્ન બતાવ્યો આપ;
મ્યાન થકી તરવારવત્, એ ઉપકાર અમાપ. ૪.

જે સ્વરૂપ સમજ્યા વિના, પામ્યો દુઃખ અનંત;
સમજાવ્યું તે પદ નમું, શ્રી સદ્ગુરુ ભગવંત. ૫.

પરમપુરુષ પ્રભુ સદ્ગુરુ, પરમ જ્ઞાન સુખધામ;
જેણે આપ્યું ભાન નિજ, તેને સદા પ્રણામ. ૬.

દેહ છતાં જેની દશા, વર્તે દેહાતીત;
તે જ્ઞાનીના ચરણમાં, હો વંદન અગણિત. ૭.

*

પાઠ ૭ મો

(૧) સમકિતનું સાચું સ્વરૂપ ભગવાને કેવું કહ્યું છે તે હવે કહેવામાં આવે છે. તે સમજીને સાચી શ્રદ્ધા કરવી. પ્રથમ મુખ્ય બે તત્ત્વો જે જીવ અને અજીવ તેમનું સ્વરૂપ.

જીવો ચરિત્તદંસણનાણઠિદો તં હિ સસમયં જાણ ।

પોગલકમ્મપદેસટ્ટિદં ચ તં જાણ પરસમયં ॥૨॥

જીવ ચરિત-દર્શન-જ્ઞાનસ્થિત સ્વસમય નિશ્ચય જાણવો;

સ્થિત કર્મપુદ્ગલના પ્રદેશે પરસમય જીવ જાણવો. ૨.

અર્થ:—હે ભવ્ય ! જે જીવ દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રમાં સ્થિત થઈ રહ્યો છે તેને નિશ્ચયથી સ્વસમય જાણ; અને જે જીવ પુદ્ગલકર્મના પ્રદેશોમાં સ્થિત થયેલ છે તેને પરસમય જાણ.

વવહારોઽભૂદત્થો ભૂદત્થો દેસિદો દુ સુદ્ધણઓ ।

ભૂદત્થમસિદો ખલુ સમ્માદિટ્ઠી હવદિ જીવો ॥૧૧॥

વ્યવહારનય અભૂતાર્થ દર્શિત, શુદ્ધનય ભૂતાર્થ છે;

ભૂતાર્થને આશ્રિત જીવ સુદૃષ્ટિ નિશ્ચય હોય છે. ૧૧.

અર્થ:—વ્યવહારનય અભૂતાર્થ છે અને શુદ્ધનય ભૂતાર્થ છે એમ ઋષીશ્વરોએ દર્શાવ્યું છે; જે જીવ ભૂતાર્થનો આશ્રય કરે છે તે જીવ નિશ્ચયથી સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે.

ભૂદત્થેનાભિગદા જીવાજીવા ય પુણ્ણપાવં ચ ।

આસવસંવરણિઝ્ઞરબંધો મોક્ક્રો ય સમ્મત્તં ॥૧૩॥

ભૂતાર્થથી જાણેલ જીવ, અજીવ, વળી પુણ્ય, પાપ ને

આસરવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ, મોક્ષ તે સમ્યક્ત્વ છે. ૧૩.

અર્થ:—ભૂતાર્થ નયથી જાણેલ જીવ, અજીવ વળી પુણ્ય, પાપ

તથા આસ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ અને મોક્ષ—એ નવ તત્ત્વ સમ્યક્ત્વ છે.

જો પસ્સદિ અપ્પાણં અબદ્ધપુટ્ટં અણણ્ણયં ણિયદં ।

અવિસેસમસંજુતં તં સુદ્ધણયં વિયાણીહિ ॥૧૪॥

અબદ્ધસ્પૃષ્ટ, અનન્ય ને જે નિયત દેખે આત્મને,
અવિશેષ, અણસંયુક્ત, તેને શુદ્ધનય તું જાણજે. ૧૪.

અર્થ:—જે નય આત્માને બંધ રહિત ને પરના સ્પર્શ રહિત, અન્યપણા રહિત, ચળાચળતા રહિત, વિશેષ રહિત, અન્યના સંયોગ રહિત—એવા પાંચ ભાવરૂપ દેખે છે તેને, હે શિષ્ય ! તું શુદ્ધનય જાણ.

જો પસ્સદિ અપ્પાણં અબદ્ધપુટ્ટં અણણ્ણમવિસેસં ।

અપદેસસન્તમજ્ઞં પસ્સદિ જિણસાસણં સવ્વં ॥૧૫॥

અબદ્ધસ્પૃષ્ટ, અનન્ય, જે અવિશેષ દેખે આત્મને,
તે દ્રવ્ય તેમ જ ભાવ જિનશાસન સકલ દેખે ધરે. ૧૫.

અર્થ:—જે પુરુષ આત્માને અબદ્ધસ્પૃષ્ટ, અનન્ય, અવિશેષ (તથા ઉપલક્ષણથી નિયત અને અસંયુક્ત) દેખે છે તે સર્વ જિનશાસનને દેખે છે,—કે જે જિનશાસન બાહ્ય દ્રવ્યશ્રુત તેમ જ અભ્યંતર જ્ઞાનરૂપ ભાવશ્રુતવાળું છે.

સવ્વે ભાવે જમ્હા પદ્ધવ્વખાઈ પરે ત્તિ ણાદૂણં ।

તમ્હા પદ્ધવ્વખાણં ણાણં ણિયમા મુણેદવ્વં ॥૩૪॥

સૌ ભાવને પર જાણીને પદ્ધવ્વખાણ ભાવોનું કરે,
તેથી નિયમથી જાણવું કે જ્ઞાન પ્રત્યાખ્યાન છે. ૩૪.

અર્થ:—જેથી ‘પોતાના સિવાય સર્વ પદાર્થો પર છે’ એમ જાણીને પ્રત્યાખ્યાન કરે છે—ત્યાગે છે, તેથી, પ્રત્યાખ્યાન જ્ઞાન જ છે એમ

નિયમથી જાણવું, પોતાના જ્ઞાનમાં ત્યાગરૂપ અવસ્થા તે જ પ્રત્યાખ્યાન છે, બીજું કાંઈ નથી.

અહમેક્કો યલુ સુદ્ધો દંસણનામહો સદારૂપી ।

ણ વિ અત્થિ મજ્ઞ કિંચિ વિ અણ્ણં પરમાણુમેત્તં પિ ॥૩૮॥

હું એક, શુદ્ધ, સદા અરૂપી, જ્ઞાનદર્શનમય યત્રે;

કંઈ અન્ય તે મારું જરી પરમાણુમાત્ર નથી એ! ૩૮.

અર્થ:-દર્શનજ્ઞાનચારિત્રરૂપ પરિણમેલો આત્મા એમ જાણે છે કે :
નિશ્ચયથી હું એક છું, શુદ્ધ છું, દર્શનજ્ઞાનમય છું, સદા અરૂપી છું;
કાંઈ પણ અન્ય પરદ્રવ્ય પરમાણુમાત્ર પણ મારું નથી એ નિશ્ચય છે.

વવહારેણ દુ એદે જીવસ્સ હવંતિ વણ્ણમાદીયા ।

ગુણઠાણંતા ભાવા ણ દુ કેઈ ણિચ્છયણયસ્સ ॥૫૬॥

વર્ણાદિ ગુણસ્થાનાંત ભાવો જીવના વ્યવહારથી,

પણ કોઈ એ ભાવો નથી આત્મા તણા નિશ્ચય થકી. ૫૬.

અર્થ:-આ વર્ણથી માંડીને ગુણસ્થાન પર્યંત ભાવો કહેવામાં આવ્યા તે વ્યવહારનયથી તો જીવના છે (માટે સૂત્રમાં કહ્યા છે), પરંતુ નિશ્ચયનયના મતમાં તેમનામાંના કોઈ પણ જીવના નથી.

*

(૨) જીવ પરનો કર્તા નથી પણ પોતાના ભાવનો કર્તા છે એ બતાવનારું સ્વરૂપ :-

ણ વિ કુવ્વદિ કમ્મગુણે જીવો કમ્મં તહેવ જીવગુણે ।

અણ્ણોણ્ણણિમિત્તેણ દુ પરિણામં જાણ દોણ્હં પિ ॥૮૧॥

એદેણ કારણેણ દુ કત્તા આદા સણ્ણ ભાવેણ ।

પોગલકમ્મકદાણં ણ દુ કત્તા સવ્વભાવાણં ॥૮૨॥

જીવ કર્મગુણ કરતો નથી, નહિ જીવગુણ કર્મો કરે;
અન્યોન્યના નિમિત્તથી પરિણામ બેડ તળા બને. ૮૧.

એ કારણે આત્મા ટેરે કર્તા યેરે નિજ ભાવથી;
પુદ્ગલકરમકૃત સર્વ ભાવોનો કદી કર્તા નથી. ૮૨.

અર્થ :—જીવ કર્મના ગુણોને કરતો નથી તેમ જ કર્મ જીવના ગુણોને કરતું નથી; પરંતુ પરસ્પર નિમિત્તથી બંનેના પરિણામ જાણો. આ કારણે આત્મા પોતાના જ ભાવથી કર્તા (કહેવામાં આવે) છે પરંતુ પુદ્ગલકર્મથી કરવામાં આવેલા સર્વ ભાવોનો કર્તા નથી.

णिच्छयणयस्स एवं आदा अप्पाणमेव हि करेदि ।

वेदयदि पुणो तं चेव जाण अत्ता दु अत्ताणं ॥८३॥

આત્મા કરે નિજને જ એ મંતવ્ય નિશ્ચયનય તણું,
વઢી ભોગવે નિજને જ આત્મા એમ નિશ્ચય જાણવું. ૮૩.

અર્થ :—નિશ્ચયનયનો એમ મત છે કે આત્મા પોતાને જ કરે છે અને વઢી આત્મા પોતાને જ ભોગવે છે એમ હે શિષ્ય! તું જાણ.

उवओगस्स अणाई परिणामा तिण्णि मोहजुत्तस्स ।

मिच्छत्तं अण्णाणं अविरदिभावो य णादव्वो ॥८६॥

છે મોહયુત ઉપયોગના પરિણામ ત્રણ અનાદિના,
—મિથ્યાત્વ ને અજ્ઞાન, અવિરતભાવ એ ત્રણ જાણવા. ૮૬.

અર્થ :—અનાદિથી મોહયુક્ત હોવાથી ઉપયોગના અનાદિથી માંડીને ત્રણ પરિણામ છે; તે મિથ્યાત્વ, અજ્ઞાન અને અવિરતિભાવ (એ ત્રણ) જાણવા.

एदेसु य उवओगो तिविहो सुद्धो णिरंजणो भावो ।

जं सो करेदि भावं उवओगो तस्स सो कत्ता ॥६०॥

अेनाथी छे उपयोग त्रणविध, शुद्ध निर्मळ भाव जे;
जे भाव कंई पण ते करे, ते भावनो कर्ता बने. ६०.

अर्थ:—अनादिथी आ त्रण प्रकार परिणामविकारो होवाथी, आत्मानो उपयोग—जोके (शुद्धनयथी) ते शुद्ध, निरंजन (अेक) भाव छे तोपण—त्रण प्रकारनो थयो थको ते उपयोग जे (विकारी) भावने पोते करे छे ते भावनो ते कर्ता थाय छे.

जं कुणदि भावमादा कत्ता सो होदि तस्स भावस्स ।
कम्मत्तं परिणमदे तम्हि सयं पोग्गलं दव्वं ॥६१॥

जे भाव जीव करे अरे! जीव तेहनो कर्ता बने;
कर्ता थतां, पुद्गल स्वयं त्यां कर्मरूपे परिणमे. ६१.

अर्थ:—आत्मा जे भावने करे छे ते भावनो ते कर्ता थाय छे;
ते कर्ता थतां पुद्गलद्रव्य पोतानी मेळे कर्मपणे परिणमे छे.

जदि सो परदव्वाणि य करेज्ज णियमेण तम्मओ होज्ज ।
जम्हा ण तम्मओ तेण सो ण तेसिं हवदि कत्ता ॥६६॥
परद्रव्यने जीव जो करे तो जरूर तन्मय ते बने,
पण ते नथी तन्मय अरे! तेथी नहीं कर्ता ठरे. ६६.

अर्थ:—जो आत्मा परद्रव्योने करे तो ते नियमथी तन्मय अर्थात् परद्रव्यमय थई जाय; परंतु तन्मय नथी तेथी ते तेमनो कर्ता नथी.

जं भावं सुहमसुहं करेदि आदा स तस्स खलु कत्ता ।
तं तस्स होदि कम्मं सो तस्स दु वेदगो अप्पा ॥१०२॥

जे भाव जीव करे शुभाशुभ तेहनो कर्ता खरे,
तेनुं बने ते कर्म, आत्मा तेहनो वेदक बने. १०२.

अर्थ:—आत्मा जे शुभ के अशुभ (पोताना) भावने करे छे ते.

ભાવનો તે યેરેયર કર્તા થાય છે, તે (ભાવ) તેનું કર્મ થાય છે અને તે આત્મા તેનો (તે ભાવરૂપ કર્મનો) ભોક્તા થાય છે.

જો જમ્હિ ગુણે દબ્બે સો અણ્ણમ્હિ દુ ણ સંકમદિ દબ્બે ।

સો અણ્ણમસંકંતો કહ તં પરિણામણ દબ્બં ॥૧૦૩॥

જે દ્રવ્ય જે ગુણ-દ્રવ્યમાં, નહિ અન્ય દ્રવ્યે સંક્રમે;

અણસંક્રમ્યું તે કેમ અન્ય પરિણમાવે દ્રવ્યને? ૧૦૩.

અર્થ :—જે વસ્તુ (અર્થાત્ દ્રવ્ય) જે દ્રવ્યમાં અને ગુણમાં વર્તે છે તે અન્ય દ્રવ્યમાં તથા ગુણમાં સંક્રમણ પામતી નથી (અર્થાત્ બદલાઈને અન્યમાં ભળી જતી નથી); અન્યરૂપે સંક્રમણ નહિ પામી થકી તે (વસ્તુ), અન્ય વસ્તુને કેમ પરિણમાવી શકે ?

જં કુણદિ ભાવમાદા કત્તા સો હોદિ તસ્સ કમ્મસ્સ ।

ણાણિસ્સ સ ણાણમઓ અણ્ણાણમઓ અણાણિસ્સ ॥૧૨૬॥

જે ભાવને આત્મા કરે, કર્તા બને તે કર્મનો;

તે જ્ઞાનમય છે જ્ઞાનીનો, અજ્ઞાનમય અજ્ઞાનીનો. ૧૨૬.

અર્થ :—આત્મા જે ભાવને કરે છે તે ભાવરૂપ કર્મનો તે કર્તા થાય છે; જ્ઞાનીને તો તે ભાવ જ્ઞાનમય છે અને અજ્ઞાનીને અજ્ઞાનમય છે.

ણાણમયા ભાવાઓ ણાણમઓ ચેવ જાયદે ભાવો ।

જમ્હા તમ્હા ણાણિસ્સ સબ્બે ભાવા હુ ણાણમયા ॥૧૨૮॥

અણ્ણાણમયા ભાવા અણ્ણાણો ચેવ જાયદે ભાવો ।

જમ્હા તમ્હા ભાવા અણ્ણાણમયા અણાણિસ્સ ॥૧૨૯॥

વળી જ્ઞાનમય કો ભાવમાંથી જ્ઞાનભાવ જ ઋપજે,

તે કારણે જ્ઞાની તણા સૌ ભાવ જ્ઞાનમયી યેરે; ૧૨૮.

અજ્ઞાનમય કો ભાવથી અજ્ઞાનભાવ જ ઋપજે,
તે કારણે અજ્ઞાનીના અજ્ઞાનમય ભાવો બને. ૧૨૬.

અર્થ :—કારણ કે જ્ઞાનમય ભાવમાંથી જ્ઞાનમય જ ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે તેથી જ્ઞાનીના સર્વ ભાવો ખરેખર જ્ઞાનમય જ હોય છે. અને, કારણ કે અજ્ઞાનમય ભાવમાંથી અજ્ઞાનમય જ ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે તેથી અજ્ઞાનીના ભાવો અજ્ઞાનમય જ હોય છે.

કણમયયા ભાવાદો જાયંતે કુંડલાદઓ ભાવા ।
અયમયયા ભાવાદો જહ જાયંતે દુ કડયાદી ॥૧૩૦॥
અણ્ણમયયા ભાવા અણ્ણાણિણો બહુવિહા વિ જાયંતે ।
ણાણિસ્સ દુ ણાણમયા સવ્વે ભાવા તહા હોંતિ ॥૧૩૧॥

જ્યમ કનકમય કો ભાવમાંથી કુંડલાદિક ઋપજે,
પણ લોહમય કો ભાવથી કટકાદિ ભાવો નીપજે; ૧૩૦.
ત્યમ ભાવ બહુવિધ ઋપજે અજ્ઞાનમય અજ્ઞાનીને,
પણ જ્ઞાનીને તો સર્વ ભાવો જ્ઞાનમય એમ જ બને. ૧૩૧.

અર્થ :—જેમ સુવર્ણમય ભાવમાંથી સુવર્ણમય કુંડલ વગેરે ભાવો થાય છે અને લોહમય ભાવમાંથી લોહમય કડાં વગેરે ભાવો થાય છે, તેમ અજ્ઞાનીને (અજ્ઞાનમય ભાવમાંથી) અનેક પ્રકારના અજ્ઞાનમય ભાવો થાય છે અને જ્ઞાનીને (જ્ઞાનમય ભાવમાંથી) સર્વ જ્ઞાનમય ભાવો થાય છે.

*

(૩) પુણ્ય અને પાપનું સ્વરૂપ

કમ્મમસુહં કુસીલં સુહકમ્મં ચાવિ જાણહ સુસીલં ।
કહ તં હોદિ સુસીલં જં સંસારં પવેસેદિ ॥૧૪૫॥

છે કર્મ અશુભ કુશીલ ને જાણો સુશીલ શુભકર્મને !

તે કેમ હોય સુશીલ જે સંસારમાં દાખલ કરે ? ૧૪૫.

અર્થ :—અશુભ કર્મ કુશીલ છે (—ખરાબ છે) અને શુભ કર્મ સુશીલ છે (—સારું છે) એમ તમે જાણો છો ! તે સુશીલ કેમ હોય કે જે (જીવને) સંસારમાં પ્રવેશ કરાવે છે ?

સોવણિયં પિ ણિયલં બંધદિ કાલાયસં પિ જહ પુરિસં ।

બંધદિ એવં જીવં સુહમસુહં વા કદં કમ્મં ॥૧૪૬॥

જ્યમ લોહનું ત્યમ કનકનું જંજીર જકડે પુરુષને,

એવી રીતે શુભ કે અશુભ કૃત કર્મ બાંધે જીવને. ૧૪૬.

અર્થ :—જેમ સુવર્ણની બેડી પણ પુરુષને બાંધે છે અને લોખંડની પણ બાંધે છે, તેવી રીતે શુભ તેમ જ અશુભ કરેલું કર્મ જીવને (અવિશેષપણે) બાંધે છે.

પરમદુમ્હિ દુ અટિદો જો કુણદિ તવં વદં ચ ધારેદિ ।

તં સવ્વં બાલતવં બાલવદં વેતિ સવ્વણ્હૂ ॥૧૫૨॥

પરમાર્થમાં અણસ્થિત જે તપને કરે, વ્રતને ધરે,

સઘલુંય તે તપ બાલ ને વ્રત બાલ સર્વજ્ઞો કહે. ૧૫૨.

અર્થ :—પરમાર્થમાં અસ્થિત એવો જે જીવ તપ કરે છે તથા વ્રત ધારણ કરે છે, તેનાં તે સર્વ તપ અને વ્રતને સર્વજ્ઞો બાલતપ અને બાલવ્રત કહે છે.

વદણિયમાણિ ધરંતા સીલાણિ તહા તવં ચ કુવ્વંતા ।

પરમદુબાહિરા જે ણિવ્વાણં તે ણ વિદંતિ ॥૧૫૩॥

વ્રતનિયમને ધારે ભલે, તપશીલને પણ આચરે,

પરમાર્થથી જે બાહ્ય તે નિર્વાણપ્રાપ્તિ નહીં કરે. ૧૫૩.

અર્થ :—વ્રત અને નિયમો ધારણ કરતા હોવા છતાં તેમ જ શીલ

અને તપ કરતા હોવા છતાં જેઓ પરમાર્થથી બાહ્ય છે (અર્થાત્ પરમ પદાર્થરૂપ જ્ઞાનનું એટલે કે જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માનું જેમને શ્રદ્ધા નથી) તેઓ નિર્વાણને પામતા નથી.

પરમદુર્બાહિરા જે તે અણ્ણાણેણ પુણ્ણમિચ્છંતિ ।

સંસારગમણહેદું પિ મોક્ષહેદું અજાણંતા ॥૧૫૪॥

પરમાર્થબાહ્ય જીવો અરે! જાણે ન હેતુ મોક્ષનો,
અજ્ઞાનથી તે પુણ્ય ઇચ્છે હેતુ જે સંસારનો. ૧૫૪.

અર્થ:—જેઓ પરમાર્થથી બાહ્ય છે તેઓ મોક્ષના હેતુને નહિ જાણતા થકા—જોકે પુણ્ય સંસારગમનનો હેતુ છે તોપણ—અજ્ઞાનથી પુણ્યને (મોક્ષનો હેતુ જાણીને) ઇચ્છે છે.

સો સવ્વણાણદરિસી કમ્મરણ ણિયેણાવચ્છણ્ણો ।

સંસારસમાવણ્ણો ણ વિજાણદિ સવ્વદો સવ્વં ॥૧૬૦॥

તે સર્વજ્ઞાની-દર્શી પણ નિજ કર્મરજ-આચ્છાદને,
સંસારપ્રાપ્ત ન જાણતો તે સર્વ રીતે સર્વને. ૧૬૦.

અર્થ:—તે આત્મા (સ્વભાવથી) સર્વને જાણનારો તથા દેખનારો છે તોપણ પોતાના કર્મમઢથી ધરડાયો—વ્યાપ્ત થયો—થકો સંસારને પ્રાપ્ત થયેલો તે સર્વ પ્રકારે સર્વને જાણતો નથી.

(૪) આસ્રવનું સ્વરૂપ

જીવમાં થતા વિકારી ભાવો (આસ્રવ) છોડવા લાયક છે એમ
બતાવનારું સ્વરૂપ

મિચ્છત્તં અવિરમણં કસાયજોગા ય સણ્ણસણ્ણા દુ ।

બહુવિહભેયા જીવે તસેવ અણ્ણપરિણામા ॥૧૬૪॥

ણાણાવરણાદીયસ્સ તે દુ કમ્મસ્સ કારણં હોંતિ ।

તેસિં પિ હોદિ જીવો ય રાગદોસાદિભાવકરો ॥૧૬૫॥

મિથ્યાત્વ ને અવિરત, કષાયો, યોગ સંજ્ઞા અસંજ્ઞા છે,
 એ વિવિધ ભેદે જીવમાં, જીવના અનન્ય પરિણામ છે; ૧૬૪.
 વળી તેહ જ્ઞાનાવરણઆદિક કર્મનાં કારણ બને,
 ને તેમનું પણ જીવ બને જે રાગદ્વેષાદિક કરે. ૧૬૫.

અર્થ :—મિથ્યાત્વ, અવિરમણ, કષાય અને યોગ—એ આસ્રવો સંજ્ઞા (અર્થાત્ ચેતનના વિકાર) પણ છે અને અસંજ્ઞા (અર્થાત્ પુદ્ગલના વિકાર) પણ છે. વિવિધ ભેદવાળા સંજ્ઞા આસ્રવો—કે જેઓ જીવમાં ઉત્પન્ન થાય છે તેઓ—જીવના જ અનન્ય પરિણામ છે. વળી અસંજ્ઞા આસ્રવો જ્ઞાનાવરણ આદિ કર્મનું કારણ (નિમિત્ત) થાય છે અને તેમને પણ (અર્થાત્ અસંજ્ઞા આસ્રવોને પણ કર્મબંધનું નિમિત્ત થવામાં) રાગદ્વેષાદિ ભાવ કરનારો જીવ કારણ (નિમિત્ત) થાય છે.

જાવ ણ વેદિ વિસેસંતરં તુ આદાસવાણ દોણં પિ ।
 અણ્ણાણી તાવ દુ સો કોહાદિસુ વટ્ટદે જીવો ॥૬૬॥
 કોહાદિસુ વટ્ટંતસ્સ તસ્સ કમ્મસ્સ સંચઓ હોદિ ।
 જીવસ્સેવં બંધો ભણિદો યલુ સવ્વદરિસીહિં ॥૭૦॥
 આત્મા અને આસ્રવ તણો જ્યાં ભેદ જીવ જાણે નહીં,
 ક્રોધાદિમાં સ્થિતિ ત્યાં લગી, અજ્ઞાની એવા જીવની. ૬૬.
 જીવ વર્તતાં ક્રોધાદિમાં સંચય કરમનો થાય છે,
 સહુ સર્વદર્શી એ રીતે બંધન કહે છે જીવને. ૭૦.

અર્થ :—જીવ જ્યાં સુધી આત્મા અને આસ્રવ—એ બન્નેના તફાવત અને ભેદને જાણતો નથી ત્યાં સુધી તે અજ્ઞાની રહ્યો થકો ક્રોધાદિક આસ્રવોમાં પ્રવર્તે છે; ક્રોધાદિકમાં વર્તતા તેને કર્મનો સંચય થાય છે. યથાચર આ રીતે જીવને કર્મોનો બંધ સર્વજ્ઞદેવોએ કહ્યો છે.

જહયા ઇમેણ જીવેણ અપ્પણો આસવાણ ય તહેવ ।
 ણાદં હોદિ વિસેસંતરં તુ તહયા ણ બંધો સે ॥૭૧॥

આ જીવ જ્યારે આસ્રવોનું તેમ નિજ આત્મા તણું
જાણે વિશેષાંતર, તદા બંધન નહીં તેને થતું. ૭૧.

અર્થ:—જ્યારે આ જીવ આત્માના અને આસ્રવોના તફાવત અને
ભેદને જાણે ત્યારે તેને બંધ થતો નથી.

ળાદૂળ આસવાળં અસુચિત્તં ચ વિવરીયભાવં ચ ।
દુઃસ્વસ્સ કારણં તિ ય તદો ણિયત્તિં કુણદિ જીવા ॥૭૨॥

અશુચિપણું, વિપરીતતા એ આસ્રવોનાં જાણીને,
વઢી જાણીને દુઃસ્વકારણો, એથી નિવર્તન જીવ કરે. ૭૨.

અર્થ:—આસ્રવોનું અશુચિપણું અને વિપરીતપણું તથા તેઓ
દુઃસ્વના કારણ છે એમ જાણીને જીવ તેમનાથી નિવૃત્તિ કરે છે.

જીવણિબદ્ધા એદે અધુવ અણિદ્ધા તહા અસરણા ય ।
દુઃસ્વા દુઃસ્વફલ તિ ય ણાદૂળ ણિવત્તદે તેહિં ॥૭૪॥

આ સર્વ જીવનિબદ્ધ, અધુવ, શરણહીન, અનિત્ય છે,
એ દુઃસ્વ, દુઃસ્વફલ જાણીને એનાથી જીવ પાછો વઢે. ૭૪.

અર્થ:—આ આસ્રવો જીવની સાથે નિબદ્ધ છે, અધુવ છે, અનિત્ય
છે તેમ જ અશરણ છે, વઢી તેઓ દુઃસ્વરૂપ છે, દુઃસ્વ જ જેમનું ફલ
છે એવા છે,—એવું જાણીને જ્ઞાની તેમનાથી નિવૃત્તિ કરે છે.

*

(૫) સંવરનું સ્વરૂપ

જીવના શુભાશુભ ભાવો કેમ અંટકાવવા તે બતાવનારું સ્વરૂપ
ઉવઓગે ઉવઓગો કોહાદિસુ ણત્થિ કો વિ ઉવઓગો ।
કોહો કોહે ચેવ હિ ઉવઓગે ણત્થિ સ્વલુ કોહો ॥૧૮૧॥

ઉપયોગમાં ઉપયોગ, કો ઉપયોગ નહિ ક્રોધાદિમાં,
છે ક્રોધ ક્રોધ મહીં જ, નિશ્ચય ક્રોધ નહિ ઉપયોગમાં. ૧૮૧.

અર્થ :—ઉપયોગ ઉપયોગમાં છે, ક્રોધાદિકમાં કોઈ ઉપયોગ નથી; વળી ક્રોધ ક્રોધમાં જ છે, ઉપયોગમાં નિશ્ચયથી ક્રોધ નથી.

જહ કણયમગ્ગિતવિયં પિ કણયભાવં ણ તં પરિચ્છયદિ ।

તહ કમ્મોદયતવિદો ણ જહદિ ણાણી દુ ણાણિત્તં ॥૧૮૪॥

જ્યમ અગ્નિતપ્ત સુવર્ણ પણ નિજ સ્વર્ણભાવ નહીં તજે,

ત્યમ કર્મઉદયે તપ્ત પણ જ્ઞાની ન જ્ઞાનીપણું તજે. ૧૮૪.

અર્થ :—જેમ સુવર્ણ અગ્નિથી તપ્ત થયું થકું પણ તેના સુવર્ણપણાને છોડતું નથી તેમ જ્ઞાની કર્મના ઉદયથી તપ્ત થયો થકો પણ જ્ઞાનીપણાને છોડતો નથી.

સુદ્ધં તુ વિયાણંતો સુદ્ધં ચેવપ્પયં લહદિ જીવો ।

જાણંતો દુ અસુદ્ધં અસુદ્ધમેવપ્પયં લહદિ ॥૧૮૫॥

જે શુદ્ધ જાણે આત્મને તે શુદ્ધ આત્મ જ મેળવે;

અણશુદ્ધ જાણે આત્મને અણશુદ્ધ આત્મ જ તે લહે. ૧૮૫.

અર્થ :—શુદ્ધ આત્માને જાણતો—અનુભવતો જીવ શુદ્ધ આત્માને જ પામે છે અને અશુદ્ધ આત્માને જાણતો—અનુભવતો જીવ અશુદ્ધ આત્માને જ પામે છે.

અપ્પાણમપ્પણા સંધિરુણ દોપુણ્ણપાવજોગેસુ ।

દંસણણાણમ્હિ ઠિદો ઇચ્છાવિરદો ય અણ્ણમ્હિ ॥૧૮૬॥

જો સર્વસંગમુક્તો જ્ઞાયદિ અપ્પાણમપ્પણો અપ્પા ।

ણ વિ કમ્મં ણોકમ્મં ચેદા ચિંતેદિ એયત્તં ॥૧૮૬॥

અપ્પાણં જ્ઞાયંતો દંસણણાણમઓ અણ્ણમઓ ।

લહદિ અચિરેણ અપ્પાણમેવ સો કમ્મપવિમુક્કં ॥૧૮૬॥

પુણ્યપાપયોગથી રોકીને નિજ આત્મને આત્મા થકી,

દર્શન અને જ્ઞાને ઠરી, પરદ્રવ્યઇચ્છા પરિહરી. ૧૮૬.

જે સર્વસંગવિમુક્ત, ધ્યાવે આત્મને આત્મા વડે,—
 —નહિ કર્મ કે નોકર્મ; ચેતક ચેતતો એકત્વને, ૧૮૮.
 તે આત્મ ધ્યાતો, જ્ઞાનદર્શનમય, અનન્યમયી खरे,
 बस अल्प काले कर्मथी प्रविमुक्त आत्माने वरे. ૧૮૯.

અર્થ:—આત્માને આત્મા વડે બે પુણ્ય—પાપરૂપ શુભાશુભ-યોગોથી રોકીને દર્શનજ્ઞાનમાં સ્થિત થયો થકો અને અન્ય (વસ્તુ)ની ઇચ્છાથી વિરમ્યો થકો, જે આત્મા, (ઇચ્છારહિત થવાથી) સર્વ સંગથી રહિત થયો થકો, (પોતાના) આત્માને આત્મા વડે ધ્યાવે છે—કર્મ અને નોકર્મને ધ્યાતો નથી, (પોતે) ^૧ચેતયિતા (હોવાથી) એકત્વને જ ચિંતવે છે—ચેતે છે—અનુભવે છે, તે (આત્મા) આત્માને ધ્યાતો, દર્શનજ્ઞાનમય અને ^૨અનન્યમય થયો થકો અલ્પ કાલમાં જ કર્મથી રહિત આત્માને પામે છે.

*

(૬) નિર્જરાનું સ્વરૂપ

સંવરપૂર્વક જે પૂર્વના વિકારી ભાવોને તથા પૂર્વે બાંધેલા કર્મોને ટાળે છે તેને નિર્જરા કહે છે, તે બતાવનારું સ્વરૂપ.

उदयविवागो विविहो कम्माणं वण्णिदो जिणवरोहिं ।

ण दु ते मज्झ सहावा जाणगभावो दु अहमेक्को ॥૧૯૮॥

કર્મો તળો જે વિવિધ ઉદયવિપાક જિનવર વર્ણવ્યો,
 તે મુજ સ્વભાવો છે નહીં, હું એક જ્ઞાયકભાવ છું. ૧૯૮.

અર્થ:—કર્મોના ઉદયનો વિપાક (ફળ) જિનવરોએ અનેક પ્રકારનો વર્ણવ્યો છે તે મારા સ્વભાવો નથી; હું તો એક જ્ઞાયકભાવ છું.

૧. ચેતયિતા = ચેતનાર; દેખનાર—જાણનાર.

૨. અનન્યમય = અન્યમય નહિ એવો.

પોગ્ગલકમ્મં રાગો તસ્સ વિવાગોદઓ હવદિ एसो ।

ण दु एस मज्झ भावो जाणगभावो हु अहमेक्को ॥१६६॥

પુદ્ગલકરમરૂપ રાગનો જ વિપાકરૂપ છે ઉદય આ,
આ છે નહીં મુજ ભાવ, નિશ્ચય એક જ્ઞાયકભાવ છું. ૧૬૬.

અર્થ:—રાગ પુદ્ગલકર્મ છે, તેનો વિપાકરૂપ ઉદય આ છે, આ મારો ભાવ નથી; હું તો નિશ્ચયથી એક જ્ઞાયકભાવ છું.

एवं सम्मद्दिट्ठी अप्पाणं मुणदि जाणगसहावं ।

उदयं कम्मविवागं च मुयदि तच्चं वियाणंतो ॥२००॥

સુદૃષ્ટિ એ રીત આત્મને જ્ઞાયકસ્વભાવ જ જાણતો,
ને ઉદય કર્મવિપાકરૂપ તે તત્ત્વજ્ઞાયક છોડતો. ૨૦૦.

અર્થ:—આ રીતે સમ્યગ્દૃષ્ટિ આત્માને (પોતાને) જ્ઞાયકસ્વભાવ જાણે છે અને તત્ત્વને અર્થાત્ યથાર્થ સ્વરૂપને જાણતો થકો કર્મના વિપાકરૂપ ઉદયને છોડે છે.

परमाणुमित्तयं पि हु रागादीणं तु विज्झदे जस्स ।

ण वि सो जाणदि अप्पाणयं तु सब्वागमधरो वि ॥२०१॥

અણુમાત્ર પળ રાગાદિનો સદ્ભાવ વર્તે જેહને,
તે સર્વઆગમધર ભલે પળ જાણતો નહિ આત્મને. ૨૦૧.

અર્થ:—ખરેખર જે જીવને પરમાણુમાત્ર—લેશમાત્ર—પળ રાગાદિક વર્તે છે તે જીવ ભલે સર્વ આગમ મળેલો હોય તોપણ આત્માને નથી જાણતો.

मज्झं परिग्गहो जदि तदो अहमजीवदं तु गच्छेज्ज ।

णादेव अहं जम्हा तम्हा ण परिग्गहो मज्झ ॥२०८॥

પરિગ્રહ કદી મારો બને તો હું અજીવ બનું જ, હું તો જાણતા જ, તેથી નહિ પરિગ્રહ મુજ બને. ૨૦૮.

અર્થ :—જો પરદ્રવ્ય—પરિગ્રહ મારો હોય તો હું અજીવપણાને પામું, કારણ કે હું તો જ્ઞાતા જ છું તેથી (પરદ્રવ્યરૂપ) પરિગ્રહ મારો નથી.

છિઝ્ઝદુ વા ભિઝ્ઝદુ વા ણિઝ્ઝદુ વા અહવ જાદુ વિપ્પલયં ।

જમ્હા તમ્હા ગચ્છદુ તહ વિ હુ ણ પરિગ્ગહો મજ્ઝા ॥૨૦૬॥

છેદાવ, વા ભેદાવ, કો લઈ જાવ, નષ્ટ બનો ભલે,

વા અન્ય કો રીત જાવ, પણ પરિગ્રહ નથી મારો खरे. ૨૦૬.

અર્થ :—છેદાઈ જાઓ, અથવા ભેદાઈ જાઓ, અથવા કોઈ લઈ જાઓ, અથવા નષ્ટ થઈ જાઓ, અથવા તો ગમે તે રીતે જાઓ, તોપણ खरेखર પરિગ્રહ મારો નથી.

અપરિગ્ગહો અણિચ્છો ભણિદો ણાણી ય ણેચ્છદે ધમ્મં ।

અપરિગ્ગહો દુ ધમ્મસ્સ જાણગો તેણ સો હોદિ ॥૨૧૦॥

અનિચ્છક કહ્યો અપરિગ્રહી, જ્ઞાની ન ઇચ્છે પુણ્યને,

તેથી ન પરિગ્રહી પુણ્યનો તે, પુણ્યનો જ્ઞાયક રહે. ૨૧૦.

અર્થ :—અનિચ્છકને અપરિગ્રહી કહ્યો છે અને જ્ઞાની ધર્મને (પુણ્યને) ઇચ્છતો નથી, તેથી તે ધર્મનો પરિગ્રહી નથી, (ધર્મનો) જ્ઞાયક જ છે.

અપરિગ્ગહો અણિચ્છો ભણિદો ણાણી ય ણેચ્છદિ અધમ્મં ।

અપરિગ્ગહો અધમ્મસ્સ જાણગો તેણ સો હોદિ ॥૨૧૧॥

અનિચ્છક કહ્યો અપરિગ્રહી, જ્ઞાની ન ઇચ્છે પાપને,

તેથી ન પરિગ્રહી પાપનો તે, પાપનો જ્ઞાયક રહે. ૨૧૧.

અર્થ :—અનિચ્છકને અપરિગ્રહી કહ્યો છે અને જ્ઞાની અધર્મને (પાપને) ઇચ્છતો નથી, તેથી તે અધર્મનો પરિગ્રહી નથી, (અધર્મનો) જ્ઞાયક જ છે.

સમ્માદિટ્ટી જીવા ણિસ્સંકા હોંતિ ણિબ્ભયા તેણ ।

સત્તભયવિપ્પમુક્કા જમ્હા તમ્હા દુ ણિસ્સંકા ॥૨૨૮॥

સમ્યક્ત્વવંત જીવો નિઃશંકિત, તેથી છે નિર્ભય અને
છે સત્તભયપ્રવિમુક્ત જેથી, તેથી તે નિઃશંક છે. ૨૨૮.

અર્થ :—સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવો નિઃશંક હોય છે તેથી નિર્ભય હોય છે;
અને કારણ કે સત્ત ભયથી રહિત હોય છે તેથી નિઃશંક હોય છે
(—અડોલ હોય છે).

જો ચત્તારિ વિ પાણ છિંદદિ તે કમ્મબંધમોહકરે ।

સો ણિસ્સંકો ચેદા સમ્માદિટ્ટી મુણેદવ્વો ॥૨૨૯॥

જે કર્મબંધનમોહકર્તા પાદ ચારે છેદતો,
ચિન્મૂર્તિ તે શંકારહિત સમકિતદૃષ્ટિ જાણવો. ૨૨૯.

અર્થ :—જે *ચેતયિતા, કર્મબંધ સંબંધી મોહ કરનારા (અર્થાત્
જીવ નિશ્ચયથી કર્મ વડે બંધાયો છે એવો ભ્રમ કરનારા) મિથ્યાત્વાદિ
ભાવોરૂપ ચારે પાયાને છેદે છે, તે નિઃશંક સમ્યગ્દૃષ્ટિ જાણવો.

જો દુ ણ કરેદિ કંઘં કમ્મફલેસુ તહ સવ્વધમ્મેસુ ।

સો ણિક્કંઘો ચેદા સમ્માદિટ્ટી મુણેદવ્વો ॥૨૩૦॥

જે કર્મફલ ને સર્વ ધર્મ તણી ન કાંક્ષા રાખતો,
ચિન્મૂર્તિ તે કાંક્ષારહિત સમકિતદૃષ્ટિ જાણવો. ૨૩૦.

અર્થ :—જે ચેતયિતા કર્મોનાં ફળો પ્રત્યે તથા સર્વ ધર્મો પ્રત્યે
કાંક્ષા કરતો નથી તે નિષ્કાંક્ષ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જાણવો.

જો ણ કરેદિ દુગુંઠં ચેદા સવ્વેસિમેવ ધમ્માણં ।

સો ધલુ ણિવ્વિદિગિચ્છો સમ્માદિટ્ટી મુણેદવ્વો ॥૨૩૧॥

સૌ કોઈ ધર્મ વિષે જુગુપ્સાભાવ જે નહિ ધારતો,
ચિન્મૂર્તિ નિર્વિચિકિત્સ સમકિતદૃષ્ટિ નિશ્ચય જાણવો. ૨૩૧.

અર્થ :—જે ચેતયિતા બધાય ધર્મો (વસ્તુના સ્વભાવો) પ્રત્યે જુગુપ્સા (ગ્લાનિ) કરતો નથી તે નિશ્ચયથી નિર્વિચિકિત્સ (—વિચિકિત્સાદોષ રહિત) સમ્યગ્દૃષ્ટિ જાણવો.

જો હવદિ અસમ્મૂઢો ચેદા સદ્દિદિ સવ્વભાવેસુ ।
સો ખલુ અમૂઢદિદ્ધી સમ્માદિદ્ધી મુણેદવ્વો ॥૨૩૨॥
સમ્મૂઢ નહિ જે સર્વ ભાવે, -સત્યદૃષ્ટિ ધારતો,
તે મૂઢદૃષ્ટિરહિત સમકિતદૃષ્ટિ નિશ્ચય જાણવો. ૨૩૨.

અર્થ :—જે ચેતયિતા સર્વ ભાવોમાં અમૂઢ છે—યથાર્થ દૃષ્ટિવાળો છે, તે ધરેધર અમૂઢદૃષ્ટિ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જાણવો.

જો સિદ્ધભક્તિજુત્તો ઉવગૂહણગો દુ સવ્વધમ્માણં ।
સો ઉવગૂહણકારી સમ્માદિદ્ધી મુણેદવ્વો ॥૨૩૩॥
જે સિદ્ધભક્તિસહિત છે, ઉપગૂહક છે સૌ ધર્મનો,
ચિન્મૂર્તિ તે ઉપગૂહનકર સમકિતદૃષ્ટિ જાણવો. ૨૩૩.

અર્થ :—જે (ચેતયિતા) સિદ્ધની (શુદ્ધાત્માની) ભક્તિ સહિત છે અને પર વસ્તુના સર્વ ધર્મોને ગોપવનાર છે (અર્થાત્ રાગાદિ પરભાવોમાં જોડાતો નથી) તે ઉપગૂહનકારી સમ્યગ્દૃષ્ટિ જાણવો.

ઉમ્મગ્ગં ગચ્છંતં સગં પિ મગ્ગે ટ્વેદિ જો ચેદા ।
સો ઠિદિકરણાજુત્તો સમ્માદિદ્ધી મુણેદવ્વો ॥૨૩૪॥
ઉન્માર્ગગમને સ્વાત્મને પળ માર્ગમાં જે સ્થાપતો,
ચિન્મૂર્તિ તે સ્થિતિકરણયુત સમકિતદૃષ્ટિ જાણવો. ૨૩૪.

અર્થ :—જે ચેતયિતા ઉન્માર્ગે જતા પોતાના આત્માને પળ માર્ગમાં સ્થાપે છે, તે સ્થિતિકરણયુક્ત (સ્થિતિકરણગુણ સહિત) સમ્યગ્દૃષ્ટિ જાણવો.

જો કુણદિ વચ્છલત્તં તિણ્હં સાહૂણ મોક્ષમગ્ગમ્હિ ।

સો વચ્છલભાવજુદો સમ્માદિટ્ઠી મુણેદવ્વો ॥૨૩૫॥

જે મોક્ષમાર્ગે ‘સાધુ’ત્રયનું વત્સલત્વ કરે અહો !

ચિન્મૂર્તિ તે વાત્સલ્યયુત સમકિતદૃષ્ટિ જાણવો. ૨૩૫.

અર્થ :—જે (ચેતયિતા) મોક્ષમાર્ગમાં રહેલા સમ્યગ્દર્શન—જ્ઞાન—
ચારિત્રરૂપી ત્રણ સાધકો—સાધનો પ્રત્યે (અથવા વ્યવહારે આચાર્ય,
ઉપાધ્યાય અને મુનિ—એ ત્રણ સાધુઓ પ્રત્યે) વાત્સલ્ય કરે છે, તે
વત્સલભાવયુક્ત (વત્સલભાવ સહિત) સમ્યગ્દૃષ્ટિ જાણવો.

વિઝારહમારુદો મણોરહપહેસુ ભમઇ જો ચેદા ।

સો જિણણાણપહાવી સમ્માદિટ્ઠી મુણેદવ્વો ॥૨૩૬॥

ચિન્મૂર્તિ મન-રથપંથમાં વિદ્યારથારુદ ધૂમતો,

તે જિનજ્ઞાનપ્રભાવકર સમકિતદૃષ્ટિ જાણવો. ૨૩૬.

અર્થ :—જે ચેતયિતા વિદ્યારૂપી રથમાં આરુદ થયો થકો
(—ચડ્યો થકો) મનરૂપી રથ-પંથમાં (અર્થાત્ જ્ઞાનરૂપી જે રથને
ચાલવાનો માર્ગ તેમાં) ભ્રમણ કરે છે, તે જિનેશ્વરના જ્ઞાનની પ્રભાવના
કરનારો સમગ્દૃષ્ટિ જાણવો.

(૭) બંધનું સ્વરૂપ

જીવને રાગદ્વેષથી બંધ થાય છે; માટે બંધ છોડવા લાયક છે,
તે બતાવનારું સ્વરૂપ

જો મણ્ણદિ હિંસામિ ય હિંસિઝ્ઞામિ ય પોરેહિં સત્તેહિં ।

સો મૂઠો અણ્ણાણી ણાણી એત્તો દુ વિવરીદો ॥૨૪૭॥

જે માનતો—હું મારું ને પર જીવ મારે મુજને,

તે મૂઠ છે, અજ્ઞાની છે, વિપરીત એથી જ્ઞાની છે. ૨૪૭.

અર્થ :—જે એમ માને છે કે ‘હું પર જીવોને મારું છું (-હણું છું)

અને પર જીવો મને મારે છે', તે મૂઢ (—મોહી) છે, અજ્ઞાની છે, અને આનાથી વિપરીત (અર્થાત્ આવું નથી માનતો) તે જ્ઞાની છે.

જો ણ મરદિ ણ ય દુહિદો સો વિ ય કમ્મોદણ ચેવ ચલુ ।

તમ્હા ણ મારિદો ણો દુહાવિદો ચેદિ ણ દુ મિચ્છા ॥૨૫૮॥

વઢી નવ મરે, નવ દુઃખી બને, તે કર્મના ઉદયે ચરે,
'મેં નવ હણ્યો, નવ દુઃખી કર્યો'—તુજ મત શું નહિ મિથ્યા ચરે ?

અર્થ :—વઢી જે નથી મરતો અને નથી દુઃખી થતો તે પણ ચરેચર કર્મના ઉદયથી જ થાય છે; તેથી 'મેં ન માર્યો, મેં ન દુઃખી કર્યો' એવો તારો અભિપ્રાય શું ચરેચર મિથ્યા નથી ?

એસા દુ જા મદી દે દુઃખિદસુહિદે કરેમિ સત્તે ત્તિ ।

એસા દે મૂઢમદી સુહાસુહં બંધદે કમ્મં ॥૨૫૯॥

આ બુદ્ધિ જે તુજ—'દુઃખિત તેમ સુખી કરું છું જીવને',
તે મૂઢ મતિ તારી અરે! શુભ-અશુભ બાંધે કર્મને. ૨૫૯.

અર્થ :—તારી જે આ બુદ્ધિ છે કે હું જીવોને દુઃખી—સુખી કરું છું, તે આ તારી મૂઢ બુદ્ધિ જ (મોહસ્વરૂપ બુદ્ધિ જ) શુભાશુભ કર્મને બાંધે છે.

અજ્ઞવસિદેણ બંધો સત્તે મારેઝ મા વ મારેઝ ।

એસો બંધસમાસો જીવાણં ણિચ્છયણયસ્સ ॥૨૬૨॥

મારો—ન મારો જીવને, છે બંધ અધ્યવસાનથી,
—આ જીવ કેરા બંધનો સંક્ષેપ નિશ્ચયનય થકી. ૨૬૨.

અર્થ :—જીવોને મારો અથવા ન મારો—કર્મબંધ અધ્યવસાનથી જ થાય છે. આ, નિશ્ચયનયે, જીવોના બંધનો સંક્ષેપ છે.

अज्झवसाणणिमित्तं जीवा बज्झंति कम्मणा जदि हि ।

मुच्चंति मोक्खमग्गे ठिदा य ता किं करेसि तुमं ॥२६७॥

सौ जीव अध्यवसानकारण कर्मथी बंधाय ज्यां
ने मोक्षमार्गे स्थित जीवो मुकाय, तुं शुं करे भला ? २६७.

अर्थ :—हे भाई ! जो खरेखर अध्यवसानना निमित्ते जीवो कर्मथी
बंधाय छे अने मोक्षमार्गमां स्थित मुकाय छे, तो तुं शुं करे छे ?
(तारो तो बांधवा—छोडवानो अभिप्राय विफल गयो.)

सब्बे करेदि जीवो अज्झवसाणेण तिरियणेरइए ।

देवमणुए य सब्बे पुण्णं पावं च णेयविहं ॥२६८॥

धम्माधम्मं च तहा जीवाजीवे अलोगलोगं च ।

सब्बे करेदि जीवो अज्झवसाणेण अप्पाणं ॥२६९॥

तिर्यच, नारक, देव, मानव, पुण्य—पाप विविध जे,
ते सर्वरूप निजने करे छे जीव अध्यवसानथी. २६८.

वळी अेम धर्म-अधर्म, जीव-अजीव, लोक-अलोक जे,
ते सर्वरूप निजने करे छे जीव अध्यवसानथी. २६९.

अर्थ :—जीव अध्यवसानथी तिर्यच, नारक, देव अने मनुष्य अे
सर्व पर्यायो, तथा अनेक प्रकारनां पुण्य अने पाप—अे बधारूप पोताने
करे छे. वळी तेवी रीते जीव अध्यवसानथी धर्म-अधर्म, जीव-अजीव,
अने लोक-अलोक—अे बधारूप पोताने करे छे.

एदाणि णत्थि जेसिं अज्झवसाणाणि एवमादीणि ।

ते असुहेण सुहेण व कम्मेण मुणी ण लिप्पंति ॥२७०॥

अे आदि अध्यवसान विधविध वर्ततां नहि जेमने,
ते मुनिवरो लेपाय नहि शुभ के अशुभ कर्मो वडे. २७०.

અર્થ:-આ (પૂર્વે કહેલાં) તથા આવા બીજા પળ અધ્યવસાન જેમને નથી, તે મુનિઓ અશુભ કે શુભ કર્મથી લેપાતા નથી.

एवं व्यवहारणो पडिसिद्धो जाण निच्छयणएण ।

णिच्छयणयासिदा पुण मुणिणो पावंति णिव्वाणं ॥२७२॥

વ્યવહારનય એ રીત જાણ નિષિદ્ધ નિશ્ચયનય થકી;

નિશ્ચયનયાશ્રિત મુનિવરો પ્રાપ્તિ કરે નિર્વાણની. ૨૭૨.

અર્થ:-એ રીતે (પૂર્વોક્ત રીતે) (પરાશ્રિત એવો) વ્યવહારનય નિશ્ચયનય વડે નિષિદ્ધ જાણ; નિશ્ચયનયને આશ્રિત મુનિઓ નિર્વાણને પામે છે.

वदसमिदीगुत्तीओ सीलतवं जिणवरेहि पण्णत्तं ।

कुब्बंतो वि अभव्वो अण्णाणी मिच्छदिट्ठी दु ॥२७३॥

જિનવરકહેલાં વ્રત, સમિતિ, ગુપ્તિ, વળી તપ-શીલને

કરતાં છતાંય અભવ્ય જીવ અજ્ઞાની મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. ૨૭૩.

અર્થ:-જિનવરોએ કહેલાં વ્રત, સમિતિ, ગુપ્તિ, શીલ, તપ કરતાં છતાં પણ અભવ્ય જીવ અજ્ઞાની અને મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

आदा खु मज्झ णाणं आदा मे दंसणं चरित्तं च ।

आदा पच्चक्खाणं आदा मे संवरो जोगो ॥२७७॥

મુજ આત્મ નિશ્ચય જ્ઞાન છે, મુજ આત્મ દર્શન-ચરિત છે,

મુજ આત્મ પ્રત્યાખ્યાન ને મુજ આત્મ સંવર-યોગ છે. ૨૭૭.

અર્થ:-નિશ્ચયથી મારો આત્મા જ જ્ઞાન છે, મારો આત્મા જ દર્શન અને ચારિત્ર છે, મારો આત્મા જ પ્રત્યાખ્યાન છે, મારો આત્મા જ સંવર અને યોગ (—સમાધિ, ધ્યાન) છે.

(૮) મોક્ષનું સ્વરૂપ

જીવની સંપૂર્ણ પવિત્રતા બતાવનારું સ્વરૂપ

બંધાણં ચ સહાવં વિયાણિદું અપ્પણો સહાવં ચ ।

બંધેસુ જો વિરજ્ઞદિ સો કમ્મવિમોક્ષણં કુણદિ ॥૨૬૩॥

બંધો તણો જાણી સ્વભાવ, સ્વભાવ જાણી આત્મનો,

જે બંધ માંહી વિરક્ત થાયે, કર્મમોક્ષ કરે અહો ! ૨૬૩.

અર્થ :—બંધોના સ્વભાવને અને આત્માના સ્વભાવને જાણીને બંધો પ્રત્યે જે વિરક્ત થાય છે, તે કર્મોથી મુકાય છે.

જીવો બંધો ય તહા છિજ્ઞંતિ સલક્ષણેહિં ણિયણ્હિં ।

પણ્ણાછેદણણ દુ છિણ્ણા ણાણત્તમાવણ્ણા ॥૨૬૪॥

જીવ બંધ બન્ને, નિયત નિજ નિજ લક્ષણે છેદાય છે;

પ્રજ્ઞાછીણી થકી છેદતાં બન્ને જુદા પડી જાય છે. ૨૬૪.

અર્થ :—જીવ તથા બંધ નિયત સ્વલક્ષણોથી (પોતપોતાનાં નિશ્ચિત લક્ષણોથી) છેદાય છે; પ્રજ્ઞારૂપી છીણી વડે છેદવામાં આવતાં તેઓ નાનાપણાને પામે છે અર્થાત્ જુદા પડી જાય છે.

જીવો બંધો ય તહા છિજ્ઞંતિ સલક્ષણેહિં ણિયણ્હિં ।

બંધો છેદેદવ્વો સુદ્ધો અપ્પા ય ધેત્તવ્વો ॥૨૬૫॥

જીવ બંધ જ્યાં છેદાય એ રીત નિયત નિજ નિજ લક્ષણે,

ત્યાં છોડવો એ બંધને, જીવ ગ્રહણ કરવો શુદ્ધને. ૨૬૫.

અર્થ :—એ રીતે જીવ અને બંધ તેમનાં નિશ્ચિત સ્વલક્ષણોથી છેદાય છે. ત્યાં, બંધને છેદવો અર્થાત્ છોડવો અને શુદ્ધ આત્માને ગ્રહણ કરવો.

જા ણ કુણ્ણદિ અવરાહે સો ણિસ્સંકો દુ જણવદિ ભમદિ ।

ણ વિ તસ્સ બજ્ઞિદું જે ચિંતા ઉપ્પજ્ઞદિ કયાઇ ॥૩૦૨॥

एवमिह सावराहो बज्जामि अहं तु संकिदो चेदा ।

जइ पुण णिरावराहो णिस्संकोहं णं बज्जामि ॥३०३॥

અપરાધ જે કરતો નથી, નિઃશંક લોક વિષે ફરે,

‘બંધાઉં હું’ એવી કદી ચિંતા ન થાયે તેહને. ૩૦૨.

ત્યમ આત્મા અપરાધી ‘હું બંધાઉં’ એમ સશંક છે,

ને નિરપરાધી જીવ ‘નહિ બંધાઉં’ એમ નિઃશંક છે. ૩૦૩.

અર્થ :—જે પુરુષ અપરાધ કરતો નથી તે લોકમાં નિઃશંક ફરે છે, કારણ કે તેને બંધાવાની ચિંતા કદાપિ ઊપજતી નથી. એવી રીતે અપરાધી આત્મા ‘હું અપરાધી છું તેથી હું બંધાઈશ’ એમ શંકિત હોય છે, અને જો નિરપરાધી (આત્મા) હોય તો ‘હું નહિ બંધાઉં’ એમ નિઃશંક હોય છે.

*

(૬) सर्वविशुद्धज्ञानं સ્વરૂપ

दिष्टी जहेव णाणं अकारयं तह अवेदयं चेव ।

जाणइ य बंधमोक्खं कम्मदयं णिज्जरं चेव ॥३२०॥

જ્યમ નેત્ર, તેમ જ જ્ઞાન નથી કારક, નથી વેદક એ!

જાણે જ કર્મોદય, નિરજરા, બંધ તેમ જ મોક્ષને. ૩૨૦.

અર્થ :—જેમ નેત્ર (દૃશ્ય પદાર્થોને કરતું—ભોગવતું નથી, देखे ज છે), તેમ જ્ઞાન અકારક તથા અવેદક છે, અને બંધ, મોક્ષ, કર્મોદય તથા નિર્જરાને જાણે જ છે.

ववहारभासिदेण दु परदब्बं मम भणंति अविदिदत्था ।

जाणंति णिच्छएण दु ण य मह परमाणुमित्तमवि किंचि ॥३२४॥

વ્યવહારમૂઢ અતત્ત્વવિદ્ પરદ્રવ્યને ‘મારું’ કહે,

‘પરમાણુમાત્ર ન મારું’, જ્ઞાની જાણતા નિશ્ચય વડે. ૩૨૪.

અર્થ :—જેમણે પદાર્થનું સ્વરૂપ જાણ્યું નથી એવા પુરુષો વ્યવહારનાં વચનોને ગ્રહીને ‘પરદ્રવ્ય મારું છે’ એમ કહે છે, પરંતુ જ્ઞાનીઓ નિશ્ચય વડે જાણે છે કે ‘કોઈ પરમાણુમાત્ર પણ મારું નથી’.

કમ્મં જં પુવ્વકયં સુહાસુહમણેયવિત્થરવિસેસં ।

તત્તો ણિયત્તદે અપ્પયં તુ જો સો પડિક્કમણં ॥૩૮૩॥

કમ્મં જં સુહમસુહં જમ્હિ ય ભાવમ્હિ બજ્જદિ ભવિસ્સં ।

તત્તો ણિયત્તદે જો સો પચ્ચક્ખાણં હવદિ ચેદા ॥૩૮૪॥

જં સુહમસુહમુદિણ્ણં સંપડિ ય અણેયવિત્થરવિસેસં ।

તં દોસં જો ચેદદિ સો ખલુ આલોયણં ચેદા ॥૩૮૫॥

ણિચ્છં પચ્ચક્ખાણં કુવ્વદિ ણિચ્છં પડિક્કમદિ જો ય ।

ણિચ્છં આલોચેયદિ સો હુ ચરિત્તં હવદિ ચેદા ॥૩૮૬॥

શુભ ને અશુભ અનેકવિધ પૂર્વે કરેલું કર્મ જે,
તેથી નિવર્તે આત્મને, તે આત્મા પ્રતિક્રમણ છે; ૩૮૩.

શુભ ને અશુભ ભાવિ કરમ જે ભાવમાં બંધાય છે,
તેથી નિવર્તન જે કરે, તે આત્મા પચ્ચક્ખાણ છે; ૩૮૪.

શુભ ને અશુભ અનેકવિધ છે વર્તમાને ઉદિત જે,
તે દોષને જે ચેતતો, તે જીવ આલોચના યે. ૩૮૫.

પચ્ચક્ખાણ નિત્ય કરે અને પ્રતિક્રમણ જે નિત્યે કરે,
નિત્યે કરે આલોચના, તે આત્મા ચારિત્ર છે. ૩૮૬.

અર્થ :—પૂર્વે કરેલું જે અનેક પ્રકારના વિસ્તારવાળું (જ્ઞાનાવરણીયાદિ) શુભાશુભ કર્મ તેનાથી જે આત્મા પોતાને *નિવર્તાવે છે, તે આત્મા પ્રતિક્રમણ છે.

★ નિવર્તાવવું = પાછા વાળવું; અટકાવવું; દૂર રાખવું.

ભવિષ્ય કાઠનું જે શુભ-અશુભ કર્મ તે જે ભાવમાં બંધાય છે તે ભાવથી જે આત્મા નિવર્તે છે, તે આત્મા પ્રત્યાખ્યાન છે.

વર્તમાન કાળે ઉદયમાં આવેલું જે અનેક પ્રકારના વિસ્તારવાળું શુભ-અશુભ કર્મ તે દોષને જે આત્મા ચેતે છે—અનુભવે છે—જ્ઞાતાભાવે જાણી લે છે (અર્થાત્ તેનું સ્વામિત્વ—કર્તાપણું છોડે છે), તે આત્મા યચ્છર આલોચના છે.

જે સદા પ્રત્યાખ્યાન કરે છે, સદા પ્રતિક્રમણ કરે છે અને સદા આલોચના કરે છે, તે આત્મા યચ્છર ચારિત્ર છે.

ન વિ સક્કદિ ધેતું જં ન વિમોત્તું જં ચ જં પરદ્રવ્યં ।

સો કો વિ ય તસ્સ ગુણો પાઝગિઓ વિસ્સસો વા વિ ॥૪૦૬॥

જે દ્રવ્ય છે પર તેહને ન ગ્રહી, ન છોડી શકાય છે,

એવો જ તેનો ગુણ કો પ્રાયોગી ને વૈસ્રસિક છે. ૪૦૬.

અર્થ:—જે પરદ્રવ્ય છે તે ગ્રહી શકાતું નથી તથા છોડી શકાતું નથી, એવો જ કોઈ તેનો (—આત્માનો) ^૧પ્રાયોગિક તેમ જ ^૨વૈસ્રસિક ગુણ છે.

મોક્ષપહે અપ્પાણં ટ્વેહિ તં ચેવ જ્ઞાહિ તં ચેય ।

તત્થેવ વિહર ણિદ્ધં મા વિહરસુ અણ્ણદવ્વેસુ ॥૪૧૨॥

તું સ્થાપ નિજને મોક્ષપંથે, ધ્યા, અનુભવ તેહને;

તેમાં જ નિત્ય વિહાર કર, નહિ વિહર પરદ્રવ્યો વિષે. ૪૧૨.

અર્થ:—(હે ભવ્ય!) તું મોક્ષમાર્ગમાં પોતાના આત્માને સ્થાપ, તેનું જ ધ્યાન કર, તેને જ ચેત—અનુભવ અને તેમાં જ નિરંતર વિહાર કર; અન્ય દ્રવ્યોમાં વિહાર ન કર.

પાઠ ૮ મો

મોક્ષમાર્ગનું બીજું રત્ન સમ્યગ્જ્ઞાન છે, તેથી હવે તેમાં લાગેલા દોષનું પ્રતિક્રમણ કહેવામાં આવે છે.

મદ્સુદ્ધોહિમણપઞ્ચયં તદ્વા કેવલં ચ પંચભેયં ।

જે જે વિરાહિયાં સ્વલુ મિચ્છા મિ દુઃકલં હુઞ્જ ॥૨૭॥*

અર્થ :—હે ભગવાન ! મેં મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યયજ્ઞાન અને કેવલજ્ઞાન એ પાંચ પ્રકારનાં જ્ઞાનોમાંથી જે કોઈ જ્ઞાનની વિરાધના કરી હોય—આશાતના કરી હોય તે સંબંધી મારાં સર્વે પાપ મિથ્યા થાઓ.

પાઠ ૯ મો

બાર પ્રકારનાં વ્રતનું સ્વરૂપ

(૧) હિસાનું સ્વરૂપ

૧આત્મપરિણામહિંસનહેતુત્વાત્સર્વમેવ હિંસૈતત્ ।

અનૃતવચનાદિકેવલમુદાહતં શિષ્યબોધાય ॥૪૨॥

અર્થ :—આત્માના શુદ્ધોપયોગરૂપ પરિણામોનો ઘાતવાવાળો ભાવ તે સંપૂર્ણ હિંસા છે, અસત્ય વચનાદિક ભેદો માત્ર શિષ્યોને સમજાવવા માટે ઉદાહરણરૂપ કહેલ છે.

યત્સ્વલુ કષાયયોગાત્પ્રાણાનાં દ્રવ્યભાવરૂપાણામ્ ।

વ્યપરોપણસ્ય કરણં સુનિશ્ચિતા ભવતિ સા હિંસા ॥૪૩॥

અર્થ :—સ્વરી રીતે કષાય સહિત યોગોથી જે દ્રવ્ય અને ભાવરૂપ

★ પં. નંદલાલજીકૃત શ્રાવક પ્રતિક્રમણ, પા. ૬૬

૧. સમ્યગ્દૃષ્ટિ શ્રાવકને આવાં શુભભાવરૂપ વ્રત હોય છે, મિથ્યાદૃષ્ટિને હોતાં નથી, કેમ કે તેનાં વ્રતને બાલવ્રત કહ્યાં છે, તેથી તેને સાચાં વ્રત હોતાં નથી.

૨. પુરુષાર્થસિદ્ધિ-ઉપાયમાંથી.

બે પ્રકારના પ્રાણોનો ઘાત કરવો તે પ્રસિદ્ધ રીતે નક્કી થયેલી હિંસા છે.

અપ્રાદુર્ભાવઃ ખલુ રાગાદીનાં ભવત્યર્હિંસેતિ ।

તેષામેવોત્પત્તિર્હિંસેતિ જિનાગમસ્ય સંક્ષેપઃ ॥૪૪॥

અર્થઃ—ખરેખર રાગાદિ ભાવોનું પ્રગટ ન થવું તે અહિંસા છે અને તે રાગાદિ ભાવોની ઉત્પત્તિ થવી તે હિંસા છે એવું જૈનશાસ્ત્રનું ટૂંકું રહસ્ય છે.

(૨) અસત્યનું સ્વરૂપ

યદિદં પ્રમાદયોગાદસદભિધાનં વિધીયતે કિમપિ ।

તદનૃતમપિ વિજ્ઞેયં તદ્ભેદાઃ સન્તિ ચત્વારઃ ॥૬૧॥

અર્થઃ—પ્રમાદ-કષાયમાં જોડાવાથી જે કંઈ પણ અસત્ કથન કરવામાં આવે તે ખરી રીતે જૂઠું જાણવું જોઈએ.

(૩) ચોરીનું સ્વરૂપ

અવિતીર્ણસ્ય ગ્રહણં પરિગ્રહસ્ય પ્રમત્તયોગાદ્યત્ ।

તત્પ્રત્યેયં સ્તેયં સૈવ ચ હિંસા વધસ્ય હેતુત્વાત્ ॥૭૦૨॥

અર્થઃ—જે પ્રમાદ-કષાયમાં જોડાવાથી દીધા વિના સોનું, વસ્ત્ર વગેરે પરિગ્રહને ગ્રહવો તેને ચોરી જાણવી, અને તે વધનું કારણ હોવાથી હિંસા છે.

(૪) અબ્રહ્મચર્યનું સ્વરૂપ

યદ્વેદરાગયોગાન્મૈથુનમભિધીયતે તદબ્રહ્મ ।

અવતરતિ તત્ર હિંસા વધસ્ય સર્વત્ર સદ્ભાવાત્ ॥૭૦૭॥

અર્થઃ—પુરુષવેદ, સ્ત્રીવેદ કે નપુંસકવેદરૂપ રાગમાં જોડાવાથી જેને મૈથુન કહેવામાં આવે છે તે અબ્રહ્મચર્ય છે, અને તેમાં સર્વત્ર પ્રાણીનો વધ હોવાથી હિંસા થાય છે.

(૫) પરિગ્રહનું સ્વરૂપ

યા મૂર્છા નામેયં વિજ્ઞાતવ્યઃ પરિગ્રહો હ્યેષઃ ।

મોહોદયાદુદીર્ણો મૂર્છા તુ મમત્વપરિણામઃ ॥૧૧૧॥

અર્થ :—જે મૂર્છા છે તેને જ પરિગ્રહ જાણવો; અને મોહનીય કર્મના ઉદયમાં જોડાવાથી ઉત્પન્ન થતા મમત્વરૂપ પરિણામ તે મૂર્છા છે.

ઉપરનાં જે પાંચ અવ્રત છે તેમનો ત્યાગ તે વ્રત છે. શ્રાવકોને એકદેશ ત્યાગ હોય છે અને તે અણુવ્રત છે. તેની પ્રતિજ્ઞા શ્રાવકે કરવી.

(૬) દિગ્વ્રતનું સ્વરૂપ

પ્રવિધાય સુપ્રસિદ્ધૈર્મર્યાદાં સર્વતોષ્યભિજ્ઞાનૈઃ ।

પ્રાચ્યાદિભ્યોઃ દિગ્ભ્યઃ કર્તવ્યા વિરતિરવિચલિતા ॥૧૩૭॥

અર્થ :—સમસ્ત દિશાઓમાં સુપ્રસિદ્ધ ગામ, નદી, પર્વતાદિ જુદાં જુદાં સ્થાનો સુધીની મર્યાદા કરીને પૂર્વ વગેરે દિશાઓમાં મર્યાદા બહાર ગમન નહિ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરવી.

(૭) દેશાવગાશિક (દેશ) વ્રતનું સ્વરૂપ

તત્રાપિ ચ પરિમાણં ગ્રામાપણભવનપાટકાદીનામ્ ।

પ્રવિધાય નિયતકાલં કરણીયં વિરમણં દેશાત્ ॥૧૩૮॥

અર્થ :—દિગ્વ્રતમાં બાંધેલી મર્યાદામાંથી પણ ગામ, બજાર, જાણીતું મકાન, શેરી વગેરેનું પરિમાણ કરીને મર્યાદાવાળા ક્ષેત્રની બહાર જવાનો મુકરર કરેલ સમય સુધી ત્યાગ કરવો જોઈએ.

(૮) અનર્થદંડ (ત્યાગ) વ્રતનું સ્વરૂપ

પાપર્દ્ધિજયપરાજયસઙ્ગરપરદારગમનચૌર્યાદ્યાઃ ।

ન કદાચનાપિ ચિન્ત્યાઃ પાપફલં કેવલં યસ્માત્ ॥૧૪૧॥

અર્થ :—શિકાર, જય, પરાજય, યુદ્ધ, પરસ્ત્રીગમન, ચોરી

आदिकनुं कोई पण वखते चिंतवन नहि करवुं, केम के ते माठां ध्यानोनुं फल केवल पाप ज छे.

(६) सामायिकव्रतनुं स्वरूप

रागद्वेषत्यागान्निखिलद्रव्येषु साम्यमवलम्ब्य ।

तत्त्वोपलब्धिमूलं बहुशः सामायिकं कार्यम् ॥१४८॥

अर्थ :—समस्त पदार्थो प्रत्ये राग--द्वेषनो त्याग करीने समभावने अंगीकार करी आत्मतत्त्वनी स्थिरतानुं मूल कारण अेवुं सामायिक वारंवार करवुं.

(१०) पौषधव्रतनुं स्वरूप

मुक्तसमस्तारम्भः प्रोषधदिनपूर्ववासरस्याद्धे ।

उपवासं गृहीयान्ममत्वमपहाय देहादौ ॥१५२॥

श्रित्वा विविक्तवसतिं समस्तसावद्ययोगमपनीय ।

सर्वेन्द्रियार्थविरतः कायमनोवचनगुप्तिभिस्तिष्ठेत् ॥१५३॥

अर्थ :—समस्त आरंभथी मुक्त थई शरीरादिकमां आत्मबुद्धिने त्यागीने पौषधना दिवसना आगला दिवसना बपोरथी उपवास करवो अने पौषधनो दिवस अेकान्त स्थानमां रही संपूर्ण सावद्ययोगने छोडी, सर्वे इन्द्रियोना विषयोथी विरक्त थई, त्रण गुप्तिमां स्थिर थई धर्मध्यानमां व्यतीत करवो.

(११) भोग--उपभोगपरिमाणव्रतनुं स्वरूप

भोगोपभोगमूला विरताविरतस्य नान्यतो हिंसा ।

अधिगम्य वस्तुतत्त्वं स्वशक्तिमपि तावपि त्याज्यौ ॥१६१॥

अर्थ :—श्रावकने भोग--उपभोगना निमित्तथी हिंसा थाय छे, माटे वस्तुना स्वरूपने जाणीने पोतानी शक्ति अनुसार भोग--उपभोगने छोडवा जोइअे.

(૧૨) અતિથિસંવિભાગવ્રતનું સ્વરૂપ

વિધિના દાતૃગુણવતા દ્રવ્યવિશેષસ્ય જાતરૂપાય ।

સ્વપરાનુગ્રહહેતોઃ કર્તવ્યોઽવશ્યમતિથયે ભાગઃ ॥૧૬૭॥

અર્થ :—દાતાના ગુણ ધરાવનાર ગૃહસ્થે નિર્ગ્રંથ અતિથિને (નિર્ગ્રંથ મુનિને) પોતાના અને પરના ઉપકારના હેતુથી દેવા લાયક વસ્તુ વિધિપૂર્વક દેવી એ અવશ્ય કર્તવ્ય છે.

પાઠ ૧૦મો

સંલેખનાનું સ્વરૂપ

‘મરણાન્તેઽવશ્યમહં વિધિના સલ્લેખનાં કરિષ્યામિ ।

ઇતિ ભાવનાપરિણતોઽનાગતમપિ પાલયેદિદં શીલમ્ ॥૧૭૬॥

મરણેઽવશ્યં ભાવિનિ કષાયસંલ્લેખનાતનૂકરણમાત્રે ।

રાગાદિમન્ત્રેણ વ્યાપ્રિયમાણસ્ય નાત્મઘાતોઽસ્તિ ॥૧૭૭॥

અર્થ :—મરણકાળે હું અવશ્ય વિધિપૂર્વક સમાધિમરણ કરીશ એવા પ્રકારની ભાવનારૂપ પરિણતિ કરીને મરણકાળ પ્રાપ્ત થયા પહેલાં જ એ સંલેખના વ્રત પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ.

મરણ તો અવશ્ય થવાનું જ હોવાથી કષાયને સમ્યક્ પ્રકારે પાતળા પાડવાના વ્યાપારમાં પ્રવર્તમાન પુરુષને રાગાદિ ભાવોના અસદ્ભાવને લીધે આત્મઘાત નથી.

પાઠ ૧૧મો

મિથ્યાત્વનું સ્વરૂપ

પ્રશ્ન :—મિથ્યાત્વ કોને કહે છે ?

૧. પુરુષાર્થસિદ્ધિ—ઉપાયમાંથી

૨. શ્રી જૈનસિદ્ધાંતપ્રવેશિકાના આધારે

ઉત્તર :—મિથ્યાત્વપ્રકૃતિના ઉદયમાં જોડાવાથી કુદેવમાં દેવબુદ્ધિ, કુગુરુમાં ગુરુબુદ્ધિ, કુશાસ્ત્રમાં શાસ્ત્રબુદ્ધિ, અતત્ત્વમાં તત્ત્વબુદ્ધિ, અધર્મ (કુધર્મ)માં ધર્મબુદ્ધિ ઇત્યાદિ વિપરીતાભિનિવેશ(-અભિપ્રાય)રૂપ જીવના પરિણામને મિથ્યાત્વ કહે છે.

મિથ્યાત્વના પાંચ ભેદ છે--(૧) એકાંતિક મિથ્યાત્વ, (૨) વિપરીત મિથ્યાત્વ, (૩) સાંશયિક મિથ્યાત્વ, (૪) અજ્ઞાનિક મિથ્યાત્વ અને (૫) વૈનયિક મિથ્યાત્વ.

એ પાંચ ભેદોનું સ્વરૂપ--

(૧) પદાર્થનું સ્વરૂપ અનેક ધર્મોવાળું હોવા છતાં તેને સર્વથા એક જ ધર્મવાળો માનવો તે એકાંતિક મિથ્યાત્વ છે, જેમ કે--આત્માને સર્વથા ક્ષણિક અથવા સર્વથા નિત્ય માનવો તે.

(૨) દ્રવ્યનું સ્વરૂપ જે પ્રકારે છે તેથી ઝંધી માન્યતારૂપ ઝંધી રુચિને વિપરીત મિથ્યાત્વ કહે છે, જેમ કે--શરીરને આત્મા માને, સગ્રંથને નિર્ગ્રંથ માને, કેવલીના સ્વરૂપને વિપરીતપણે માને.

(૩) આત્મા પોતાના કાર્યનો કર્તા થતો હશે કે પરવસ્તુના કાર્યનો કર્તા થતો હશે ? એ વગેરે પ્રકારે સંશય રહેવો તેને સાંશયિક મિથ્યાત્વ કહે છે.

(૪) જ્યાં હિતાહિત વિવેકનો કાંઈ પણ સદ્ભાવ ન હોય તેને અજ્ઞાનિક મિથ્યાત્વ કહે છે, જેમ કે--પશુવધને અથવા પાપને ધર્મ સમજવો.

(૫) સમસ્ત દેવ અને સમસ્ત મતોમાં સમદર્શીપણું (સરખાપણું) માનવું તેને વૈનયિક મિથ્યાત્વ કહે છે.

ઉપર પ્રમાણે મિથ્યાત્વનું સ્વરૂપ જાણીને સર્વ જીવોએ મિથ્યાત્વ છોડવું જોઈએ.

पाठ १२ मो

चार मंगल

चत्तारि मंगलं--अरिहंता मंगलं, सिद्धा मंगलं, साहू मंगलं, केवलिपण्णत्तो धम्मो मंगलं.

चत्तारि लोगुत्तमा--अरिहंता लोगुत्तमा, सिद्धा लोगुत्तमा, साहू लोगुत्तमा, केवलिपण्णत्तो धम्मो लोगुत्तमो.

चत्तारि सरणं पव्वज्जामि--अरिहंते सरणं पव्वज्जामि, सिद्धे सरणं पव्वज्जामि, साहू सरणं पव्वज्जामि, केवलिपण्णत्तं धम्मं सरणं पव्वज्जामि.

अर्थः--मंगलभूत पदार्थो चार ज छे--अरिहंतो, सिद्ध-भगवंतो, साधुओ अने केवलिकथित धर्म.

लोकमां उत्तम पण चार ज छे--अरिहंत देवो, सिद्ध भगवानो, साधुओ अने केवलिप्ररूपित धर्म; तेथी ज हुं ओ चार--अरिहंत प्रभुओ, सिद्ध परमात्माओ, साधुओ अने केवलिप्ररूपित धर्मनुं शरण अंगीकार करुं छुं.

पाठ १३ मो

क्षमापना *(खामणा)

हे भगवान ! हुं बहु भूली गयो,
में तमारां अमूल्य वचनने
लक्षमां लीधां नहीं.
तमारां कहेलां अनुपम तत्त्वनो
में विचार कयों नहीं.
तमारां प्रणीत करेलां
उत्तम शीलने सेव्युं नहीं.

તમારાં કહેલાં દયા, શાંતિ,
 ક્ષમા અને પવિત્રતા
 મેં ઓઠછ્યાં નહીં.
 હે ભગવન્ ! હું ભૂલ્યો,
 આથડ્યો, રફાડ્યો
 અને અનંત સંસારની
 વિટમ્બનામાં પડ્યો છું.
 હું પાપી છું. હું બહુ મદોન્મત્ત
 અને કર્મરજથી ફરીને મલિન છું.
 હે પરમાત્મા ! તમારાં કહેલાં તત્ત્વ વિના
 મારો મોક્ષ નથી.
 હું નિરંતર પ્રપંચમાં પડ્યો છું.
 અજ્ઞાનથી અંધ થયો છું,
 મારામાં વિવેકશક્તિ નથી
 અને હું મૂઢ છું, નિરાશ્રિત છું, અનાથ છું.
 નિરાગી પરમાત્મા ! હવે હું તમારું,
 તમારા ધર્મનું અને તમારા મુનિનું શરણ ગ્રહું છું.
 મારા અપરાધ ક્ષય થઈ
 હું તે સર્વ પાપથી મુક્ત થઉં,
 એ મારી અભિલાષા છે.
 આગળ કરેલાં પાપોનો હું હવે
 પશ્ચાત્તાપ કરું છું.
 જેમ જેમ હું સૂક્ષ્મ વિચારથી ઝૂંડો ઝૂંટરું છું
 તેમ તેમ તમારા તત્ત્વના ચમત્કારો
 મારા સ્વરૂપનો પ્રકાશ કરે છે.
 તમે નિરાગી, નિર્વિકારી, સદ્ધિદાનંદસ્વરૂપ,
 સહજાનંદી, અનંતજ્ઞાની,

અનંતદર્શી અને ત્રૈલોક્યપ્રકાશક છો.

હું માત્ર મારા હિતને અર્થે

તમારી સાક્ષીએ ક્ષમા ચાહું છું,

એક પલ પળ તમારાં કહેલાં

તત્ત્વની શંકા ન થાય,

તમારા કહેલા રસ્તામાં અહોરાત્ર હું રહું,

એ જ મારી આકાંક્ષા અને વૃત્તિ થાઓ !

હે સર્વજ્ઞ ભગવાન ! તમને હું વિશેષ શું કહું ?

તમારાથી કંઈ અજાણ્યું નથી.

માત્ર પશ્ચાત્તાપથી હું કર્મજન્ય

પાપની ક્ષમા ઇચ્છું છું.

ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ

પાઠ ૧૪ મો

ક્ષમાપના *ચાલુ

શ્રી સીમંધરસ્વામી, શ્રી યુગમંધરસ્વામી, શ્રી બાહુસ્વામી, શ્રી સુબાહુ-સ્વામી, શ્રી સંજાતકસ્વામી, શ્રી સ્વયંપ્રભસ્વામી, શ્રી વૃષભાનનસ્વામી, શ્રી અનંતવીર્યસ્વામી, શ્રી સૂરપ્રભસ્વામી, શ્રી વિશાલકીર્તિસ્વામી, શ્રી વજ્રધર-સ્વામી, શ્રી ચંદ્રાનનસ્વામી, શ્રી ચંદ્રબાહુસ્વામી, શ્રી ભુજંગમસ્વામી, શ્રી ઇશ્વરસ્વામી, શ્રી નેમપ્રભસ્વામી, શ્રી વીરસેનસ્વામી, શ્રી મહાભદ્રસ્વામી, શ્રી દેવયશસ્વામી અને શ્રી અજિતવીર્યસ્વામી--એ નામના ધારક, પાંચ મેરુ સંબંધી વિદેહક્ષેત્રમાં વીસ તીર્થંકર હાલ બિરાજમાન છે તેમને મારા નમસ્કાર હો.

તેમના પ્રત્યે તથા શ્રી અરિહંત, શ્રી સિદ્ધભગવાન, શ્રી આચાર્ય મહારાજ, શ્રી ઉપાધ્યાયમહારાજ તથા શ્રી નિર્ગ્રંથ મુનિરાજ ને અર્જિકા પ્રત્યે તથા શ્રાવક--શ્રાવિકા પ્રત્યે, કોઈ પળ જાતના અવિનય,

★ શ્રી મોક્ષમાર્ગપ્રકાશક વગેરેના આધારે

અશાતના, અશક્તિ, અપરાધ કર્યાં હોય તો તે યમાવું છું.

ચોરાસી લાખ જીવયોનિમાંહે મારા જીવે જે કોઈ જીવ હણ્યો હોય, હણાવ્યો હોય, હણતાં પ્રત્યે અનુમોદ્યો હોય તો તે સર્વે મારું દુષ્કૃત્ય મિથ્યા થાઓ.

પાઠ ૧૫ મો

લોગસ્સસૂત્ર

ચોવીશ તીર્થકરની સ્તુતિ કાયોત્સર્ગરૂપે કહેવામાં આવે છે.

(નમસ્કાર મંત્ર બોલવો)

(અનુષ્ટુપ છંદ)

લોગસ્સ ઝજોઅગરે, ધમ્મતિત્થયરે જિણે;
અરિહંતે કિત્તિહસં, ચઝવીસં પિ કેવલી. ૧.

(આર્યા છંદ)

ઝસભમજિઅં ચ વંદે, સંભવમભિણંદણં ચ સુમહં ચ;
પઝમપ્પહં સુપાસં, જિણં ચ ચંદપ્પહં વંદે. ૨.

સુવિહિં ચ પુપ્ફદંતં, સીઅલસિઝંસવાસુપુઝ્ઞં ચ;
વિમલમણંતં ચ જિણં, ધમ્મં સંતિ ચ વંદામિ. ૩.

કુંથું અરં ચ મલ્લિ, વંદે મુણિસુવ્વયં નમિજિણં ચ;
વંદામિ રિઢુનેમિં, પાસં તહ વદ્ધમાણં ચ. ૪.

એવં મએ અભિથુઆ, વિહુયરયમલા પહીણજરમરણા;
ચઝવીસંપિ જિણવરા, તિત્થયરા મે પસીયંતુ. ૫.

કિત્તિયવંદિયમહિયા, જે એ લોગસ્સ ઝત્તમા સિદ્ધા;
આરુગ્ગબોહિલાભં, સમાહિવરમુત્તમં દિંતુ. ૬.

ચંદેસુ નિમ્મલયરા, આઙ્છેસુ અહિયં પયાસયરા;
સાગરવરગંભીરા, સિદ્ધા સિદ્ધિં મમ દિસંતુ. ૭.

અર્થ :-(તીર્થકરોના સ્તવનની પ્રતિજ્ઞા :-) સ્વર્ગ, મૃત્યુ અને પાતાલ—ત્રણે જગતમાં ધર્મના પ્રકાશકો, ધર્મતીર્થના સ્થાપકો અને રાગ-દ્વેષ આદિ અંતરંગ શત્રુઓ પર વિજેતાઓ એવા ચોવીશ કેવલજ્ઞાની તીર્થકરો અને અન્ય તીર્થકરોનું હું સ્તવન કરીશ—સ્તુતિ કરીશ.

(સ્તવન :-) શ્રી વૃષભનાથ, શ્રી અજિતનાથ, શ્રી સંભવનાથ, શ્રી અભિનંદન, શ્રી સુમતિનાથ, શ્રી પદ્મપ્રભ, શ્રી સુપાર્શ્વનાથ, શ્રી ચંદ્રપ્રભ, શ્રી પુષ્પદંત અથવા શ્રી સુવિધિનાથ, શ્રી શીતલનાથ, શ્રી શ્રેયાંસનાથ, શ્રી વાસુપૂજ્ય, શ્રી વિમલનાથ, શ્રી અનંતનાથ, શ્રી ધર્મનાથ, શ્રી શાન્તિનાથ, શ્રી કુંથુનાથ, શ્રી અરનાથ, શ્રી મલ્લિનાથ, શ્રી મુનિસુવ્રત, શ્રી નમિનાથ, શ્રી અરિષ્ટનેમિ, શ્રી પાર્શ્વનાથ, શ્રી વર્દ્ધમાનસ્વામી—આ ચોવીસ જિનેશ્વરોની હું સ્તુતિ કરું છું.

(ભગવાનને પ્રાર્થના :-) જેઓની હું સ્તુતિ કરું છું, જેઓ રજમલ રહિત છે, જેઓ જરા—મરણ બન્નેથી મુક્ત છે અને જેઓ તીર્થના પ્રવર્તક છે તે ચોવીશ જિનેશ્વરો અને સામાન્ય કેવલજ્ઞાનીઓ પણ મારા ઉપર પ્રસન્ન થાઓ.

જેઓનું કીર્તન, વંદન અને પૂજન નરેન્દ્રો અને દેવેન્દ્રોએ પણ કર્યું છે, જેઓ સંપૂર્ણ લોકમાં ઉત્તમ છે અને જેઓએ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી છે તે ભગવાનો મને ભાવઆરોગ્ય (રાગ—દ્વેષ રહિત દશા) માટે ^૨બોધિ અને ^૩સમાધિના ઉત્તમ વર આપો.

જેઓ સર્વ ચંદ્રોથી વિશેષ નિર્મલ છે, સર્વ સૂર્યોથી અધિક પ્રકાશમાન છે અને સ્વયંભૂરમણ નામક મહાસમુદ્રથી વધારે ગંભીર છે તે સિદ્ધભગવંતો મને સિદ્ધિ આપો.

(નમસ્કાર મંત્ર બોલી કાયોત્સર્ગ પાઠવો)

૧. રજ = દ્રવ્યકર્મ, મલ = ભાવકર્મ.

૨. બોધિ = નહિ પ્રાપ્ત થયેલ એવાં સમ્યગ્દર્શન—જ્ઞાન—ચારિત્રની પ્રાપ્તિને લાભ.

૩. સમાધિ = પ્રાપ્ત થયેલ સમ્યગ્દર્શનાદિનું નિર્વિઘ્નતાપૂર્વક વહન.

પાઠ ૧૬ મો

પ્રત્યાખ્યાન

દિવસચરિમં પચ્ચક્ખામિ^૧

(સૂરે ઉગ્ગએ નમોક્કારસહિઅં પચ્ચક્ખામિ—જો નોકારસી કરવી હોય તો.)

ચઉવ્વિહં પિ આહારં—અસણં, પાણં, ખાઈમં, સાઈમં, અન્નત્થણા-ભોગેણં, સહસ્સાગારેણં, મહત્તરાગારેણં, સવ્વસમાહિ-વિત્તિયાગારેણં વોસિરામિ.*

અર્થ:—ધાર્યા પ્રમાણે નમસ્કાર મંત્ર ભણું ત્યાં સુધી હું ચાર પ્રકારના આહાર—ભોજન, પાન, ^૧ખાદિમ અને ^૨સ્વાદિમનો ત્યાગ કરું છું; આ આહારોનો ત્યાગ ચાર ^૩આગારો રાખી કરવામાં આવે છે. તે આ પ્રમાણે :
^૪અનાભોગ, ^૫સહસાકાર, ^૬મહત્તરાકાર, ^૭સર્વસમાધિપ્રત્યાકાર.

*

પાઠ ૧૭ મો

નમોત્થુણં

સ્તુતિમંગલ અથવા નમસ્કારકીર્તન

નમોત્થુણં અરિહંતાણં, ભગવંતાણં, આઈગરાણં, તિત્થયરાણં, સયંસંબુદ્ધાણં, પુરિસુત્તમાણં, પુરિસસીહાણં, પુરેસવરપુંડરિયાણં, પુરિસ—વર—ગંધ—હત્થીણં; લોગુત્તમાણં, લોગનાહાણં, લોગ—હિઆણં, લોગ—

૧. બીજાને પચ્ચાણ કરાવતી વખતે ‘વોસિરાઈ’ શબ્દ બોલવો.

૨. બીજાને પચ્ચાણ કરાવતી વખતે ‘પચ્ચક્ખાઈ’ શબ્દ કહેવો.

૩. મેવો, ફઠ. ૨. મુખવાસ. ૩. છૂટ ૪. બિલકુલ યાદ ન રહેવું તે. ૫. અકસ્માત.

૬. વિશેષ નિર્જરાદિ ધ્યાન કારણમાં ગુરુની આજ્ઞા મેળવી નિશ્ચિત સમય પહેલાં પચ્ચાણ પારવું તે. ૭. સર્વ પ્રકારની સમાધિ ન રહેવી તે.

પડવાણં, લોગ-પણ્ણોઅગરાણં, અભય-દયાણં, ચક્ષુ-દયાણં, મગ્ગ-દયાણં, સરણ-દયાણં, જીવ-દયાણં, બોહિદયાણં, ધમ્મ-દયાણં, ધમ્મ-દેસિયાણં, ધમ્મ-નાયગાણં, ધમ્મ-સારહીણં, ધમ્મ-વરચાઉરંત-ચક્કવટીણં, દીવોતાણં, સરણગઈપડ્ડા, અપડિહયવર-નાણદંસણધરાણં, વિઅટ્ટ છુમાણં, જિણાણં, જાવયાણં, તિન્નાણં, તારયાણં, બુદ્ધાણં, બોહયાણં, મુત્તાણં, મોઅગાણં, રાવ્વન્નૂણં, સવ્વદરિસીણં, સિવમલય-મરુયમણંતમક્કયમવ્વાબાહમપુણરાવિત્તિ સિદ્ધિગઈ નામધેયં, ઠાણં સંપત્તાણં, નમો જિણાણં, જિઅભયાણં.

અર્થ :-અરિહંત ભગવંતોને મારા નમસ્કાર હો, જે અરિહંત ભગવાન અર્થાત્ જ્ઞાનવાન છે, દ્વાદશાંગી ધર્મની આદિ કરનારા છે, તીર્થની સ્થાપના કરનારા છે, અન્યના ઉપદેશ વિના સ્વયમેવ બોધપ્રાપ્ત થયેલા છે; સર્વ પુરુષોમાં ઉત્તમ છે, પુરુષોમાં સિંહસમાન નીડર છે, પુરુષોમાં પુંડરીક કમલ સમાન અલિપ્ત છે, પુરુષોમાં પ્રધાન ગંધહસ્તિ સમાન શક્તિશાલી છે. લોકમાં ઉત્તમ છે, લોકના નાથ છે, લોકના હિતકારક છે, લોકમાં દીવા સમાન પ્રકાશ કરનારા છે, લોકમાં અજ્ઞાન અંધકારનો નાશ કરનારા છે; દુઃખીઓને અભયદાન દેનારા છે, અજ્ઞાનથી અંધ લોકોને જ્ઞાનરૂપ નેત્ર દેનારા છે, માર્ગભ્રષ્ટને (માર્ગ ભૂલેલાને) માર્ગ દેખાડનારા છે, શરણાગતને શરણ દેનારા છે, સંયમરૂપ જીવિતના દાતા છે, સમ્યક્ત્વનું પ્રદાન કરનારા છે, ધર્મહીનને ધર્મદાન કરનારા છે, જિજ્ઞાસુઓને ધર્મનો ઉપદેશ કરનારા છે, ધર્મના નાયક છે, ધર્મના સારથિ-સંચાલક છે, ધર્મમાં શ્રેષ્ઠ છે તથા ચક્રવર્તી સમાન ચતુરન્ત છે અર્થાત્ જેમ ચાર દિશાઓના વિજય કરવાના કારણે ચક્રવર્તી ચતુરન્ત કહેવાય છે, તેમ અરિહંત પણ ચાર ગતિઓનો અંત કરવાને કારણે ચતુરન્ત કહેવાય છે. ભવસમુદ્રમાં ડૂબતા જીવોને બેટસમાન આધારરૂપ છે, કર્મશત્રુથી બચાવનાર છે, સન્માર્ગ બતાવનાર હોવાથી શરણરૂપ છે, દુઃખી સંસારી જીવોને આશ્રયદાતા હોવાથી

આધારરૂપ છે, સંસારરૂપ ટાકામાં પડતા જીવોને ટેકારૂપ છે, સર્વ પદાર્થોના સ્વરૂપને પ્રકાશિત કરનારા શ્રેષ્ઠ જ્ઞાન-દર્શન અર્થાત્ કેવલજ્ઞાન-કેવલદર્શનને ધારણ કરનારા છે, ચાર ઘાતી કર્મરૂપ આવરણથી મુક્ત છે, સ્વયં રાગ-દ્વેષને જીતનારા છે અને અન્યોને પણ રાગ-દ્વેષ જિતાડનારા છે, સ્વયં ભવસમુદ્રના પારને પહોંચેલા છે અને અન્યોને પણ પાર પહોંચાડનારા છે; સ્વયં જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયેલ છે અને અન્યોને પણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવનારા છે; સ્વયં મુક્ત છે અને અન્યોને પણ મુક્તિ પ્રાપ્ત કરાવનારા છે; સર્વજ્ઞ છે, સર્વદર્શી છે, તેથી ઉપદ્રવરહિત, અચલ, રોગરહિત, અનંત, અક્ષય, આકુલતા-વ્યાકુલતા રહિત અને પુનરાગમન રહિત એવા મોક્ષસ્થાનને પામેલા છે.

સર્વ પ્રકારના ભયોને જીતનારા જિનેશ્વરોને નમસ્કાર હો.

इति प्रथम प्रतिक्रमण

*

સ્વાધ્યાય એ પરમ તપ છે

बारसविहम्मि य त्वे अब्भंतरवाहिरे कु सलदिग्गे ।

ण वि अत्थि ण वि य होहिदि सजझायसमं त्वो कम्मं ॥६॥

(ભગવતી આરાધના-શિક્ષાધિકાર)

અર્થ :—પ્રવીણ પુરુષ જે શ્રી ગણધરદેવ તેમનાથી અવલોકન કરવામાં આવેલાં જે બાહ્ય-અભ્યંતર બાર પ્રકારનાં તપ છે તેમાં સ્વાધ્યાય સમાન બીજું તપ કદી થયું નથી, થશે નહિ અને થતું નથી.

*

बीजुं प्रतिक्रमण

संवत्सरीना दिवसे करवानुं प्रतिक्रमण

अथवा लघु प्रतिक्रमण

[श्री सद्गुरुदेवनी विनयपूर्वक आज्ञा लईने अथवा तेओश्री बिराजमान न होय तो श्री सीमंधर प्रभुनी आज्ञा लईने प्रतिक्रमण शरू करवुं.]

*

पाठ १ लो

देव-गुरु-धर्म मंगल

मंगलं भगवान् वीरो मंगलं गौतमो गणी ।

मंगलं कुन्दकुन्दार्यो जैनधर्मोऽस्तु मंगलम् ॥

*

पाठ २ जो

दिव्यध्वनि नमस्कार

ओंकारं बिन्दुसंयुक्तं नित्यं ध्यायन्ति योगिनः ।

कामदं मोक्षदं चैव ॐकाराय नमोनमः ॥

*

पाठ ३ जो ब्रह्मचर्य-महिमा

पात्र विना वस्तु न रहे, पात्रे आत्मिक ज्ञान;

पात्र थवा सेवो सदा, ब्रह्मचर्य मतिमान.

(श्रीमद् राजचंद्रमांथी)

*

પાઠ ૪ થો સર્વજ્ઞનું સ્વરૂપ

ત્રિકાલગોચર સમસ્ત ગુણ-પર્યાયો સહિત સંપૂર્ણ લોક અને અલોકને (છઠ્ઠા દ્રવ્યોને) જે પ્રત્યક્ષ જાણે છે તે સર્વજ્ઞદેવ છે. ૩૦૨.

હે સર્વજ્ઞના અભાવવાદી! જો સર્વજ્ઞ ન હોય તો અતીન્દ્રિય પદાર્થોને (—ઇન્દ્રિયગોચર નથી એવા પદાર્થોને) કોણ જાણે?

ઇન્દ્રિયજ્ઞાન તો સ્થૂળ પદાર્થો કે જે ઇન્દ્રિયોના સંબંધરૂપ વર્તમાન હોય તેને જાણે છે, અને તેમના પણ સમસ્ત પર્યાયોને તે જાણતું નથી. ૩૦૩. (સ્વામી કાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષામાંથી)

જે જાણતો અર્હતને ગુણ, દ્રવ્ય ને પર્યાયપણે,
તે જીવ જાણે આત્મને, તસુ મોહ પામે લય યથા. ૮૦.

જે અર્હતને દ્રવ્યપણે, ગુણપણે અને પર્યાયપણે જાણે છે તે (પોતાના) આત્માને જાણે છે અને તેનો મોહ અવશ્ય લય પામે છે. (શ્રી પ્રવચનસાર)

*

પાઠ ૫ મો સમયસારજી-સ્તુતિ

(હરિગીત)

સંસારી જીવનાં ભાવમરણો ટાલવા કરુણા કરી,
સરિતા વહાવી સુધા તળી પ્રભુ વીર! તેં સંજીવની;
શોષાતી દેખી સરિતને કરુણાભીના હૃદયે કરી,
મુનિકુંદ સંજીવની સમયપ્રાપ્ત તણે ભાજન ભરી.

(અનુષ્ટુપ)

કુંદકુંદ રચ્યું શાસ્ત્ર, સાથિયા અમૃતે પૂર્યા,
ગ્રંથાધિરાજ! તારામાં ભાવો બ્રહ્માંડના ભર્યા.

(શિખરિણી)

અહો ! વાળી તારી પ્રશમરસ-ભાવે નીતરતી,
મુમુક્ષુને પાતી અમૃતરસ અંજલી ભરી ભરી;
અનાદિની મૂર્છા વિષ તળી ત્વરાથી ઝૂતરતી,
વિભાવેથી થંભી સ્વરૂપ ભળી દોડે પરિણતિ.

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

તું છે નિશ્ચયગ્રંથ ભંગ સઘડા વ્યવહારના ભેદવા,
તું પ્રજ્ઞાછીણી જ્ઞાન ને ઉદયની સંધિ સહુ છેદવા;
સાથી સાધકનો, તું ભાનુ જગનો, સંદેશ મહાવીરનો,
વિસામો ભવક્લાંતના હૃદયનો, તું પંથ મુક્તિ તળો.

(વસંતતિલકા)

સુખ્યે તને રસનિબંધ શિથિલ થાય,
જાણ્યે તને હૃદય જ્ઞાની તળાં જણાય;
તું રુચતાં, જગતની રુચિ આઢસે સૌ,
તું રીઝતાં સકલજ્ઞાયકદેવ રીઝે.

(અનુષ્ટુપ)

બનાવું પત્ર કુંદનનાં, રત્નોના અક્ષરો લખી;
તથાપિ કુંદસૂત્રોનાં અંકાયે મૂલ્ય ના કદી.

*

પાઠ ૬ટ્ટો

શ્રી આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્રનાં કેટલાંક પદો

જે સ્વરૂપ સમજ્યા વિના, પામ્યો દુઃખ અનંત;
સમજાવ્યું તે પદ નમું, શ્રી સદ્ગુરુ ભગવંત. ૧.
વૈરાગ્યાદિ સફળ તો, જો સહ આત્મજ્ઞાન;
તેમ જ આત્મજ્ઞાનની, પ્રાપ્તિ તળાં નિદાન. ૬.

ત્યાગ, વિરાગ ન ચિત્તમાં, થાય ન તેને જ્ઞાન;
 અટકે ત્યાગ વિરાગમાં, તો ભૂલે નિજ ભાન. ૭.
 સેવે સદ્ગુરુ ચરણને, ત્યાગી દર્દ નિજ પક્ષ;
 પામે તે પરમાર્થને, નિજપદનો લે લક્ષ. ૬.
 સદ્ગુરુના ઉપદેશ વળ, સમજાય ન જિનરૂપ;
 સમજ્યા વળ ઉપકાર શો, સમજ્યે જિનસ્વરૂપ. ૧૨.
 સ્વછંદ, મત આગ્રહ તજી, વર્તે સદ્ગુરુલક્ષ;
 સમક્ષિત તેને ભાંચિયું, કારણ ગણી પ્રત્યક્ષ. ૧૭.
 માનાદિક શત્રુ મહા, નિજ છંદે ન મરાય;
 જાતાં સદ્ગુરુ શરણમાં, અલ્પ પ્રયાસે જાય. ૧૮.
 લહ્યું સ્વરૂપ ન વૃત્તિનું, ગ્રહ્યું વ્રત અભિમાન;
 ગ્રહે નહીં પરમાર્થને, લેવા લૌકિક માન. ૨૮.
 અથવા નિશ્ચય નય ગ્રહે, માત્ર શબ્દની માંય;
 લોપે સદ્વ્યવહારને, સાધનરહિત થાય. ૨૯.
 જ્ઞાનદશા પામે નહીં, સાધનદશા ન કાંઈ;
 પામે તેનો સંગ જે, તે બૂડે ભવમાંહિ. ૩૦.
 નહિ કષાય ઉપશાંતતા, નહિ અંતર વૈરાગ્ય;
 સરલપણું ન મધ્યસ્થતા, એ મતાર્થી દુર્ભાગ્ય. ૩૨.
 એક હોય ત્રણ કાલમાં, પરમાર્થનો પંથ;
 પ્રેરે તે પરમાર્થને, તે વ્યવહાર સમંત. ૩૬.
 કષાયની ઉપશાંતતા, માત્ર મોક્ષ-અભિલાષ;
 ભવે શ્વેદ, પ્રાણીદયા, ત્યાં આત્માર્થનિવાસ. ૩૮.
 ભાસ્યો દેહાધ્યાસથી, આત્મા દેહસમાન;
 પણ તે વત્તે ભિન્ન છે, પ્રગટ લક્ષણે ભાન. ૪૬.
 સર્વ અવસ્થાને વિષે, ન્યારો સદા જણાય;
 પ્રગટરૂપ ચૈતન્યમય, એ અંધાણ સદાય. ૫૪.

જડ ચેતનનો ભિન્ન છે, કેવલ પ્રગટ સ્વભાવ;	
એકપણું પામે નહિ, ત્રણે કાલ દ્વય ભાવ.	૫૭.
જે સંયોગો देखिये, તે તે અનુભવ દૃશ્ય;	
ઝપજે નહિ સંયોગથી, આત્મા નિત્ય પ્રત્યક્ષ.	૬૪.
જડથી ચેતન ઝપજે, ચેતનથી જડ થાય;	
એવો અનુભવ કોઈને ક્યારે કદી ન થાય.	૬૫.
કોઈ સંયોગથી નહીં, જેની ઉત્પત્તિ થાય;	
નાશ ન તેનો કોઈમાં, તેથી નિત્ય સદાય.	૬૬.
ચેતન જો નિજભાનમાં, કર્તા આપ સ્વભાવ;	
વર્તે નહિ નિજભાનમાં, કર્તા કર્મ-પ્રભાવ.	૭૮.
કર્મભાવ અજ્ઞાન છે, મોક્ષભાવ નિજવાસ;	
અંધકાર અજ્ઞાન સમ, નાશે જ્ઞાનપ્રકાશ.	૬૮.
જે જે કારણ બંધના, તેહ બંધનો પંથ;	
તે કારણ છેદક દશા, મોક્ષપંથ ભવઅંત.	૬૯.
રાગ, દ્વેષ, અજ્ઞાન એ, મુખ્ય કર્મની ગ્રંથ;	
થાય નિવૃત્તિ જેહથી, તે જ મોક્ષનો પંથ.	૧૦૦.
આત્મા સત્ ચૈતન્યમય, સર્વાભાસ રહિત;	
જેથી કેવલ પામિયે, મોક્ષપંથ તે રીત.	૧૦૧.
મત દર્શન આગ્રહ તજી, વર્તે સદ્ગુરુલક્ષ;	
લહે શુદ્ધ સમક્ષિત તે, જેમાં ભેદ ન પક્ષ.	૧૧૦.
વર્તે નિજસ્વભાવનો, અનુભવ લક્ષ પ્રતીત;	
વૃત્તિ વહે નિજભાવમાં, પરમાર્થ સમક્ષિત.	૧૧૧.
વર્ધમાન સમક્ષિત થઈ, ટાલે મિથ્યાભાસ;	
ઉદય થાય ચારિત્રનો, વીતરાગપદ વાસ.	૧૧૨.
કેવલ નિજસ્વભાવનું, અખંડ વર્તે જ્ઞાન;	
કહિયે કેવલજ્ઞાન તે, દેહ છતાં નિર્વાણ.	૧૧૩.

कोटि वर्षनुं स्वप्न पण, जाग्रत थतां शमाय;
 तेम विभाव अनादिनो, ज्ञान थतां दूर थाय. ११४.
 छूटे देहाध्यास तो, नहि कर्ता तुं कर्म;
 नहि भोक्ता तुं तेहनो, अे ज धर्मनो मर्म. ११५.
 अे ज धर्मथी मोक्ष छे, तुं छो मोक्षस्वरूप;
 अनंत दर्शन ज्ञान तुं, अव्याबाध स्वरूप. ११६.
 शुद्ध बुद्ध चैतन्यघन, स्वयंज्योति सुखधाम;
 बीजुं कहिये केटलुं? कर विचार तो पाम. ११७.
 मोक्ष कह्यो निजशुद्धता, ते पामे ते पंथ;
 समजाव्यो संक्षेपमां, सकळ मार्ग निर्ग्रथ. १२३.
 आत्मभ्रांति सम रोग नहि, सद्गुरु वैद्य सुजाण;
 गुरुआज्ञा सम पथ्य नहि, औषध विचार ध्यान. १२६.
 जो इच्छो परमार्थ तो, करो सत्य पुरुषार्थ;
 भवस्थिति आदि नाम लई, छेदो नहि आत्मार्थ. १३०.
 सर्व जीव छे सिद्धसम, जे समजे ते थाय;
 सद्गुरुआज्ञा जिनदशा, निमित्त कारणमांय. १३५.
 देह छतां जेनी दशा, वर्ते देहातीत;
 ते ज्ञानीना चरणमां, हो वंदन अगणित. १४२.

पाठ ७ मो

श्री अमितगति-आचार्य विरचित सामायिक पाठनां केटलांक अवतरणो

(हरिगीत छंद)

*सौ प्राणी आ संसारनां, सन्मित्र मुज क्हालां थजो,
 सद्गुणमां आनंद मानुं, मित्र के वेरी हजो;

+ सत्त्वेषु मैत्री गुणेषु प्रमोदं, क्लिष्टेषु जीवेषु कृपापरत्वम् ।

माध्यस्थभावं विपरीतवृत्तौ, सदा ममात्मा विदधातु देव ॥ १ ॥

- દુઃખિયા પ્રતિ કરુણા અને દુશ્મન પ્રતિ મધ્યસ્થતા,
શુભ ભાવના પ્રભુ ચાર આ, પામો હૃદયમાં સ્થિરતા. ૧.
- અતિ જ્ઞાનવંત અનંત શક્તિ, દોષહીન આ આત્મ છે,
એ મ્યાનથી તરવાર પેટે, શરીરથી વિભિન્ન છે;
હું શરીરથી જુદો ગણું, એ જ્ઞાનબલ મુજને મલો,
ને ભીષણ જે અજ્ઞાન મારું નાથ! તે સત્ત્વર ટલો. ૨.
- સુખ-દુઃખમાં, અરિ-મિત્રમાં, સંયોગ કે વિયોગમાં,
રખડું વને વા રાજભુવને, રાચતો સુખભોગમાં;
મમ સર્વકાલે સર્વ જીવમાં, આત્મવત્ બુદ્ધિ વધી,
તું આપજે મુજ મોહ કાપી, આ દશા કરુણાનિધિ. ૩.
- પ્રમાદથી પ્રયાણ કરીને, વિચરતાં પ્રભુ અહીં તહીં,
એકેન્દ્રિયાદિ જીવને, હણતાં કદી ડરતો નહીં;
છેદી વિભેદી દુઃખ દર્દ, મેં ત્રાસ આપ્યો તેમને,
કરજો ક્ષમા મુજ કર્મ હિંસક, નાથ વિનવું આપને. ૪.
- ★મન મારું દોષિત થાય તો હું દોષ અતિક્રમ જાણતો,
દોષિત થતું આચારમાં તો દોષ વ્યતિક્રમ માનતો;
વિષયો તળી પ્રવૃત્તિમાં હું અતિચારી ધારતો,
વિષયો તળી આસક્તિમાં હું અનાચારી સમજતો. ૫.
- મુજ વચન વાળી ઉદ્ધારમાં, તલભાર વિનિમય થાય તો,
જો અર્થ માત્રા પદ મહીં, લવલેશ વધઘટ હોય તો;
યથાર્થ વાળી ભંગનો, દોષિત પ્રભુ હું આપનો,
આપી ક્ષમા મુજને બનાવો, પાત્ર કેવલ બોધનો. ૧૦.

★ અર્થ :—મનની શુદ્ધિમાં ક્ષતિ થવી, મનમાં વિકારભાવ ઉત્પન્ન થવો તે અતિક્રમ છે; શીલવ્રતનું અર્થાત્ વ્રતમય પ્રતિજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવાનો ભાવ થવો તે વ્યતિક્રમ છે; વિષયોમાં વર્તવું તે અતિચાર છે; અને તે વિષયોમાં અતિશય આસક્ત થઈ જવું તે અનાચાર છે.

૧પાઠ ૮ મો

શ્રાવક-કર્તવ્ય

ષટ્ આવશ્યક કર્મ

દેવપૂજા ગુરુપાસ્તિઃ સ્વાધ્યાયઃ સંયમસ્તપઃ ।

દાનં ચેતિ ગૃહસ્થાનાં ષટ્કર્માણિ દિને દિને ॥ ૭ ॥

(પદ્મનંદિપંચવિંશતિકા-ઉપાસકસંસ્કાર)

અર્થઃ—જિનેન્દ્રદેવની પૂજા, નિર્ગ્રંથ ગુરુઓની સેવા, સ્વાધ્યાય, સંયમ, (યોગ્યતાનુસાર) તપ અને દાન—એ છ કર્મ શ્રાવકોએ પ્રતિદિન કરવા યોગ્ય છે.

શ્રાવકના આઠ મુળગુણ

મઘમાંસમધુત્યાગી ત્યક્તોદુમ્બરપંચકઃ ।

નામતઃ શ્રાવકઃ ય્યાતો નાન્યથાઽપિ તથા ગૃહી ॥ ૭૨૬ ॥

(પંચાધ્યાયી)

અર્થઃ—મઘ, માંસ તથા મધનો ત્યાગ કરવાવાળો અને પાંચ *ઉદુમ્બર ફળોને છોડવાવાળો ગૃહસ્થ નામથી શ્રાવક કહેવાય છે પણ મઘાદિકનું સેવન કરવાવાળો ગૃહસ્થ નામથી પણ શ્રાવક કહી શકાતો નથી.

૨પાઠ ૬ મો

મિચ્છા મિ દુક્કડં

આ ભવ ને ભવોભવ મહીં થયો વેરવિરોધ,

અંધ બની અજ્ઞાનથી, કર્યો અતિશય ક્રોધ;

તે સવિ મિચ્છા મિ દુક્કડં.

★ જે વૃક્ષોને તોડવાથી દૂધ નીકળે છે એવા વડ, પીપર, ઉંબર, કંઠુબર, પાકર વૃક્ષોને ક્ષીરવૃક્ષ અથવા ઉદુમ્બર કહે છે. તેમાં સૂક્ષ્મ તથા સ્થૂલ ત્રસ જીવોની ઘણી ઉત્પત્તિ થાય છે.

૧, ૨ આલોચનાદિ-પદસંગ્રહ, પાનું ૧૦૧, ૫૭.

जीव खमावुं छुं सवि, क्षमा करजो सदाय,
वेरविरोध टळी जजो, अक्षयपद-सुख सोय;

समभावी आत्म थशे.

भारे कर्मी जीवडा, पीअे वेरनुं झेर,
भवाटवीमां ते भमे, पामे नहि शिव-लहेर;

धर्मनो मर्म विचारजो.

पाठ १० मो

[परमपद प्राप्तिनी भावना कायोत्सर्गरूपे कहेवामां आवे छे]

(नमस्कार मंत्र बोलवो)

अपूर्व अवसर अेवो क्यारे आवशे?
क्यारे थईशुं बाह्यांतर निर्ग्रथ जो?
सर्व संबंधनुं बंधन तीक्ष्ण छेदीने,
विचरशुं कव महत्पुरुषने पंथ जो? अपूर्व० १.

सर्व भावथी औदासीन्यवृत्ति करी,
मात्र देह ते संयमहेतु होय जो;
अन्य कारणे अन्य कशुं कल्पे नहीं,
देहे पण किंचित् मूर्छा नव जोय जो. अपूर्व० २.

दर्शनमोह व्यतीत थई ऊपज्यो बोध जे,
देह भिन्न केवल चैतन्यनुं ज्ञान जो;
तेथी प्रक्षीण चारित्रमोह विलोकिये,
वर्ते अेवुं शुद्धस्वरूपनुं ध्यान जो. अपूर्व० ३.

आत्मस्थिरता त्रण संक्षिप्त योगनी,
मुख्यपणे तो वर्ते देहपर्यंत जो;
घोर परिषह के उपसर्गभये करी,
आवी शके नहीं ते स्थिरतानो अंत जो. अपूर्व० ४.

संयमना हेतुथी योगप्रवर्तना,
 स्वरूपलक्षे जिन आज्ञा आधीन जो;
 ते पण क्षण क्षण घटती जाती स्थितिमां,
 अंते थाये निजस्वरूपमां लीन जो. अपूर्व० ५.
 पंच विषयमां रागद्वेष विरहितता,
 पंच प्रमादे न मळे मननो क्षोभ जो;
 द्रव्य, क्षेत्र ने काळ, भाव प्रतिबंधवण,
 विचखुं उदयाधीन पण वीतलोभ जो. अपूर्व० ६.
 क्रोध प्रत्ये तो वर्ते क्रोधस्वभावता,
 मान प्रत्ये तो दीनपणानुं मान जो;
 माया प्रत्ये माया साक्षी भावनी,
 लोभ प्रत्ये नहीं लोभ समान जो. अपूर्व० ७.
 बहु उपसर्गकर्ता प्रत्ये पण क्रोध नहीं,
 वंदे चक्री तथापि न मळे मान जो;
 देह जाय पण माया थाय न रोममां,
 लोभ नहीं छो प्रबळ सिद्धि निदान जो. अपूर्व० ८.
 नग्नभाव, मुंडभाव सह अस्नानता,
 अदंतधोवन आदि षरम प्रसिद्ध जो;
 केश, रोम, नख के अंगे शृंगार नहीं,
 द्रव्यभाव संयममय निर्ग्रथ सिद्ध जो. अपूर्व० ९.
 शत्रु मित्र प्रत्ये वर्ते समदर्शिता,
 मान अमाने वर्ते ते ज स्वभाव जो;
 जीवित के मरणे नहीं न्यूनाधिकता,
 भव मोक्षे पण शुद्ध वर्ते समभाव जो. अपूर्व० १०.

अेकाकी विचरतो वळी स्मशानमां,
 वळी पर्वतमां वाघ सिंह संयोग जो;
 अडोल आसन, ने मनमां नहीं क्षोभता,
 परम मित्रनो जाणे पाम्या योग जो. अपूर्व० ११.
 घोर तपश्चर्यामां पण मनने ताप नहीं,
 सरस अत्रे नहीं मनने प्रसन्नभाव जो;
 रजकण के रिद्धि वैमानिक देवनी,
 सर्वे मान्यां पुद्गल अेक स्वभाव जो. अपूर्व० १२.

(नमस्कार बोली कायोत्सर्ग पारवो)

पाठ ११ मो प्रत्याख्यान

[अेकी साथे बे प्रतिक्रमण करे के केवळ आ प्रतिक्रमण करे त्यारे पहेलां प्रतिक्रमण पाठ १६मां बताव्या प्रमाणे अहीं प्रत्याख्यान करवुं.]

पाठ १२ मो जिनजीनी वाणी

सीमंधर मुखथी फूलडां खरे,
 अेनी कुंदकुंद गूंथे माळ रे,
 जिनजीनी वाणी भली रे...सीमंधर०
 वाणी भली मन लागे रळी,
 जेमां सार-समय शिरताज रे,
 जिनजीनी वाणी भली रे...सीमंधर०
 गूंथ्यां पाहुड ने गूंथुं पंचास्ति,
 गूंथुं प्रवचनसार रे,
 जिनजीनी वाणी भली रे.
 गूंथुं नियमसार, गूंथुं रयणसार,
 गूंथो समयनो सार रे,
 जिनजीनी वाणी भली रे...सीमंधर०

સ્યાદ્વાદ કેરી સુવાસે ભરેલો,
 જિનજીનો ઐકારનાદ રે,
 જિનજીની વાળી ભલી રે.
 વંદું જિનેશ્વર, વંદું હું કુંદકુંદ,
 વંદું એ ઐકારનાદ રે,
 જિનજીની વાળી ભલી રે...સીમંધર૦
 હૈડે હજો, મારા ભાવે હજો,
 મારા ધ્યાને હજો જિનવાળ રે,
 જિનજીની વાળી ભલી રે.
 જિનેશ્વરદેવની વાળીના વાયરા,
 વાજો મને દિનરાત રે,
 જિનજીની વાળી ભલી રે...સીમંધર૦

*

પાઠ ૧૩ મો અંતિમ મંગલ

તત્પ્રતિ પ્રીતિચિત્તેન યેન વાર્તાપિ હિ શ્રુતા ।
 નિશ્ચિતં સ ભવેદ્ભવ્યો ભાવિનિર્વાણભાજનમ્ ॥૨૩॥

[પદ્મનંદિપંચવિંશતિકા—એકત્વસપ્તતિ]

અર્થ:—જે જીવે પ્રસન્નચિત્તથી આ ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માની વાત
 પળ સાંભળી છે તે ભવ્ય પુરુષ ભવિષ્યમાં થનારી મુક્તિનું અવશ્ય
 ભાજન થાય છે.

સર્વમંગલમાંગલ્યં સર્વકલ્યાણકારકં ।

પ્રધાનં સર્વધર્માણાં જૈનં જયતુ શાસનમ્ ॥

इति बीजुं प्रतिक्रमण पूर्णं થયું.

नमः समयसाराय स्वानुभूत्या चकासते ।

चित्त्वभावाय भावाय सर्वभावान्तरच्छिदे ॥

णवि होदि अप्पमत्तो ण पमत्तो जाणगो दु जो भावो ।

एवं भणंति सुद्धं णादो जो सो दु सो चेव ॥

भावयेद्भेदविज्ञानमिदमच्छिन्नधारया ।

तावद्यावत्पराच्छ्रुत्वा ज्ञानं ज्ञाने प्रतिष्ठते ॥

भेदविज्ञानतः सिद्धाः सिद्धा ये किल केचन ।

अस्यैवाभावतो बद्धा बद्धा ये किल केचन ॥

आत्मा ज्ञानं स्वयं ज्ञानं ज्ञानादन्यत्करोति किम् ।

परभावस्य कर्तात्मा मोहोऽयं व्यवहारिणाम् ॥

✱

(स्वाध्याय माटे)

उपादान—निमित्तना दोहा

प्रश्न :—

गुरु-उपदेश निमित्त बिन, उपादान बलहीन;

ज्यों नर दूजे पांव बिन चलवेको आधीन. १.

हों जानै था अक ही, उपादानसों काज;

थकै सहाई पौन बिन, पानी मांहि जहाज. २.

अर्थ :—गुरुना उपदेशना निमित्त वगर उपादान (आत्मा पोते) बल वगरनुं छे, जेम माणसने चालया माटे बीजा पग वगर चाले नहीं तेम.

जे अेम ज जाणे छे के—अेक उपादानथी ज काम थाय (ते बराबर नथी.) जेम पाणीमां वहाण पवननी मदद वगर थाके छे तेम.

ઉત્તર :—

જ્ઞાન નૈન કિરિયા ચરણ, દોઝ શિવમગ ધાર;
ઉપાદાન નિહચૈ જહાં, તહાં નિમિત્ત વ્યવહાર. ૩.

અર્થ :—સમ્યગ્દર્શન પૂર્વકનું જ્ઞાન અને તે જ્ઞાનમાં ચરણરૂપ (સ્થિરતારૂપ) ક્રિયા તે બંને શિવમાર્ગ (મોક્ષમાર્ગ)ને ધારણ કરે છે.

જ્યાં ઉપાદાન સ્વરેખર (નિશ્ચય) હોય ત્યાં નિમિત્ત હોય જ છે એ વ્યવહાર છે. (પરવસ્તુ—નિમિત્ત હાજરરૂપ હોય છે એમ પરનું જ્ઞાન કરવું તેને વ્યવહાર કહેવામાં આવે છે.)

ઉપાદાન નિજ ગુણ જહાં, તહં નિમિત્ત પર હોય;
ભેદજ્ઞાન પરમાણ વિધિ, વિરલા બૂઝૈ કોય. ૪.

અર્થ :—જ્યાં પોતાનો ગુણ ઉપાદાનરૂપે તૈયાર હોય ત્યાં તેને અનુકૂળ પર નિમિત્ત હોય એવી રીતે ભેદજ્ઞાનના પ્રવીણ પુરુષ જાણે છે. અને તેવા કોઈ વિરલા જ બૂઝે છે. (મુક્ત થાય છે.)

ઉપાદાન બલ જહૈ તહાં, નહિ નિમિત્તકો દાવ;
એક ચક્રસોં રથ ચલૈ, રવિકો યહૈ સ્વભાવ. ૫.

અર્થ :—જ્યાં જુઓ ત્યાં ઉપાદાનનું બલ છે; નિમિત્તનો દાવ નથી, અર્થાત્ નિમિત્ત કાંઈ પળ કરી શકતું નથી; જેમ સૂર્યનો એવો સ્વભાવ છે કે એક ચક્રથી રથ ચાલે છે તેમ.

સઘૈ વસ્તુ અસહાય જહૈ, તહૈ નિમિત્ત હૈ કૌન;
જ્યોં જહાજ પરવાહમેં, તિરૈ સહજ બિન પૌન. ૬.

નોટ :—(૧) ઉપાદાન = વસ્તુની સહજ શક્તિ. (૨) નિમિત્ત = સંયોગી કારણ. (૩) દૃષ્ટાંતમાં એક પૈડું સૂર્યના રથનું કહ્યું તેમ જ હાલ યુરોપ વગેરે દેશોમાં પર્વતોમાં ચાલતી રેલગાડીઓ એક જ પૈડાથી ચાલે છે. (૪) ઉપાદાન પોતે પોતાથી પોતામાં કાર્ય કરે છે. નિમિત્ત હાજરરૂપ હોય છે, પણ તે ઉપાદાનને કાંઈ મદદ કે અસર કરી શકતું નથી એમ બતાવ્યું છે.

અર્થ :—વસ્તુ (આત્મા) પરસહાય વિના જ સાધી શકાય છે, તેમાં નિમિત્ત કેવું? (નિમિત્ત પરમાં કાંઈ કરતું નથી.) જેમ પાણીના પ્રવાહમાં વહાણ પવન વિના સહજ તરે છે તેમ.

ઉપાદાન વિધિ નિરવચન, હૈ નિમિત્ત ઉપદેશ;

બસૈ જુ જૈસે દેશમેં, ધૈરે સુ તૈસે ભેષ. ૭.

અર્થ :—ઉપાદાનની રીત નિર્વચનીય છે, નિમિત્તથી ઉપદેશ દેવાની રીત છે. જેમ જીવ જે દેશમાં વસે તે તે દેશનો વેશ પહેરે છે તેમ.

*

ભૈયા ભગવતીદાસજી કૃત

ઉપાદાન—નિમિત્તનો સંવાદ

(દોહરા)

પાદ પ્રણમિ જિનદેવકે, એક ઉક્તિ ઉપજાય;

ઉપાદાન અરુ નિમિત્તકો, કહું સંવાદ બનાય. ૧.

અર્થ :—જિનદેવનાં ચરણે પ્રણામ કરી, એક અપૂર્વ કથન તૈયાર કરું છું. ઉપાદાન અને નિમિત્તનો સંવાદ બનાવીને તે કહું છું. ૧.

પ્રશ્ન :—

પૂછત હૈ કોઝ તહાં, ઉપાદાન કિહ નામ;

કહો નિમિત્ત કહિયે કહા, કબકે હૈં ઇહ ઠામ. ૨.

અર્થ :—ત્યાં કોઈ પૂછે છે કે—ઉપાદાન કોનું નામ? નિમિત્ત કોને કહીએ? અને ક્યારથી તેમનો સંબંધ છે તે કહો. ૨.

ઉત્તર :—

ઉપાદાન નિજશક્તિ હૈ, જિયકો મૂલ સ્વભાવ;

હૈ નિમિત્ત પરયોગતેં, બન્યો અનાદિ બનાવ. ૩.

અર્થ :—ઉપાદાન પોતાની શક્તિ છે, તે જીવનો મૂળ સ્વભાવ છે; અને પરસંયોગ નિમિત્ત છે. તેમનો સંબંધ અનાદિથી બની રહ્યો છે. ૩.

નિમિત્ત :—

નિમિત્ત કહે મોકોં સબૈ, જાનત હૈં જગલોક;
તેરો નાંવ ન જાનહીં, ઉપાદાન કો હોય. ૪.

અર્થ :—નિમિત્ત કહે છે જગતના સર્વ લોકો મને જાણે છે; ઉપાદાન શું છે તેનું નામ પણ જાણતા નથી. ૪.

ઉપાદાન :—

ઉપાદાન કહે રે નિમિત્ત, તૂ કહા કરે ગુમાન;
મોકોં જાનેં જીવ વે, જો હૈં સમ્યક્વાન. ૫.

અર્થ :—ઉપાદાન કહે છે :—અરે નિમિત્ત ! તું અભિમાન શા માટે કરે છે? જે જીવ સમ્યગ્જ્ઞાની (આત્માના સાચા જ્ઞાની) છે તે મને જાણે છે. ૫.

નિમિત્ત :—

કહેં જીવ સબ જગતકે, જો નિમિત્ત સોઈ હોય;
ઉપાદાનકી વાતકો, પૂછે નાંહિ કોય. ૬.

અર્થ :—નિમિત્ત કહે છે :—જગતના સર્વ જીવો કહે છે કે જો નિમિત્ત હોય તો (કાર્ય) થાય, ઉપાદાનની વાતનું કોઈ કાંઈ પૂછતું નથી. ૬.

ઉપાદાન :—

ઉપાદાન બિન નિમિત્ત તૂ, કર ન સકૈં ઇક કાજ;
કહા ભયો જગ ના લખૈ, જાનત હૈં જિનરાજ. ૭.

અર્થ :—ઉપાદાન કહે છે :—અરે નિમિત્ત ! એક પણ કાર્ય ઉપાદાન વિના થઈ શકતું નથી. જગત ન જાણે તેથી શું થયું? જિનરાજ તે જાણે છે.

નિમિત્ત :—

દેવ જિનેશ્વર, ગુરુ યતી, અરુ જિન-આગમ સાર;
ઇહિ નિમિત્તતેં જીવ સવ, પાવત હેં ભવપાર. ૮.

અર્થ :—નિમિત્ત કહે છે :—જિનેશ્વર દેવ, નિર્ગ્રંથ ગુરુ અને વીતરાગનાં આગમ ઉત્કૃષ્ટ છે; એ નિમિત્તો વડે બધા જીવો ભવનો પાર પામે છે. ૮.

ઉપાદાન :—

યહ નિમિત્ત ઇસ જીવકો, મિલ્યો અનંતી બાર;
ઉપાદાન પલટ્યો નહીં, તૌ ભટક્યૌ સંસાર. ૯.

અર્થ :—ઉપાદાન કહે છે :—એ નિમિત્તો આ જીવને અનંતી વાર મળ્યા, પણ ઉપાદાન (જીવ પોતે) પલટ્યું નહિ તેથી તે સંસારમાં ભટક્યો. ૯.

નિમિત્ત :—

કૈ કેવલિ કૈ સાધુકે, નિકટ ભવ્ય જો હોય;
સો ક્ષાયક સમ્યક્ લહે, યહ નિમિત્તબલ જોય. ૧૦.

અર્થ :—નિમિત્ત કહે છે :—જો કેવલી ભગવાન અથવા શ્રુતકેવલી મુનિ પાસે ભવ્ય જીવ હોય તો ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ પ્રગટે છે એ નિમિત્તનું બલ જુઓ! ૧૦.

ઉપાદાન :—

કેવલિ અરુ મુનિરાજકે, પાસ રહેં બહુ લોય;
પૈ જાકો સુલટ્યો ધની, ક્ષાયક તાકો હોય. ૧૧.

અર્થ :—ઉપાદાન કહે છે :—કેવલી અને શ્રુતકેવલી મુનિરાજ પાસે ઘણા લોકો રહે છે, પણ જેનો ધણી (આત્મા) સવલો થાય તેને જ ક્ષાયિક (સમ્યક્ત્વ) થાય છે. ૧૧.

निमित्त :—

हिंसादिक पापन किये, जीव नर्कमें जाहिं;
जो निमित्त नहिं कामको, तो इम काहे कहाकिं. १२.

अर्थ :—निमित्त कहे छे :—जे हिंसादिक पापो करे छे ते नर्कमां जाय छे. जो निमित्त कामनुं न होय तो ओम शा माटे कह्युं? १२.

उपादान :—

हिंसामें उपयोग जिहं, रहै ब्रह्मके राच;
तेई नर्कमें जात हैं, मुनि नहिं जाहिं कदाच. १३.

अर्थ :—हिंसामें जेनो उपयोग (चैतन्यना परिणाम) होय अने जे आत्मा तेमां राची रहे ते ज नर्कमां जाय छे, (भाव) मुनि कदापि नर्कमां जता नथी. १३.

निमित्त :—

दया दान पूजा किये, जीव सुखी जग होय;
जो निमित्त झूठो कहो, यह क्यो मानै लोय. १४.

अर्थ :—निमित्त कहे छे :—दया, दान, पूजा करे तो जीव जगतमां सुखी थाय छे. जो निमित्त, तमे कहो छो तेम, जूठुं होय तो लोको ओम केम माने? १४.

उपादान :—

दया दान पूजा भली, जगत मांहिं सुखकार;
तहं अनुभवको आचरन, तहं यह बंध विचार. १५.

अर्थ :—उपादान कहे छे :—दया, दान, पूजा, वगेरे शुभभाव भले जगतमां बाह्य सगवड आपे, पण अनुभवना आचरणनो विचार करतां, ओ बधा बंध छे (धर्म नथी). १५.

निमित्त :—

यह तो बात प्रसिद्ध है, सोच देख उर मांहि;
नरदेही के निमित्त बिन, जिय क्यो मुक्ति न जाहिं. १६.

અર્થ :—નિમિત્ત કહે છે :—એ વાત તો પ્રસિદ્ધ છે કે નરદેહના નિમિત્ત વિના જીવ મુક્તિ પામતો નથી. તેથી હે ઉપાદાન! તું આ બાબતનો અંતરમાં વિચાર કરી જો. ૧૬.

ઉપાદાન :—

દેહ પીંજરા જીવકો, રોકે શિવપુર જાત;

ઉપાદાનકી શક્તિસોં, મુક્તિ હોત રે ભ્રાત! ૧૭.

અર્થ :—ઉપાદાન નિમિત્તને કહે છે :—અરે ભાઈ! દેહનું પીંજરું તો જીવને મોક્ષ જતાં રોકે છે, પણ ઉપાદાનની શક્તિથી મોક્ષ થાય છે.

નોંધ :—અહીં દેહનું પીંજરું જીવને મોક્ષ જતાં રોકે છે એમ કહ્યું છે તે વ્યવહારકથન છે. જીવ શરીર ઉપર લક્ષ કરી, તેમાં મારાપણાની પકડ કરી, પોતે વિકારમાં રોકાય છે, ત્યારે શરીરનું પીંજરું જીવને રોકે છે એમ ઉપચારથી કહેવાય છે. ૧૭.

નિમિત્ત :—

ઉપાદાન સબ જીવપૈ, રોકનહારો કૌન;

જાતે ક્યોં નહિ મુક્તિમેં, બિન નિમિત્તકે હૌન. ૧૮.

અર્થ :—નિમિત્ત કહે છે :—ઉપાદાન તો બધા જીવોને છે, તો પછી તેમને રોકનાર કોણ છે? તેઓ મુક્તિમાં કેમ જતા નથી? નિમિત્ત નથી મળતું તેથી તેમ થાય છે. ૧૮.

ઉપાદાન :—

ઉપાદાન સુ અનાદિકો, ઉલટ રહ્યો જગ માંહિ;

સુલટત હી સૂધે ચલે, સિદ્ધલોકકો જાહિં. ૧૯.

અર્થ :—ઉપાદાન કહે છે :—જગતમાં ઉપાદાન અનાદિથી ઊલટું થઈ રહ્યું છે સુલટું થતાં સીધું ચાલે છે અર્થાત્ સાચું જ્ઞાન અને ચારિત્ર થાય છે અને તેથી સિદ્ધલોકમાં તે જાય છે (મોક્ષ પામે છે.) ૧૯.

નિમિત્ત :—

કહું અનાદિ બિન નિમિત્ત હી, ઉલટ રહ્યો ઉપયોગ;

ઐસી બાત ન સંભવૈ, ઉપાદાન તુમ જોગ. ૨૦.

અર્થ :—નિમિત્ત કહે છે :—અનાદિથી નિમિત્ત વગર જ ઉપયોગ (જ્ઞાનનો વ્યાપાર) શું ઝૂલતો થઈ રહ્યો છે? હે ઉપાદાન ! એવી તારી વાત વ્યાજબી સંભવતી નથી. ૨૦.

ઉપાદાન :—

ઉપાદાન કહે રે નિમિત્ત, હમપૈ કહી ન જાય;

ઐસે હી જિન કેવલી, દેખે ત્રિભુવનરાય. ૨૧.

અર્થ :—ઉપાદાન કહે છે :—અરે નિમિત્ત ! મારાથી કહી શકાય નહિ; જિન કેવલી ત્રિભુવનરાય એમ જ દેખે છે.

નોંધ :—અહીં કહે છે કે :—ઉપાદાનમાં કાર્ય થાય ત્યારે નિમિત્ત સ્વયં હાજર હોય, પણ ઉપાદાનને તે કાંઈ કરી શકતું નથી એમ અનંત જ્ઞાનીઓ તેમના જ્ઞાનમાં દેખે છે. ૨૧.

નિમિત્ત :—

જો દેખ્યો ભગવાને, સો હી સાંચો આહિ;

હમ તુમ સંગ અનાદિકે, બલી કહોગે કાહિ. ૨૨.

અર્થ :—નિમિત્ત કહે છે :—ભગવાને જે દેખ્યું તે જ સાચું છે એ ચરું, પણ મારો અને તારો સંબંધ અનાદિનો છે, માટે આપણામાંથી બલવાન કોને કહેવો? (બન્ને સરખા છીએ એમ તો કહો). ૨૨.

ઉપાદાન :—

ઉપાદાન કહે વહ બલી, જાકો નાશ ન હોય;

જો ઉપજત વિનશત રહે, બલી કહાંતેં સોય. ૨૩.

અર્થ :—ઉપાદાન કહે છે જેનો નાશ ન થાય તે બલવાન; જે ઊપજે અને વળસે તે બલવાન કેવી રીતે હોઈ શકે? (ન જ હોય).

નોંધ :—ઉપાદાન ત્રિકાલી અઘંડ એકરૂપ વસ્તુ પોતે છે, તેથી તેનો નાશ નથી. નિમિત્ત તો સંયોગરૂપ છે, આવે ને જાય તેથી નાશરૂપ છે, તેથી ઉપાદાન જ બલવાન છે. ૨૩.

निमित्त :—

उपादान तुम जोर हो, तो क्यो लेत अहार;
परनिमित्तके योगसों, जीवत सब संसार. २४.

अर्थ :—निमित्त कहे छे :—हे उपादान ! तारुं जो जोर छे तो तुं आहार शा माटे ले छे ? संसारना ब्रधा जीवो पर निमित्तना योगथी जीवे छे. २४.

उपादान :—

जो अहारके जोगसों, जीवत है जग मांहि;
तो वासी संसारके, मरते कोऊ नांहि. २५.

अर्थ :—उपादान कहे छे :—जो आहारना जोगथी जगतना जीवो जीवता होय तो संसारवासी कोई जीव मरत ज नहि. २५.

निमित्त :—

सूर सोम मणि अग्निके, निमित्त लखैं ये नैन;
अंधकारमें कित गयो, उपादान दृग दैन. २६.

अर्थ :—निमित्त कहे छे :—सूर्य, चंद्र, मणि के अग्निनुं निमित्त होय तो आंख देखी शके छे; उपादान जो देखवानुं (काम) आपतुं होय तो अंधकारमां ते क्यो गयुं ? (अंधकारमां केम आंखेथी देखातुं नथी?) २६.

उपादान :—

सूर सोम मणि अग्नि जो, करैं अनेक प्रकाश;
नैनशक्ति बिन ना लखै, अंधकार सम भास. २७.

अर्थ :—उपादान कहे छे :—जोके सूर्य, चंद्र, मणि अने अग्नि अनेक प्रकारनो प्रकाश करे छे तोपण देखवानी शक्ति विना देखाय नहि; बधुं अंधकार जेवुं भासे छे. २७.

निमित्त :—

कहै निमित्त वे जीव को मो बिन जगके मांहि?
सबै हमारे वश परे, हम बिन मुक्ति न जाहि. २८.

અર્થ :—નિમિત્ત કહે છે :—મારા વિના જગતમાં જીવ કોણ માત્ર? બધા મારે વશ પડ્યા છે; મારા વિના મુક્તિ થતી નથી? ૨૮.

ઉપાદાન :—

ઉપાદાન કહૈ રે નિમિત્ત! એસે બોલ ન બોલ;

તોકો તજ નિજ ભજત હૈં, તેહી કરૈં કિલોલ. ૨૯.

અર્થ :—ઉપાદાન કહે છે :—અરે નિમિત્ત! એવાં વચનો ન બોલ. તારા ઉપરની દૃષ્ટિને તજી જે જીવ પોતાનું ભજન કરે છે તે જ કલ્લોલ (આનંદ) કરે છે. ૨૯.

નિમિત્ત :—

કહૈ નિમિત્ત હમકો તજૈ, તે કૈસે શિવ જાત?

પંચમહાવ્રત પ્રગટ હૈં, ઔર હું ક્રિયા વિખ્યાત. ૩૦.

અર્થ :—નિમિત્ત કહે છે :—અમને તજવાથી મોક્ષ કેવી રીતે જવાય? પાંચ મહાવ્રત પ્રગટ છે; વળી બીજી ક્રિયા પણ વિખ્યાત છે. (તેને લોકો મોક્ષનું કારણ માને છે). ૩૦.

ઉપાદાન :—

પંચમહાવ્રત જોગત્રય, ઔર સકલ વ્યવહાર;

પરકો નિમિત્ત ખપાયકે, તબ પહુંચે ભવપાર. ૩૧.

અર્થ :—ઉપાદાન કહે છે :—પાંચ મહાવ્રત, મન, વચન અને કાય એ ત્રણ તરફનું જોડાણ, વળી બધો વ્યવહાર અને પર નિમિત્તનું લક્ષ જ્યારે જીવ છોડે ત્યારે ભવપારને પહોંચી શકે છે. ૩૧.

નિમિત્ત :—

કહૈ નિમિત્ત જગ મૈં બડો, મોતૈં બડો ન કોય;

તીન લોકકે નાથ સબ, મો પ્રસાદતૈં હોય. ૩૨.

અર્થ :—નિમિત્ત કહે છે :—જગમાં હું મોટો છું, મારાથી મોટો

કોઈ નથી; બધા ત્રણ લોકના નાથ (તીર્થકરો) પણ મારી કૃપાથી થાય છે.

નોંધ:—સમ્યગ્દર્શનની ભૂમિકામાં જ્ઞાની જીવને શુભ વિકલ્પ આવતાં તીર્થકર-નામકર્મ બંધાય છે, તે દૃષ્ટાંત રજૂ કરી, પોતાનું બલ્લવાનપણું 'નિમિત્ત' આગળ ધરે છે. ૩૨.

ઉપાદાન:—

ઉપાદાન કહે તૂ કહા, ચહું ગતિમેં લે જાય;
તો પ્રસાદતેં જીવ સબ, દુઃખી હોંહિં રે ભાય. ૩૩.

અર્થ:—ઉપાદાન કહે છે:—તું કોણ ? તું તો જીવને ચારે ગતિમાં લઈ જાય છે. भाई! તારી કૃપાથી સર્વે જીવો દુઃખી જ થાય છે.

નોંધ:—નિમિત્તાધીન દૃષ્ટિનું ફળ ચારે ગતિ એટલે સંસાર છે. નિમિત્ત પરાણે જીવને ચાર ગતિમાં લઈ જાય છે એમ સમજવું નહિ. ૩૩.

નિમિત્ત:—

કહે નિમિત્ત જો દુઃખ સહે, સો તુમ હમહિ લગાય;
સુખી કૌનતેં હોત હૈ, તાકો દેહુ બતાય. ૩૪.

અર્થ:—નિમિત્ત કહે છે:—જીવ દુઃખ સહન કરે છે તેનો દોષ તું અમારા ઉપર લગાવે છે, તો જીવ સુખી શાથી થાય છે તે બતાવી દે? ૩૪.

ઉપાદાન:—

જો સુખકો તૂ સુખ કહે, સો સુખ તો સુખ નાહિં;
યે સુખ, દુઃખકે મૂલ હૈં, સુખ અવિનાશી માહિં. ૩૫.

અર્થ:—ઉપાદાન કહે છે:—જે સુખને તું સુખ કહે છે તે સુખ જ નથી; એ સુખ તો દુઃખનું મૂલ છે, આત્માના અંતરમાં અવિનાશી સુખ છે. ૩૫.

નિમિત્ત :—

અવિનાશી ઘટ ઘટ બસૈ, સુખ ક્યોં વલસત નાંહિ?

શુભ નિમિત્તકે યોગ બિન, પે પે વલલાહિં. ૩૬.

અર્થ :—નિમિત્ત કહે છે :—અવિનાશી (સુખ) તો ઘટ ઘટ (દરેક જીવ)માં વસે છે, તો જીવોને સુખનો વલાસ (ભોગવટો) કેમ નથી? શુભ નિમિત્તના યોગ વગર જીવ ક્ષણેક્ષણે દુઃખી થઈ રહ્યો છે. ૩૬.

ઉપાદાન :—

શુભ નિમિત્ત ઇહ જીવકો, મિલ્યો કઈ ભવસાર;

પૈ ઇક સમ્યક્ દર્શ બિન, ભટકત ફિર્યો ગંવાર. ૩૭.

અર્થ :—ઉપાદાન કહે છે :—શુભ નિમિત્ત આ જીવને ઘણા ભવોમાં મળ્યું; પણ એક સમ્યગ્દર્શન વિના આ જીવ ગમારપણે (અજ્ઞાનભાવે) ભટક્યા કરે છે. ૩૭.

નિમિત્ત :—

સમ્યક્ દર્શ ભયે કહા ત્વરિત મુક્તિમેં જાહિં;

આગે ધ્યાન નિમિત્ત હૈ, તે શિવકો પહુંચાહિં. ૩૮.

અર્થ :—નિમિત્ત કહે છે :—સમ્યગ્દર્શન થયે શું થયું? શું તેથી તુરત જ મુક્તિમાં જવાય છે? આગળ પણ ધ્યાન નિમિત્ત છે; તે શિવ (મોક્ષ) પદમાં પહોંચાડે છે. ૩૮.

ઉપાદાન :—

છોર ધ્યાનકી ધારના, મોર યોગકી રીતિ;

તોર કર્મકે જાલકો, જોર લઈ શિવપ્રીતિ. ૩૯.

અર્થ :—ઉપાદાન કહે છે—ધ્યાનની ધારણા છોડીને, યોગની રીતને સમેટી લઈને, કર્મની જાલને તોડી, પુરુષાર્થ વડે શિવપદની પ્રાપ્તિ જીવ કરે છે. ૩૯.

નિમિત્તનો પરાજય :—

તબ નિમિત્ત હાર્યો તહાં, અબ નહિં જોર બસાય;
ઉપાદાન શિવલોકમેં, પહુંચ્યો કર્મ યપાય. ૪૦.

અર્થ :—ત્યારે નિમિત્ત ત્યાં હાર્યું; હવે તે કાંઈ જોર કરતું નથી.
ઉપાદાન કર્મનો ક્ષય કરી શિવલોકમાં (સિદ્ધપદમાં) પહોંચ્યું. ૪૦.

ઉપાદાનની જીત :—

ઉપાદાન જીત્યો તહાં, નિજબલ કર પરકાસ;
સુખ અનંત ધ્રુવ ભોગવે, અંત ન બરન્યો તાસ. ૪૧.

અર્થ :—આ રીતે પોતાના બળનો પ્રકાશ કરીને ઉપાદાન જીત્યું.
(તે ઉપાદાન હવે) અનંત ધ્રુવ સુખને ભોગવે છે કે જેનો અંત આવતો નથી. ૪૧.

તત્ત્વસ્વરૂપ :—

ઉપાદાન અરુ નિમિત્ત યે, સબ જીવનપૈ વીર;
જો નિજશક્તિ સંભારહીં, સો પહુંચે ભવતીર. ૪૨.

અર્થ :—ઉપાદાન અને નિમિત્ત એ બધા જીવોને હોય છે, પણ જે
વીર છે તે નિજશક્તિને સંભાળી લે છે અને ભવનો પાર પામે છે. ૪૨.

આત્માનો મહિમા :—

ભૈયા મહિમા બ્રહ્મકી, કૈસે વરની જાય;
વચન-અગોચર વસ્તુ હૈ, કહિવો વચન બનાય. ૪૩.

અર્થ :—ભૈયા (ભગવતીદાસ) કહે છે :—બ્રહ્મનો (આત્માનો)
મહિમા કેમ વર્ણવ્યો જાય? તે વસ્તુ વચનથી અગોચર છે—ક્યાં
વચનો વડે બતાવાય? ૪૩.

સરસ સંવાદ :—

ઉપાદાન અરુ નિમિત્તકો, સરસ બન્યો સંવાદ;
સમદૃષ્ટિકો સુગમ હૈ, મૂર્ખકો બકવાદ. ૪૪.

અર્થ :—ઉપાદાન અને નિમિત્તનો આ સુંદર સંવાદ બન્યો છે;
સમ્યગ્દૃષ્ટિને તે સહેલો છે, મૂર્ખને બકવાદરૂપ લાગશે. ૪૪.

આત્માના ગુણોને ઓઢખે તે આ સ્વરૂપ જાણે.

જો જાનૈ ગુણ બ્રહ્મકે, સો જાનૈ યહ ભેદ;
સાઘ જિનાગમસોં મિલૈ, તો મત કીજ્યો યેદ. ૪૫.

અર્થ :—આત્માના ગુણોને જે જાણે તે આનો મર્મ જાણે; સાક્ષી
જિનાગમથી મળે છે. માટે યેદ (સંદેહ) કરવો નહિ. ૪૫.

આગ્રામાં સંવાદ રચ્યો :—

નગર આગરો અગ્ર હૈ, જૈની જનકો વાસ;
તિહં થાનક રચના કરી, 'ભૈયા' સ્વમતિપ્રકાસ. ૪૬.

અર્થ :—આગરા શહેર જૈની જનોના વાસ માટે અગ્ર છે. તે ક્ષેત્રે
આ રચના (ભગવતીદાસ) ભૈયાએ પોતાના જ્ઞાન અનુસાર કરી છે
અથવા પોતાના જ્ઞાનના પ્રકાશ માટે કરી છે. ૪૬.

રચનાકાલ :—

સંવત વિક્રમ ભૂપકો, સત્રહસૈ પંચાસ;
ફાલ્ગુન પહિલે પક્ષમેં, દશોં દિશા પરકાશ. ૪૭.

અર્થ :—વિક્રમ રાજાના સંવત ૧૭૫૦ના ફાગણના પ્રથમ પક્ષમાં
દશે દિશામાં આનો પ્રકાશ થયો. ૪૭.

इति उपादान—निमित्त संवाद

તાત્ત્વિક સુવાક્ય

દંસણમૂલો ધમ્મો । ધર્મનું મૂળ દર્શન છે.

સમયસાર જિનરાજ હૈ, સ્યાદ્વાદ જિન-વૈન.

હું સચ્ચિદાનંદ પરમાત્મા છું.

સ્વરૂપસ્થિત સદ્ગુરુદેવનો પ્રભાવના-ઉદય જગતનું કલ્યાણ કરો,
જયવંત વર્તો.

આત્મા પોતાપણે છે અને પરપણે નથી એવી જે દૃષ્ટિ તે જ ખરી
અનેકાંતદૃષ્ટિ છે.

વહ સાધન બાર અનંત કિયો, તદપિ કછુ હાથ હજુ ન પર્યો;

અબ કયોં ન બિચારત હૈ મનસેં, કછુ ઔર રહા उन સાધनसें.

દુર્લભ મનુષ્યપણું પામીને જે વિષયોમાં રમે છે તે રાખને માટે રત્નને
બાળે છે.

મહાપુરુષનાં આચરણ જોવા કરતાં તેનું અંતઃકરણ જોવું એ વધારે
પરીક્ષા છે.

ગમે તેવા તુચ્છ વિષયમાં પ્રવેશ છતાં ઉજ્જ્વલ આત્માઓનો સ્વતઃ વેગ
વૈરાગ્યમાં ઝંપલાવવું એ છે.

જ્ઞાનથી જ રાગ-દ્વેષ નિર્મૂળ થાય. જ્ઞાનનું મુખ્ય સાધન વિચાર છે.

વિચારદશાનું મુખ્ય સાધન સત્પુરુષનાં વચનનું યથાર્થ ગ્રહણ છે.

ગમ પડ્યા વિના આગમ અનર્થકારક થઈ પડે છે. સંત વિના અંતની
વાતમાં અંત પમાતો નથી.

અંતરનું સુખ અંતરની સ્થિતિમાં છે, સ્થિતિ થવા માટે બાહ્ય પદાર્થોનું
આશ્ચર્ય ભૂલ. સમશ્રેણી રહેવી દુર્લભ છે, નિમિત્તાધીન વૃત્તિ ફરી ફરી
થઈ જાય છે. ન થવા અચળ ગંભીર ઉપયોગ રાખ.

શુદ્ધ ઉપયોગ એ ધર્મ; ભાવે ભવનો અભાવ.

ક્રિયા એ કર્મ, ઉપયોગ એ ધર્મ, પરિણામ એ બંધ; ભૂલ એ મિથ્યાત્વ, શોકને સંભારવો નહીં—આ ઉત્તમ વસ્તુ જ્ઞાનીઓએ મને આપી.

તુજ પાદથી સ્પર્શાઈ એવી ધૂલિને પણ ધન્ય છે.

જેને પુણ્યની રુચિ છે તેને જડની રુચિ છે, તેને આત્માના ધર્મની રુચિ નથી.

અહો! શ્રી સત્પુરુષ! અહો! તેમનાં વચનામૃત,

મુદ્રા અને સત્સમાગમ! વારંવાર અહો! અહો!!

જૈનં જયતિ શાસનં અનાદિનિધનમ્.

ચૈતન્યપદાર્થની ક્રિયા ચૈતન્યમાં હોય, જડમાં ન હોય.

નિરંજન જ્ઞાનમયી પરમાત્મદ્રવ્ય ઉપાદેય છે.

શિવમય, અનુપમ—જ્ઞાનમય શુદ્ધાત્મસ્વરૂપ ઉપાદેય છે.

શુદ્ધાત્મદ્રવ્યની પ્રાપ્તિના ઉપાદાનરૂપ નિર્વિકલ્પ સમાધિ ઉપાદેય છે.

કેવલજ્ઞાનાદિ ગુણરૂપ જે શુદ્ધાત્મસ્વરૂપ છે તે આરાધવા યોગ્ય છે.

ચિદાનંદ ચિદ્રૂપ એક અખંડસ્વભાવ શુદ્ધાત્મતત્ત્વ જ સત્ય છે.

શ્રી પદ્મનન્દિ આચાર્ય વિરચિતા પદ્મનન્દિપંચવિંશતિકામાંથી

આલોચના અધિકાર

શ્રી પદ્મનન્દિ આચાર્યદેવ આદેમંગલથી આલોચના અધિકારની શરૂઆત કરે છે :—

૧. અર્થ :—હે જિનેશ ! હે પ્રભો ! જો સજ્જનોનું મન, આંતર તથા બાહ્ય મળરહિત થઈને તત્ત્વસ્વરૂપ તથા વાસ્તવિક આનંદના નિધાન એવા આપનો આશ્રય કરે, જો તેમના ચિત્તમાં આપના નામના સ્મરણરૂપ અનંત પ્રભાવશાળી મહામંત્ર મોજૂદ હોય અને આપ દ્વારા પ્રગટ થયેલ સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રરૂપ મોક્ષમાર્ગમાં જો તેમનું આચરણ હોય તો તે સજ્જનોને ઇચ્છિત વિષયની પ્રાપ્તિમાં વિઘ્ન શેનું હોય ? અર્થાત્ ન હોય.

ભાવાર્થ :—જો સજ્જનોના મનમાં આપનું ધ્યાન હોય તથા આપના નામ—સ્મરણરૂપ મહામંત્ર મોજૂદ હોય અને તેઓ મોક્ષમાર્ગમાં ગમન કરવાવાળા હોય તો તેમને અભીષ્ટની પ્રાપ્તિમાં કોઈ પ્રકારનું વિઘ્ન આવી શકતું નથી.

હવે આચાર્યદેવ સ્તુતિદ્વારા ‘દેવ કોણ હોઈ શકે તથા કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્તિનો ક્રમ કેવો હોય’ તે વર્ણવે છે :—

૨. અર્થ :—હે જિનેન્દ્રદેવ ! સંસારના ત્યાગ અર્થે પરિગ્રહ-રહિતપણું, રાગરહિતપણું, *સમતા, સર્વથા કર્મોનો નાશ અને અનંત દર્શન, અનંત સુખ, અનંત વીર્ય સહિત સમસ્ત લોકાલોકને પ્રકાશનારું

કેવલજ્ઞાન એવો ક્રમ આપને જ પ્રાપ્ત થયો હતો, પરંતુ આપથી અન્ય કોઈ દેવને એ ક્રમ પ્રાપ્ત થયો નથી. તેથી આપ જ શુદ્ધ છો અને આપના ચરણોની સેવા સજ્જન પુરુષોએ કરવી યોગ્ય છે.

ભાવાર્થ:—હે ભગવન્ ! આપે જ સંસારથી મુક્ત થવા અર્થે સમસ્ત પરિગ્રહનો ત્યાગ કર્યો છે તથા રાગભાવને છોડ્યો છે અને સમતાને ધારણ કરી છે તથા અનંત વિજ્ઞાન, અનંત દર્શન, અનંત સુખ અને અનંત વીર્ય આપને જ પ્રગટ થયાં છે તેથી આપ જ શુદ્ધ અને સજ્જનોની સેવાને પાત્ર છો.

સેવાનો દૃઢ નિશ્ચય અને પ્રભુ-સેવાનું માહાત્મ્ય:—

૩. અર્થ:—હે ત્રૈલોક્યપતે ! આપની સેવામાં જો મારો દૃઢ નિશ્ચય છે તો મને અત્યંત બલવાન સંસારરૂપ વૈરીને જીતવો કાંઈ મુશ્કેલ નથી. કેમકે જે મનુષ્યને જલ્લવૃષ્ટિથી હર્ષજનક ઉત્તમ ફુવારાસહિત ઘર પ્રાપ્ત થાય તો તે પુરુષને જેઠ માસનો પ્રખર મધ્યાહ્ન—તાપ શું કરી શકે તેમ છે ? અર્થાત્ કાંઈ કરી શકે નહિ.

ભાવાર્થ:—હે ત્રણ લોકના ઇશ ! જેમ શીતલ જલ વડે ઝડતા ફુવારાથી સુશોભિત ઉત્તમ ઘરમાં બેઠેલા પુરુષને જેઠ માસની બપોરની અત્યંત ગરમી પણ કાંઈ કરી શકે નહિ તેમ હું નિશ્ચયપૂર્વક આપની સેવામાં દૃઢપણે સ્થિત છું તો મને બલવાન સંસારરૂપ વૈરી પણ જરાય ત્રાસ આપી શકે નહિ.

ભેદજ્ઞાન દ્વારા સાધકદશા:—

૪. અર્થ:—આ પદાર્થ સારરૂપ છે અને આ પદાર્થ અસારરૂપ છે એ પ્રકારે સારાસારની પરીક્ષામાં એકચિત્ત થઈ, જે કોઈ બુદ્ધિમાન મનુષ્ય ત્રણે લોકના સમસ્ત પદાર્થોનો, અબાધિત ગંભીર દૃષ્ટિથી વિચાર કરે છે તો તે પુરુષની દૃષ્ટિમાં હે ભગવાન ! આપ જ એક સારભૂત

પદાર્થ છો અને આપથી ભિન્ન સમસ્ત પદાર્થો અસારભૂત જ છે. અતઃ આપના આશ્રયથી જ મને પરમ સંતોષ થયો છે.

હવે આચાર્યદેવ ‘પૂર્ણ સાધ્ય’ વર્ણવે છે:—

૫. અર્થ:—હે, જિનેશ્વર! સમસ્ત લોકાલોકને એક સાથે જાણનારું આપનું જ્ઞાન છે, સમસ્ત લોકાલોકને એક સાથે દેખનારું આપનું દર્શન છે, આપને અનંત સુખ અને અનંત બલ છે તથા આપની પ્રભુતા પણ નિર્મલતર છે, વળી આપનું શરીર ^૧દેદીપ્યમાન છે; તેથી જો યોગીશ્વરોએ સમ્યગ્ યોગરૂપ ^૨નેત્રદ્વારા આપને પ્રાપ્ત કરી લીધા તો તેઓએ શું ન જાણી લીધું? શું ન દેખી લીધું? તથા તેઓએ શું ન પ્રાપ્ત કરી લીધું? અર્થાત્ સર્વ કરી લીધું.

ભાવાર્થ:—જો યોગીશ્વરોએ પોતાની ઉત્કૃષ્ટ યોગદૃષ્ટિથી અનંત ગુણસંપન્ન આપને જોઈ લીધા તો તેઓએ સર્વ દેખી લીધું, સર્વ જાણી લીધું, અને સર્વ પ્રાપ્ત કરી લીધું.

પૂર્ણની પ્રાપ્તિનું પ્રયોજન:—

૬. અર્થ:—હે જિનેન્દ્ર! આપને જ હું ત્રણ લોકના સ્વામી માનું છું, આપને જ જિન અર્થાત્ અષ્ટ કર્મોના વિજેતા તથા મારા સ્વામી માનું છું, માત્ર આપને જ ભક્તિપૂર્વક નમસ્કાર કરું છું. સદા આપનું જ ધ્યાન કરું છું, આપની જ સેવા અને સ્તુતિ કરું છું અને કેવલ આપને જ મારું શરણ માનું છું. અધિક શું કહેવું? જો કંઈ સંસારમાં પ્રાપ્ત થાઓ તો એ થાઓ કે આપના સિવાય અન્ય કોઈ પણ સાથે મારે પ્રયોજન ન રહે.

ભાવાર્થ:—હે ભગવન્! આપ સાથે જ મારે પ્રયોજન રહે. અને

૧ શ્રી તીર્થંકર પ્રભુનું શરીર પરમ ઔદારિક અને સ્ફટિક રત્ન જેવું નિર્મલ હોઈને દેદીપ્યમાન હોય છે.

૨ શ્રદ્ધા-જ્ઞાન.

આપથી ભિન્ન અન્યથી મારે કોઈ પ્રકારનું પ્રયોજન ન રહે એટલી વિનયપૂર્વક પ્રાર્થના છે.

હવે આચાર્યદેવ ‘આલોચના’ નો આરંભ કરે છે :—

૭. અર્થ :—હે જિનેશ્વર ! મેં भ्राંતિથી મન, વચન અને કાયાદ્વારા ભૂતકાલમાં અન્ય પાસે પાપ કરાવ્યાં છે, સ્વયં કર્યાં છે અને પાપ કરનારા અન્યોને અનુમોદ્યાં છે તથા તેમાં મારી સમ્મતિ આપી છે. વહી વર્તમાનમાં હું મન, વચન અને કાયાદ્વારા અન્ય પાસે પાપ કરાવું છું, સ્વયં પાપ કરું છું અને પાપ કરનારા અન્યોને અનુમોદું છું, તેમ જ ભવિષ્યકાલમાં હું મન, વચન અને કાયાદ્વારા અન્ય પાસે પાપ કરાવીશ, સ્વયં પાપ કરીશ અને પાપ કરનારા અન્યોને અનુમોદીશ—તે સમસ્ત પાપની આપની પાસે બેસી જાતે નિન્દા—ગર્હા કરનાર એવો હું તેના સર્વ પાપ સર્વથા મિથ્યા થાઓ.

ભાવાર્થ :—હે જિનેશ્વર ! ભૂત, વર્તમાન, ભવિષ્યત્—ત્રણે કાલમાં જે પાપો મેં મન—વચન—કાયાદ્વારા કારિત, કૃત અને અનુમોદનથી ઊપાર્જન કર્યાં છે, હું કરું છું અને કરીશ—એ સમસ્ત પાપોનો અનુભવ કરી હું આપની સમક્ષ સ્વનિન્દા કરું છું; માટે મારા તે સમસ્ત પાપો સર્વથા મિથ્યા થાઓ.

આચાર્યદેવ ‘પ્રભુની અનંત જ્ઞાન-દર્શનશક્તિ વર્ણવતા આત્મ-શુદ્ધિ અર્થે આત્મનિંદા કરે છે :—

૮. અર્થ :—હે જિનેન્દ્ર ! જો આપ ભૂત, ભવિષ્ય, વર્તમાન ત્રિકાલગોચર અનંત પર્યાયોયુક્ત લોકાલોકને સર્વત્ર એક સાથે જાણો છો તથા દેખો છો, તો હે સ્વામિન્ ! મારા એક જન્મના પાપોને શું આપ નથી જાણતા ? અર્થાત્ અવશ્યમેવ આપ જાણો છો; તેથી હું આત્મનિંદા કરતો કરતો આપની પાસે સ્વદોષોનું કથન (આલોચન) કરું છું; અને તે કેવલ શુદ્ધિ અર્થે જ કરું છું.

ભાવાર્થ:—હે ભગવન્! જો આપ અનંત ભેદસહિત લોક તથા અલોકને એકસાથે જાણો છો અને દેખો છો તો આપ મારા સમસ્ત દોષોને પણ સારી રીતે જાણતા જ હો. વળી હું આપની સામે નિજ દોષોનું કથન (આલોચન) કરું છું તે કેવળ આપને સંભળાવવા માટે નહિ, કિન્તુ શુદ્ધિ અર્થે જ કરું છું.

હવે આચાર્યદેવ ભવ્ય જીવોને તેમના આત્માને ત્રણ શલ્ય રહિત રાખવાનો બોધ આપે છે:—

૬. અર્થ:—હે પ્રભો! વ્યવહાર નયનો આશ્રય કરનાર અથવા મૂલગુણ તથા ઉત્તરગુણોને ધારણ કરનાર મારા જેવા મુનિને જે દુષ્ણોનું સંપૂર્ણ રીતે સ્મરણ છે તે દૂષણની શુદ્ધિઅર્થે આલોચના કરવાને આપની સામે સાવધાનીપૂર્વક બેઠો છું. કેમકે જ્ઞાનવાન ભવ્ય જીવોએ સદા પોતાના હૃદય માયાશલ્ય નિદાનશલ્ય અને મિથ્યાત્વશલ્ય —એ ત્રણ શલ્ય રહિત જ રાખવા જોઈએ.

સ્વભાવની સાવધાની:—

૧૦. અર્થ:—હે ભગવન્! આ સંસારમાં સર્વ જીવ વારંવાર અસંખ્યાત લોકપ્રમાણ પ્રગટ તથા અપ્રગટ નાના પ્રકારના *વિકલ્પો સહિત હોય છે. વળી એ જીવ જેટલા પ્રકારના વિકલ્પો સહિત હોય છે. તેટલા જ વિવિધ પ્રકારના દુઃખો સહિત પણ છે. પરંતુ જેટલા વિકલ્પો છે તેટલા પ્રાયશ્ચિત્તો શાસ્ત્રમાં નથી; તેથી તે સમસ્ત અસંખ્યાત લોકપ્રમાણ વિકલ્પોની શુદ્ધિ આપની સમીપે જ થાય છે.

ભાવાર્થ:—યદ્યપિ દૂષણોની શુદ્ધિ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાથી થાય છે, કિન્તુ હે જિનપતે! જેટલાં દૂષણો છે તેટલાં પ્રાયશ્ચિત્તો શાસ્ત્રમાં કહ્યાં નથી; તેથી સમસ્ત દૂષણોની શુદ્ધિ આપની સમીપે જ થાય છે.

પરથી પરાઙ્ગમુખ થઈ સ્વની પ્રાપ્તિ:—

૧૧. અર્થ:—હે દેવ! સર્વ પ્રકારના પરિગ્રહરહિત, સમસ્ત શાસ્ત્રોનો જ્ઞાતા, ક્રોધાદિ કષાયરહિત, શાન્ત, એકાંતવાસી ભવ્ય જીવ, બધા બાહ્ય પદાર્થોથી મન તથા ઈન્દ્રિયોને પાછા હઠાવી અને અખંડ નિર્મલ સમ્યગ્જ્ઞાનની મૂર્તિરૂપ આપમાં સ્થિર થઈ, આપને જ દેખે છે તે મનુષ્ય આપના સાન્નિધ્ય (સમીપતા) ને પ્રાપ્ત કરે છે.

ભાવાર્થ:—જ્યાં સુધી મન તથા ઈન્દ્રિયોના વ્યાપાર બાહ્ય પદાર્થોમાં જોડાયેલા રહે છે ત્યાં સુધી કોઈ પણ મનુષ્ય આપના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી; પરંતુ જે મનુષ્ય મન તથા ઈન્દ્રિયોને બાહ્ય પદાર્થોથી પાછા હઠાવી લે છે તે વાસ્તવિકપણે આપના સ્વરૂપને દેખી અને જાણી શકે છે. માટે જે મનુષ્યે સમસ્ત પ્રકારના પરિગ્રહોથી રહિત થઈ, શાસ્ત્રોના સારી રીતે જ્ઞાતા થઈ, શાન્ત અને એકાંતવાસી થઈ, મન તથા ઈન્દ્રિયોને બાહ્ય પદાર્થોથી પાછા હઠાવી લઈ અને તેમને આપના સ્વરૂપમાં જોડી દઈ આપને જોઈ લીધા છે, તે મનુષ્યે આપના સમીપપણાને પ્રાપ્ત કર્યું છે એમ સારી રીતે નિશ્ચિત છે.

સ્વભાવની એકાગ્રતાથી ઉત્તમપદ—મોક્ષની પ્રાપ્તિ:—

૧૨. અર્થ:—હે અર્હત્ પ્રભુ! પૂર્વ ભવમાં કષ્ટથી સંચય કરેલ મહા પુણ્યથી જે મનુષ્ય, ત્રણ લોકના પૂજાર્હ (પૂજાને યોગ્ય) આપને પામ્યો છે તે મનુષ્યને, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ આદિને પણ નિશ્ચયપૂર્વક અલભ્ય એવું ઉત્તમ પદ પ્રાપ્ત થાય છે. હે નાથ! હું શું કરું? આપનામાં એક ચિત્ત કર્યા છતાં મારું મન પ્રબલપણે બાહ્ય પદાર્થો પ્રત્યે દોડે છે એ મોટો સ્વેદ છે.

ભાવાર્થ:—હે ભગવન્! જે મનુષ્યે આપને પ્રાપ્ત કર્યા છે તે મનુષ્યને ઉત્તમ પદની પ્રાપ્તિ થાય છે. સ્વયં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ પણ તે પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. પરંતુ હે જિનેન્દ્ર! આ સર્વ વાત જાણતાં છતાં અને

મારું ચિત્ત આપનામાં લગાડતાં છતાં પણ બાહ્ય પદાર્થોમાં દોડી-દોડી જાય છે એ જ મોટો ખેદ છે.

મોક્ષાર્થે વીર્યનો વેગ :—

૧૩. અર્થ :—હે જિનેશ ! આ સંસાર નાના પ્રકારના દુઃખો દેનાર છે. જ્યારે વાસ્તવિક સુખનો આપનાર તો *મોક્ષ છે, તેથી તે મોક્ષની પ્રાપ્તિ અર્થે અમે સમસ્ત ધન, ધાન્ય આદિ પરિગ્રહોનો ત્યાગ કર્યો, તપોવન (તપથી પવિત્ર થયેલી ભૂમિ)માં વાસ કર્યો, સર્વ પ્રકારના સંશય પણ છોડ્યા અને અત્યંત કઠિન વ્રત પણ ધારણ કર્યા, હજી સુધી તેવાં દુષ્કર વ્રતો ધારણ કર્યા છતાં પણ સિદ્ધિ (મોક્ષ) ની પ્રાપ્તિ ન થઈ. કેમ કે પ્રબલ પવનથી કંપાયેલા પાંદડાની માફક અમારું મન રાત્રિ-દિવસ બાહ્ય પદાર્થોમાં ભ્રમણ કરતું રહે છે.

મનને સંસારનું કારણ જાણી પશ્ચાત્તાપ :—

૧૪. અર્થ :—હે ભગવન્ ! જે મન, બાહ્ય પદાર્થોને મનોહર માની તેમની પ્રાપ્તિ માટે જ્યાં ત્યાં ભટક્યા કરે છે, જે જ્ઞાનસ્વરૂપી આત્માને વિના પ્રયોજને સદા અત્યંત વ્યાકુલ કર્યા કરે છે, જે ઇન્દ્રિયરૂપ ગામને વસાવે છે (અર્થાત્ આ મનની કૃપાથી જ ઈન્દ્રિયોની વિષયોમાં સ્થિતિ થાય છે), અને જે સંસાર ઉત્પાદક કર્મોનો પરમ મિત્ર છે, (અર્થાત્ મન આત્મારૂપ ગૃહમાં કર્મોને સદા લાવે છે), તે મન, જ્યાં સુધી જીવિત રહે છે ત્યાં સુધી મુનિઓને ક્યાંથી કલ્યાણની પ્રાપ્તિ હોઈ શકે ! અર્થાત્ કલ્યાણની પ્રાપ્તિ હોઈ શકે નહિ.

ભાવાર્થ :—જ્યાં સુધી આત્મામાં કર્મોનું આવાગમન રહ્યાં જ કરે છે ત્યાં સુધી આત્મા સદા વ્યાકુલ જ થતો રહે છે. તે કર્મ આત્મામાં મનદ્વારા આવે છે; કેમ કે મનના આશ્રયથી ઇન્દ્રિયો, રૂપ આદિ દેખવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે અને રૂપ આદિને દેખી જીવ રાગ-દ્વેષ આદિ

ઉત્પન્ન કરે છે, ત્યારે તેને જ્ઞાનાવરણ આદિ દ્રવ્યકર્મોની ઉત્પત્તિ થાય છે; તેથી તે કર્મોના સંબંધથી આત્મા સદા વ્યાકુલ જ રહે છે અને જ્યારે આત્મા જ વ્યાકુલ રહે ત્યારે મુનિઓને કલ્યાણની પ્રાપ્તિ પણ ક્યાંથી હોઈ શકે? માટે મન જ કલ્યાણને રોકનારું છે.

મોહના નાશ માટે પ્રાર્થના :—

૧૫. અર્થ :—મારું મન, નિર્મલ તથા શુદ્ધ અખંડ જ્ઞાનસ્વરૂપ આપમાં લગાવ્યાં છતાં પણ, મૃત્યુ તો આવવાનું જ છે એવા વિકલ્પ વડે, આપથી અન્ય બાહ્ય સમસ્ત પદાર્થો તરફ નિરંતર ધૂમ્યા કરે છે. હે સ્વામિન્! તો શું કરવું? કેમ કે આ જગતમાં, મોહવશાત્ કોને મૃત્યુનો ભય નથી? સર્વને છે. માટે સવિનય પ્રાર્થના છે કે સમસ્ત પ્રકારના અનર્થો કરનાર તથા અહિત કરનાર મારા મોહને નષ્ટ કરો.

ભાવાર્થ :—જ્યાં સુધી મોહનો સંબંધ આત્માની સાથે રહેશે ત્યાં સુધી મારું ચિત્ત, બાહ્ય પદાર્થોમાં ધૂમ્યા કરશે અને જ્યાં સુધી ચિત્ત ધૂમતું રહેશે ત્યાં સુધી આત્મામાં સદા કર્મોનું આવાગમન પણ રહ્યા કરશે. આ પ્રકારે તો આત્મા સદા વ્યાકુલ જ રહ્યા કરશે. માટે હે ભગવાન! આ નાના પ્રકારના અનર્થો કરનાર મારા મોહને સર્વથા નષ્ટ કરો કે જેથી મારા આત્માને શાન્તિ થાય.

સર્વ કર્મોમાં મોહ જ બઢવાન છે એમ આચાર્ય દશવિ છે :—

૧૬. અર્થ :—જ્ઞાનાવરણ આદિ સમસ્ત કર્મોમાં મોહ-કર્મ જ અત્યંત બઢવાન કર્મ છે. એ મોહના પ્રભાવથી આ મન જ્યાં ત્યાં ચંચલ બની ભ્રમણ કરે છે અને મરણથી ડરે છે. જો આ મોહ ન હોય તો નિશ્ચયનય પ્રમાણે ન તો કોઈ જીવે યા ન તો કોઈ મરે. કેમ કે આપે આ જગતને જે અનેક પ્રકારે દેખ્યું છે તે પર્યાયાર્થિક નયની

અપેક્ષાએ જ દેખ્યું છે. દ્રવ્યાર્થિક નયની અપેક્ષાએ નહિ. તેથી હે જિનેન્દ્ર ! આ મારા મોહને જ સર્વથા નષ્ટ કરો.

પર સંયોગ અધ્રુવ જાણી તેનાથી યસી, એક ધ્રુવ આત્મસ્વભાવમાં સ્થિત થવાની ભાવના :—

૧૭. અર્થ :—વાયુથી વ્યાપ્ત સમુદ્રની ક્ષણિક જલ્લહરીઓના સમૂહ સમાન, સર્વ કાલે તથા સર્વ ક્ષેત્રે આ જગત ક્ષણ માત્રમાં વિનાશી છે. એવો સમ્યક્ પ્રકારે વિચાર કરી, આ મારું મન સમસ્ત સંસારને ઉત્પન્ન કરનાર વ્યાપાર (પ્રવૃત્તિ)થી રહિત થઈ, હે જિનેન્દ્ર ! આપના નિર્વિકાર પરમાનંદમય પરમબ્રહ્મસ્વરૂપમાં સ્થિત થવાને ઇચ્છા કરે છે.

શુભ, અશુભ ઉપયોગથી યસી શુદ્ધ ઉપયોગમાં નિવાસની ભાવના :—

૧૮. અર્થ :—જે સમયે અશુભ ઉપયોગ વર્તે છે તે સમયે તો પાપની ઉત્પત્તિ થાય છે અને તે પાપથી જીવ નાના પ્રકારના દુઃખોને અનુભવે છે, જે સમયે શુભ ઉપયોગ વર્તે છે તે સમયે પુણ્યની ઉત્પત્તિ થાય છે; અને તે પુણ્યથી જીવને *સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. એ બંને પાપ-પુણ્યરૂપ દ્વન્દ્વ સંસારનું જ કારણ છે. અર્થાત્ એ બંનેથી સદા સંસાર જ ઉત્પન્ન થાય છે, કિન્તુ શુદ્ધોપયોગથી અવિનાશી અને આનંદસ્વરૂપ પદની પ્રાપ્તિ થાય છે. હે અર્હત પ્રભો ! આપ તો તે પદમાં નિવાસ કરી રહ્યા છો, પણ હું એ શુદ્ધોપયોગરૂપ પદમાં નિવાસ કરવાને ઇચ્છું છું.

ભાવાર્થ :—ઉપયોગના ત્રણ ભેદ છે, પહેલો અશુભોપયોગ, બીજો શુભોપયોગ અને ત્રીજો શુદ્ધોપયોગ. તેમાં પહેલાં બે ઉપયોગથી તો

સંસારમાં જ ભટકવું પડે છે; કેમકે જે સમયે જીવનો ઉપયોગ અશુભ હશે તે સમયે તેને પાપનો બંધ થશે અને પાપનો બંધ થવાથી તેને નાના પ્રકારની માઠી ગતિઓમાં ભ્રમણ કરવું પડશે અને જે સમયે ઉપયોગ શુભ હશે તે સમયે તે શુભ યોગની કૃપાથી તેને રાજા, મહારાજા આદિ પદોની પ્રાપ્તિ થશે; તેથી તે પળ સંસારને વધારનાર છે. કિન્તુ, જે સમયે તેને શુદ્ધોપયોગની પ્રાપ્તિ થશે તે સમયે સંસારની પ્રાપ્તિ જ થશે નહિ, પળ નિર્વાણની પ્રાપ્તિ જ થશે; માટે હે ભગવાન ! હું શુદ્ધોપયોગમાં જ સ્થિત રહેવાને ઇચ્છું છું.

આત્મસ્વરૂપનું નાસ્તિથી અને અસ્તિથી વર્ણન :—

૧૬. અર્થ :—જે આત્મસ્વરૂપ-જ્યોતિ, નથી તો સ્થિત અંદર કે નથી સ્થિત બાહ્ય, તથા નથી તો સ્થિત દિશામાં કે નથી સ્થિત વિદિશામાં; તેમ જ નથી સ્થૂલ કે નથી સૂક્ષ્મ; તે આત્મજ્યોતિ નથી તો પુલિંગ, નથી સ્ત્રીલિંગ કે નથી નપુંસકલિંગ પળ; વળી તે નથી ભારી કે નથી હલકી; તે જ્યોતિ કર્મ, સ્પર્શ, શરીર, ગંધ, સંખ્યા, વચન, વર્ણથી રહિત છે, નિર્મલ છે અને સમ્યગ્જ્ઞાનદર્શનસ્વરૂપ મૂર્તિ છે; તે ઉત્કૃષ્ટ જ્યોતિસ્વરૂપ હું છું, કિન્તુ તે ઉત્કૃષ્ટ આત્મસ્વરૂપ-જ્યોતિથી હું ભિન્ન નથી.

ત્રિકાલી આત્માની શક્તિ :—

૨૦. અર્થ :—હે ભગવન્ ! ચૈતન્યની ઉન્નતિનો નાશ કરનાર અને વિના કારણે સદા વૈરી એવા દુષ્ટ કર્મે આપમાં અને મારામાં ભેદ પાડ્યો છે. પરંતુ કર્મશૂન્ય અવસ્થામાં જેવો આપનો આત્મા છે તેવો જ મારો આત્મા છે. આ સમયે તે કર્મ અને હું આપની સામે खडा છીએ. તેથી તે દુષ્ટ કર્મને હઠાવી દૂર કરો; કેમ કે નીતિમાન પ્રભુઓનો તો એ ધર્મ છે કે તે સજ્જનોની રક્ષા કરે અને દુષ્ટોનો નાશ કરે.

ભાવાર્થ :—હે ભગવન્ ! જેવો અનંતજ્ઞાન—દર્શન—સુખ—વીર્ય આદિ ગુણસ્વરૂપ આપનો આત્મા છે તેવો જ—તે જ ગુણો સહિત—મારો આત્મા પણ છે. પરંતુ ભેદ ઓટલો જ છે કે આપને તે ગુણો—નિર્મલ અંશો પ્રગટ થઈ ગયા છે, જ્યારે મને તે ગુણો પ્રકટ્યા નથી. આ ભેદ પાડનાર તે જ કર્મ છે. કેમ કે તે કર્મની કૃપાથી મારા આ સ્વભાવ પર આવરણ પડ્યું છે. હવે આ સમયે અમે બન્ને આપની સમક્ષ હાજર છીએ તો તે દુષ્ટ કર્મને દૂર કરો. કેમ કે આપ ત્રણ લોકના સ્વામી છો; અને નીતિજ્ઞનો ધર્મ છે કે તે સજ્જનોની રક્ષા કરે તથા દુષ્ટોનો નાશ કરે.

આત્માનું અવિકારી સ્વરૂપ :—

૨૧. અર્થ :—હે ભગવન્ ! વિવિધ પ્રકારના આકાર અને વિકાર કરનાર વાદળાં આકાશમાં હોવા છતાં પણ, જેમ આકાશનાં સ્વરૂપનો કાંઈપણ ફેરફાર કરી શકતાં નથી, તેમ આધિ, વ્યાધિ, જરા, મરણ આદિ પણ મારા સ્વરૂપનો કાંઈ પણ ફેરફાર કરી શકે તેમ નથી. કેમ કે એ સર્વ શરીરના વિકાર છે, જડ છે; જ્યારે મારો આત્મા જ્ઞાનવાન અને શરીરથી ભિન્ન છે.

ભાવાર્થ :—જેમ આકાશ અમૂર્ત છે તેથી રંગ-બેરંગી વાદળાં તેના પર પોતાનો કાંઈપણ પ્રભાવ પાડી શકતાં નથી તથા તેના સ્વરૂપનું પરિવર્તન પણ કરી શકતાં નથી, તેમ આત્મા જ્ઞાન-દર્શનમય અમૂર્ત પદાર્થ છે તેથી તેના પર આધિ, વ્યાધિ જરા, મરણ આદિ પોતાનાં કાંઈપણ પ્રભાવ પાડી શકતા નથી (તથા તેના સ્વરૂપનું પરિવર્તન પણ કરી શકતાં નથી). કેમ કે તે મૂર્ત શરીરનો ધર્મ છે, જ્યારે આત્મા શરીરથી સર્વથા ભિન્ન છે.

૨૨. અર્થ :—જેમ માછલી પાણી વિનાની ભૂમિપર પડતાં તરફડી દુઃખી થાય છે, તેમ હું પણ (આપની શીતલ છાયા વિના), નાના

પ્રકારના દુઃખોથી ભરપૂર સંસારમાં સદા બલીઝલી રહું છું. જેમ તે માછલી જ્યારે જલમાં રહે છે ત્યારે સુખી રહે છે તેમ જ્યાં સુધી મારું મન આપના કરુણારસપૂર્ણ અત્યંત શીતલ ચરણોમાં પ્રવિષ્ટ (પ્રવેશેલું) રહે છે ત્યાં સુધી હું પણ સુખી રહું છું. તેથી હે નાથ! મારું મન આપના ચરણ કમળો છોડી અન્ય સ્થળે કે જ્યાં હું દુઃખી થાઉં ત્યાં પ્રવેશ ન કરે એ પ્રાર્થના છે.

૨૩. અર્થ:—હે ભગવન્! મારું મન, ઇન્દ્રિયોના સમૂહદ્વારા બાહ્ય પદાર્થો સાથે સંબંધ કરે છે તેથી નાના પ્રકારના કર્મો આવી મારા આત્મા સાથે બંધાય છે; પરંતુ વાસ્તવિકપણે હું તે કર્મોથી સદાકાલ સર્વ ક્ષેત્રે જુદો જ છું તથા તે કર્મો આપના ચૈતન્યથી જુદા જ છે અથવા તો ચૈતન્યથી આ કર્મોને ભિન્ન પાડવામાં આપ જ કારણ છો; તેથી હે શુદ્ધાત્મન્! હે જિનેદ્ર! મારી સ્થિતિ નિશ્ચયપૂર્વક આપમાં જ છે.

ભાવાર્થ:—યદિ નિશ્ચયથી જોવામાં આવે તો હે જિનેન્દ્ર! આપ તથા હું સમાન જ છીએ. કેમ કે નિશ્ચયનયથી આપનો આત્મા કર્મબંધ રહિત છે તેમ મારા આત્મા સાથે પણ કોઈ પ્રકારના કર્મોનું બંધન રહેતું નથી; તેથી હે ભગવન્! મારી સ્થિતિ નિશ્ચયપૂર્વક આપના સ્વરૂપમાં જ છે.

ધર્મીની અંતર્ભાવના:—

૨૪. અર્થ:—હે આત્મન્! તારે નથી તો લોકથી કામ, નથી તો અન્યના આશ્રયથી કામ; તારે નથી તો દ્રવ્યથી (લક્ષ્મીથી) પ્રયોજન, નથી તો શરીરથી પ્રયોજન, તારે વચન તથા ઈન્દ્રિયોથી પણ કાંઈ કામ નથી, તેમ જ * (દશ) પ્રાણોથી પણ પ્રયોજન નથી; અને નાના પ્રકારના વિકલ્પોથી પણ કાંઈ કામ નથી, કેમ કે તે સર્વ પુદ્ગલ દ્રવ્યના

★ દશ પ્રાણ:—પાંચ ઇન્દ્રિય, ત્રણ બલ (મનબલ, વચનબલ, કાયબલ) આયુ શ્વાસોચ્છવાસ.

જ પર્યાયો છે. વળી તારાથી ભિન્ન છે તોપણ, બહુ ખેદની વાત એ છે કે તું તેમને પોતાના માની તેમનો આશ્રય કરે છે તેથી શું તું દૃઢ બંધનથી બંધાઈશ નહિ? અવશ્ય બંધાઈશ.

ભાવાર્થ:—હે આત્મન્! તું તો નિર્વિકાર ચૈતન્યસ્વરૂપી છો, સમસ્ત લોક તથા શરીર, ઈન્દ્રિય દ્રવ્ય, વચન આદિ સર્વ પદાર્થો પુદ્ગલ દ્રવ્યના પર્યાય છે અને તારાથી ભિન્ન છે, એમ હોવા છતાં પણ, જો તું તેમને પોતાના સમજી તેમનો આશ્રય કરીશ તો તું અવશ્યમેવ બંધાઈશ; તેથી તે સર્વ પરપદાર્થોપરની મમતા છોડી શુદ્ધાનંદ ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું ધ્યાન કર કે જેથી તું કર્મોથી ન બંધાય.

ભેદવિજ્ઞાન દ્વારા આત્મામાંથી વિકારનો નાશ:—

૨૫. અર્થ:—ધર્મદ્રવ્ય, અધર્મદ્રવ્ય, આકાશદ્રવ્ય, કાલદ્રવ્ય—એ ચારે દ્રવ્યો કોઈ પણ પ્રકારે મારું અહિત કરતાં નથી; કિન્તુ એ ચારે દ્રવ્યો, ગતિ, સ્થિતિ આદિ કાર્યોમાં મને સહકારી છે, તેથી મારા સહાયક થઈને જ રહે છે; પરન્તુ નોકર્મ (ત્રણ શરીર, છ પર્યાપ્તિ) અને કર્મ જેનું સ્વરૂપ છે એવું તથા સમીપે રહેનાર અને બંધને કરનાર એક પુદ્ગલ દ્રવ્ય જ મારું વૈરી છે, તેથી આ સમયે મેં તેના ભેદવિજ્ઞાન તલવારથી ખંડખંડ ઝડાવી દીધા છે. (ઘરો વૈરી તો પોતાનો અશુદ્ધભાવ છે.)

ભાવાર્થ:—ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, કાલ અને પુદ્ગલ—એ પાંચ દ્રવ્ય મારાથી ભિન્ન છે, તેમાંથી ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાલ—એ ચાર દ્રવ્ય તો મારું કોઈ પ્રકારે અહિત કરતાં નથી, પરંતુ મને સહાય કરે છે. અર્થાત્ ધર્મ દ્રવ્ય તો મારા ગમનમાં સહકારી છે, અધર્મ દ્રવ્ય સ્થિતિ કરવામાં સહકારી છે, આકાશદ્રવ્ય અવકાશદાન દેવામાં પણ મને સહકારી છે, અને કાલદ્રવ્યથી પરિવર્તન થાય છે

તેથી તે પરિવર્તન કરવામાં પણ સહકારી છે. પરંતુ એક પુદ્ગલદ્રવ્ય જ મારું બહુ અહિત કરનાર છે. કેમકે પુદ્ગલદ્રવ્ય નોકર્મ તથા કર્મસ્વરૂપમાં પરિણત થઈ મારા આત્મા સાથે સંબંધ કરે છે. અને તેની કૃપાથી મારે નાના પ્રકારની ગતિઓમાં ભ્રમણ કરવું પડે છે તેમ જ મને સત્યમાર્ગ પણ સૂઝતો નથી. તેથી ભેદવિજ્ઞાનરૂપ તલવારથી મેં તેના ખંડ-ખંડ ઝડાવી દીધા છે.

૨૬. અર્થ:—જીવોના નાના પ્રકારના રાગદ્વેષ કરનારા પરિણામોથી જે પ્રમાણે પુદ્ગલ દ્રવ્ય પરિણમે છે તે પ્રમાણે ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાલ—એ ચાર અમૂર્ત દ્રવ્યો રાગદ્વેષ કરનારા પરિણામોથી પરિણમતા નથી, તે રાગદ્વેષ-દ્વારા પ્રબળ કર્મોની ઉત્પત્તિ થાય છે અને તે કર્મોથી સંસાર ઝુઓ થાય છે. તેથી સંસારમાં અનેક પ્રકારના દુઃખો ભોગવવા પડે છે. માટે કલ્યાણની ઇચ્છા રાખનાર સજ્જનોએ તે રાગ અને દ્વેષ સર્વથા છોડવા જોઈએ.

અર્થ:—પુદ્ગલના અનેક પરિણામ થાય છે તેમાં જે રાગદ્વેષ, પુદ્ગલના પરિણામ છે તેનાથી આત્મામાં કર્મ સદા આવી બંધાયા કરે અને તે કર્મોને લીધે આત્માને સંસારમાં પરિભ્રમણ કરવું પડે છે તથા ત્યાં તેને વિવિધ પ્રકારના દુઃખો સહન કરવાં પડે છે. માટે ભવ્ય જીવોએ એવા પરમ અહિત કરનાર રાગદ્વેષનો ત્યાગ અવશ્યમેવ કરી દેવો જોઈએ.

આનંદસ્વરૂપ શુદ્ધાત્માનું ધ્યાન અને મનન:—

૨૭. અર્થ:—હે મન! બાહ્ય તથા તારાથી ભિન્ન જે સ્ત્રી, પુત્ર આદિ પદાર્થો છે તેમનામાં રાગદ્વેષસ્વરૂપ અનેક પ્રકારના વિકલ્પો કરી તું શા માટે દુઃખદ અશુભ કર્મો ફોકટ બાંધે છે? જો તું આનંદરૂપ જલ્લના સમુદ્રમાં શુદ્ધાત્માને પામી તેમાં નિવાસ કરીશ તો તું નિર્વાણરૂપ વિસ્તીર્ણ સુખને અવશ્ય પ્રાપ્ત કરીશ. એટલા માટે, તારે આનંદસ્વરૂપ

શુદ્ધ આત્મામાં જ નિવાસ કરવો જોઈએ અને તેનું જ ધ્યાન તથા મનન કરવું જોઈએ.

૨૮. અર્થ:—હે જિનેન્દ્ર ! આપના ચરણકમલની કૃપાથી પૂર્વોક્ત વાતોને સમ્યક્પ્રકારે મનમાં વિચારી જે સમયે આ જીવ શુદ્ધિ માટે અધ્યાત્મરૂપ ત્રાજવામાં પગ મૂકે છે તે જ સમયે, તેને દોષિત બનાવવાને ભયંકર વૈરી સામા પલ્લામાં હાજર છે. હે ભગવન ! તેવા પ્રસંગે આપ જ મધ્યસ્થ સાક્ષી છો.

ભાવાર્થ:—કાંટાને બે છાબડા હોય છે. તેમાં એક અધ્યાત્મરૂપ છાબડામાં જીવ શુદ્ધિ અર્થે ચડે છે, તે સમયે બીજા છાબડામાં કર્મરૂપ વૈરી તે પ્રાણીને દોષી બનાવવા સામે હાજર જ છે, આવા પ્રસંગે હે ભગવન્ ! આપ આ બન્ને વચ્ચે સાક્ષી છો; તેથી આપે નીતિપૂર્વક ન્યાય કરવો પડશે.

હવે ^૧વિકલ્પસ્વરૂપ ધ્યાન તો સંસારસ્વરૂપ છે અને નિર્વિકલ્પ ધ્યાન મોક્ષસ્વરૂપ છે એમ આચાર્ય દશવિ છે:—

૨૯. અર્થ:—દ્વૈત (સવિકલ્પક ધ્યાન) તો વાસ્તવિક રીતે સંસારસ્વરૂપ છે અને અદ્વૈત (નિર્વિકલ્પક ધ્યાન) મોક્ષસ્વરૂપ છે. સંસાર તથા મોક્ષમાં પ્રાપ્ત થતી અંત (ઉત્કૃષ્ટ) દશાનું આ સંક્ષેપથી કથન છે. જે મનુષ્ય પૂર્વોક્ત બેમાંથી પ્રથમ દ્વૈતપદથી ધીરે ધીરે પાછો હઠી ^૨અદ્વૈતપદનું આલંબન સ્વીકારે છે તે પુરુષ નિશ્ચયનયથી નામરહિત થઈ જાય છે અને તે પુરુષ વ્યવહારનયથી બ્રહ્મા, વિધાતા આદિ નામોથી સંબોધાય છે.

ભાવાર્થ:—જે પુરુષ સવિકલ્પક ધ્યાન કરે છે તે તો સંસારમાં જ ભટક્યા કરે છે, કિન્તુ જે પુરુષ નિર્વિકલ્પ ધ્યાન આચરે છે તે

૧ વિકલ્પરૂપ = રાગદ્વેષ યુક્ત, વિકાર યુક્ત,   ૨ નિર્વિકારી આત્માનું

મોક્ષમાં જડ સિદ્ધિપદને પ્રાપ્ત કરે છે; સિદ્ધોનું નિશ્ચયનયથી કોઈ નામ નહિ હોઈને તે નામ રહિત થઈ જાય છે અને વ્યવહારનયથી તેને બ્રહ્મા આદિ નામથી સંબોધવામાં આવે છે.

૩૦. અર્થ:—હે કેવલજ્ઞાનરૂપ નેત્રોના ધારક જિનેશ્વર! મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવા અર્થે આપે જે ચારિત્રનું વર્ણન કર્યું છે તે ચારિત્ર તો આ વિષમ કલિકામાં (દુષ્પમ પંચમકાલમાં) મારા જેવા મનુષ્ય ઘણી કઠિનતાથી ધારણ કરી શકે તેમ છે. પરંતુ પૂર્વોપાર્જિત પુણ્યોથી આપમાં મારી જે દૃઢ ભક્તિ છે તે ભક્તિ જ, હે જિન! મને સંસારરૂપ સમુદ્રથી પાર ઉતારવામાં નૌકા સમાન થાઓ. અથાત્ મને સંસારસમુદ્રથી આ ભક્તિ જ પાર ઉતારી શકશે.

ભાવાર્થ:—કર્મોનો નાશ કર્યા વિના મોક્ષ-પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી અને કર્મોનો નાશ તો આપ દ્વારા વર્ણિત ચારિત્ર (તપ) થી થાય છે. હે ભગવન્! શક્તિના અભાવથી આ પંચમકાલમાં મારા જેવો મનુષ્ય તે તપ કરી શકતો નથી; તેથી હે પરમાત્મા! મારી એ પ્રાર્થના છે કે સદ્ભાગ્યે આપમાં મારી જે દૃઢ ભક્તિ છે તેનાથી મારા કર્મ નષ્ટ થઈ જાઓ અને મને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાઓ.

મોક્ષપદની પ્રાપ્તિ અર્થે પ્રાર્થના:—

૩૧. અર્થ:—આ સંસારમાં ભ્રમણ કરી મેં ઈંદ્રપણું, નિગોદપણું અને બન્ને વચ્ચેની અન્ય સમસ્ત પ્રકારની યોનિઓ પણ અનંતવાર પ્રાપ્ત કરી છે. તેથી એ પદવીઓમાંથી કોઈ પણ પદવી મારા માટે અપૂર્વ નથી; કિન્તુ મોક્ષપદને આપનાર સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યક્-ચારિત્રના ઐક્યની પદવી જે અપૂર્વ છે તે હજી સુધી મળી નથી. તેથી હે દેવ! મારી સવિનય પ્રાર્થના છે કે સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યક્ચારિત્રની પદવી જ પૂર્ણ કરો.

ભાવાર્થ:—યદ્યપિ, સંસારમાં ઇન્દ્ર આદિ પદવીઓ છે તે સમસ્ત

પદવીઓ પળ મેં પ્રાપ્ત કરી લીધી છે; કિન્તુ હે ભગવન્! જે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ પદવી સર્વોત્કૃષ્ટ મોક્ષરૂપ સુખ આપનાર છે તે મેં હજી સુધી પ્રાપ્ત કરી નથી; તેથી વિનયપૂર્વક પ્રાર્થના છે કે કૃપા કરી મને સમ્યક્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રરૂપે પદવીનું પૂર્ણતયા પ્રદાન કરો.

મુમુક્ષુની મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે દૃઢતા :—

૩૨. અર્થ :—બાહ્ય (અતિશય આદિ) તથા અભ્યંતર (કેવલજ્ઞાન, કેવલદર્શન આદિ) લક્ષ્મીથી શોભિત વીરનાથ ભગવાને પોતાના પ્રસન્નચિત્તથી સર્વોચ્ચ પદવીની પ્રાપ્તિ અર્થે મારા ચિત્તમાં ઉપદેશની જે જમાવટ કરી છે અર્થાત્ ઉપદેશ દીધો છે તે ઉપદેશ પાસે ક્ષણમાત્રમાં વિનાશી એવું પૃથ્વીનું રાજ્ય મને પ્રિય નથી તે વાત તો દૂર રહી, પરંતુ હે પ્રભો! હે જિનેશ! તે ઉપદેશ પાસે ત્રણ લોકનું રાજ્ય પણ મને પ્રિય નથી.

ભાવાર્થ :—યદ્યપિ સંસારમાં પૃથ્વીનું રાજ્ય અને ત્રણે લોકના રાજ્યની પ્રાપ્તિ એક ઉત્તમ વાત ગણાય છે. પરંતુ હે પ્રભો! શ્રી વીરનાથ ભગવાને પ્રસન્નચિત્તે મને જે ઉપદેશ આપ્યો છે તે ઉપદેશ પ્રત્યેના પ્રેમ પાસે આ બંને વાતો મને ઇષ્ટ લાગતી નથી, તેથી હું આવા ઉપદેશનો જ પ્રેમી છું.

૩૩. અર્થ :—શ્રદ્ધાથી જેનું શરીર નમ્રીભૂત (નમેલું) છે એવો જે મનુષ્ય, શ્રી પદ્મનન્દિ આચાર્યરચિત આલોચના નામની કૃતિને ત્રણે (પ્રાતઃ મધ્યાહ્ન સાયં) કાલ, શ્રી અર્હત્ પ્રભુ સામે ભળે તે બુદ્ધિમાન મનુષ્ય એવા ઉચ્ચ પદને પ્રાપ્ત થાય છે કે જે પદ મોટા મોટા મુનિઓ ચિરકાલપર્યંત તપદ્વારા ધોર પ્રયત્ને પામી શકે છે.

ભાવાર્થ :—જે મનુષ્ય (સ્વભાવના ભાન સહિત) પ્રાતઃકાલ, મધ્યાહ્નકાલ અને સાયંકાલ—ત્રણે કાલ શ્રી અરહંતદેવ સામે

આલોચનાનો પાઠ કરે છે તે શીઘ્ર મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે. તેથી મોક્ષાભિલાષીઓએ શ્રી અરહંતદેવ સામે શ્રી પદ્મનન્દિ આચાર્ય દ્વારા રચાયેલી આલોચના નામની કૃતિનો પાઠ ત્રણે કાલ અવશ્યમેવ કરવો જોઈએ.

इति आलोचना अधिकार समाप्त

*

આલોચના સંભળાવનાર પરમકૃપાળુ શ્રી સદ્ગુરુદેવ ઉપકારદર્શન

અહો! અહો! શ્રી સદ્ગુરુ, કરુણાસિંધુ અપાર;
 આ પામર પર પ્રભુ કર્યો, અહો! અહો! ઉપકાર.
 શું પ્રભુ ચરણ કને ધરું, આત્માથી સૌ હીન;
 તે તો પ્રભુએ આપ્યો, વર્તુ ચરણાધીન.
 આ દેહાદિ આજથી, વર્તો પ્રભુ આધીન;
 દાસ દાસ હું દાસ છું, આપ પ્રભુનો દીન.
 ષટ્ સ્થાનક સમજાવીને, ભિન્ન બતાવ્યો આપ;
 મ્યાનથકી તરવારવત્, એ ઉપકાર અમાપ.
 જે સ્વરૂપ સમજ્યા વિના, પામ્યો દુઃખ અનંત;
 સમજાવ્યું તે પદ નમું, શ્રી સદ્ગુરુ ભગવંત.
 પરમ પુરુષ, પ્રભુ સદ્ગુરુ, પરમ જ્ઞાન સુખધામ;
 જેણે આપ્યું ભાન નિજ તેને સદા પ્રણામ.
 દેહ છતાં જેની દશા, વર્તે દેહાતીત;
 તે જ્ઞાનીના ચરણમાં હો! વંદન અગણિત.

*

પ્રણિપાત સ્તુતિ

હે પરમકૃપાળુ દેવ ! જન્મ, જરા, મરણાદિ સર્વ દુઃખોનો અત્યંત ક્ષય કરનારો એવો વીતરાગ પુરુષનો મૂળધર્મ અનંતકૃપા કરી આપ શ્રીમદે મને આપ્યો, તે અનંત ઉપકારનો પ્રત્યુપકાર વાળવા હું સર્વથા અસમર્થ છું, વળી આપ શ્રીમદ્ કંઈ પળ લેવાને સર્વથા નિઃસ્પૃહ છો; જેથી હું મન, વચન, કાયાની એકાગ્રતાથી આપના ચરણારવિંદમાં નમસ્કાર કરું છું.

આપની પરમભક્તિ અને વીતરાગ પુરુષના મૂળ ધર્મની ઉપાસના મારા હૃદયને વિષે ભવપર્યંત અખંડ જાગ્રત રહો એટલું માગું છું તે સફળ થાઓ.

ૐ શાન્તિ શાન્તિ શાન્તિ :

★ ગુરુદેવ પ્રત્યે ક્ષમાપના-સ્તુતિ ★

ગુરુદેવ ! તારા ચરણમાં ફરી ફરી કરું હું વંદના,
સ્થાપી અનંતાનંત તુજ ઉપકાર મારા હૃદયમાં. ૧

કરીને કૃપાદૃષ્ટિ પ્રભુ ! નિત રાખજો તુમ ચરણમાં,
રે ! ધન્ય છે એ જીવન જે વીતે શીતલ તુજ છાયમાં. ૨

ગુરુદેવ ! અવિનય કંઈ થયો, અપરાધ કંઈ પળ જે થયા,
કરજો ક્ષમા અમ બાળને, એ દીનભાવે યાચના. ૩

મન-વચન-કાય થકી થયા જાણ્યે-અજાણ્યે દોષ જે,
કરજો ક્ષમા સૌ દોષની, હે નાથ ! વિનવું આપને. ૪

તારી ચરણ સેવા થકી સૌ દોષ સહેજે જાય છે,
ક્રોધાદિ ભાવ દૂરે થઈ ભાવો ક્ષમાદિક થાય છે. ૫

गुरुवर ! नमं हुं आपने, अम जीवनना आधारने,
वैराग्यपूरित ज्ञान-अमृत सींचनारो मेघने. ६

मिथ्यात्वभावे मूढ थई निजतत्त्व नहि जाण्युं अरे !
आपी क्षमा अे दोषनी आ परिभ्रमण टाळो हवे. ७

सम्यक्त्व-आदिक धर्म पामुं, तुज चरण-आश्रय वडे,
जय जय थजो प्रभु आपनो, सौ भक्त शासनना चहे. ८

सामायिक पाठ

मंगलाचरण

नमोक्कार मंत्र

णमो अरिहंताण, णमो सिद्धाणं, णमो आयरियाणं, णमो उवज्झायाणं,
णमो लोए सब्बासाहूणं॥

अर्थ :—अरिहंतोने नमस्कार हो, सिद्धोने नमस्कार हो, आचार्योने नमस्कार हो, उपाध्यायोने नमस्कार हो, (अने) लोकमां सर्व साधुओने नमस्कार हो।*

सत्त्वेषु मैत्रीं गुणिषु प्रमोदं, क्लिष्टेषु जीवेषु कृपापरत्वम्।

माध्यस्थभावं विपरीतवृत्तौ, सदा ममात्मा विदधातु देव!॥१॥

अन्वयार्थ :—[देव!] हे जिनेन्द्र देव! [मम] मारो [आत्मा] आत्मा [सत्त्वेषु] प्राणीओ प्रत्ये [मैत्रीं] निर्वैरबुद्धि [गुणिषु] गुणी जीवो प्रत्ये [प्रमोदं] प्रमोद भाव [क्लिष्टेषु जीवेषु] दुःखी जीवो प्रत्ये [कृपापरत्वम्] करुणाभाव (अने) [विपरीतवृत्तौ] विपरीत वृत्तिवाळा जीवो प्रत्ये [माध्यस्थभावं] माध्यस्थभाव [सदा] निरंतर [विदधातु] धारण करो।

विशेषार्थ

१. सामायिक व्रत पांचमां गुणस्थानवाळा सम्यग्दृष्टि जीवोनुं एकव्रत छे। ते शुभ भाव छे। जेओने पोताना आत्मस्वरूपनुं भान न होय तेओने साचुं सामायिकव्रत होतुं ज नथी।

२. ज्यारे सम्यग्दृष्टि जीव पोताना आत्मस्वरूपमां स्थिरता

★ आ पंच परमेष्ठीनुं विशेष स्वरूप 'मोक्षमार्गप्रकाशक' ग्रंथना पान २ थी पान ६ सुधीमां छे, त्यांथी जिज्ञासुओअे वांची मनन करवुं।

ધારણ કરી શકતા નથી ત્યારે તેઓ આ શ્લોકમાં કહેલ ચાર પ્રકારની શુભ ભાવના ભાવે છે। તે સમજે છે કે આ ભાવનામાં જે શુભ રાગ છે તે ધર્મ નથી પણ દોષ છે ને તે બંધનું કારણ છે; પણ તે જ સમયે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાનની જે દૃઢતા થાય છે, અશુભ રાગ થતો નથી અને શુભ રાગના સ્વામીત્વનો નકાર વર્તે છે તે ધર્મ છે।

૩. મૈત્રીનો અર્થ નિર્વૈરબુદ્ધિ છે। આ ભાવના પોતાના હિત માટે છે કેમકે તે વડે પોતાનો તીવ્ર કષાય ટળે છે। કોઈ પણ પ્રત્યે વૈરભાવ રાખવો તે પોતાનું જ અહિત છે। એક જીવ, પર જીવનું હિત કે અહિત કરી શકતો જ નથી એ લક્ષમાં રાખવું અને તેથી એક જીવ, બીજા જીવનો મિત્ર થઈ શકતો નથી, પણ નિર્વૈરબુદ્ધિ રાખી શકે છે; માટે મૈત્રીનો અર્થ નિર્વૈરબુદ્ધિ સમજવો।

૪. ગુણી જીવો પ્રત્યે પ્રમોદભાવ—સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર ધારણ કરનારા સાચા ગુણીજન છે। સમ્યગ્દર્શન જેને ન હોય તે સાચા ગુણી નથી; આત્મજ્ઞાની પુરુષો જ ખરા ગુણી છે। બાહ્ય ત્યાગ હોય પણ આત્મજ્ઞાનરૂપ અંતર્ભેદ ન હોય તો તેવા જીવો ગુણી નથી। ધર્મમાં વ્યક્તિ-પૂજાને સ્થાન નથી પણ ગુણ-પૂજાને જ સ્થાન છે એમ આ ભાવના સૂચવે છે। ગુણીજનો પ્રત્યેનો પ્રમોદ ભાવ તે ખરેખર પોતાના ગુણો વધારવા માટેનો ભાવ છે। જે આત્માઓને સમ્યગ્દર્શનની રુચિ હોય તેમને ગુણીજનો પ્રત્યે ધર્મી પ્રમોદ ભાવના હોય છે। ‘પ્રમોદ’ સમ્યગ્ ગુણોનું બહુમાન સૂચવે છે।

૫. દુઃખી જીવો પ્રત્યે કરુણા—દુઃખનું મૂળ કારણ મિથ્યાત્વ; એટલે કે પોતાના સ્વરૂપની ભ્રમણા છે; જ્યાંસુધી તે મિથ્યાત્વને જીવ ટાળે નહિ ત્યાંસુધી જીવનું દુઃખ કદી ટળે નહિ। સુખનું મૂળ સમ્યગ્દર્શન છે। જે જીવોને સમ્યગ્દર્શન હોય છે તેઓને દુઃખી (મિથ્યાદૃષ્ટિ) જીવો પ્રત્યે યથાર્થ કરુણા હોય છે। આ કરુણાભાવ

જીવ પોતાના હિત માટે કરે છે। એક જીવ કોઈ પણ પરજીવની કરુણા કરી શકતો નથી પણ પોતાના ભાવ સુધારી શકે છે; વળી આટલા માટે જ અરિહંત પ્રભુ અને સિદ્ધ ભગવાનને ‘કરુણાસાગર’ કહેવાય છે। પોતાની કરુણા કરતાં બીજા જીવોને દુઃખ દેવાનો ભાવ થતો નથી તે દુઃખી જીવો સંબંધી કરુણા છે।

૬. વિપરીત વૃત્તિવાળા જીવો પ્રત્યે મધ્યસ્થતા—જે જીવોને સમ્યગ્દર્શન પ્રત્યે તદ્દન અરુચિ છે, મિથ્યાદર્શન દૃઢપણે સેવે છે તથા સમ્યગ્દર્શનરૂપ આત્મકલ્યાણનો બોધ સાંભળી ચીડાય છે તે જીવો વિપરીત વૃત્તિવાળા છે; એવા જીવો તીવ્ર રાગ-દ્વેષવાળા હોય છે। તે જીવોને જોઈ દ્વેષભાવ ન આવે પણ પોતાને માધ્યસ્થભાવ રહે એમ અહીં સમ્યગ્દૃષ્ટિ ભાવના કરે છે।

૭. સદા—આ શબ્દ એમ સૂચવે છે કે ગાથામાં કહેલા ભાવોથી વિરુદ્ધ ભાવો (અશુભ ભાવો) મને કદી ન હો। આ ભાવો શુભ રાગ છે અને શુભ રાગ તે વિકારી ભાવ હોવાથી હંમેશા એવા ને એવા ટકી શકે નહિ; માટે તે ટકીને મને શુદ્ધ ભાવ પ્રગટો એવી અહીં જ્ઞાનીની ભાવના છે। મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવને શુભભાવ ટકીને અશુભ ભાવ નિયમથી થાય છે; કેમકે શુભભાવ તે વિકારી છે ને તે બદલ્યા વિના રહે નહિ તેથી મિથ્યાદૃષ્ટિને થયેલ શુભભાવ અલ્પકાળમાં ટકીને અશુભ ભાવ થયા વિના રહેતા નથી।

૮. આ જીવ પરનું કાંઈ કરી શકતો નથી; જીવે પોતે પોતાના ભાવ કેવા કરવા તે આમાં કહ્યું છે। શ્રી મોક્ષશાસ્ત્ર (તત્ત્વાર્થસૂત્ર) ના સાતમાં અધ્યાયમાં શુભાસ્રવનું વર્ણન કરતાં અગ્યારમાં સૂત્રમાં ‘મૈત્રીપ્રમોદકારુણ્યમાધ્યસ્થાનિ ચ સત્વગુણાધિકક્લિશ્યમાનાવિનયેષુ—સત્ત્વ, ગુણાધિક, ક્લિશ્યમાન—દુઃખી અને અવિનયી [ઉદ્ધત, પ્રકૃતિધારક—મિથ્યાદૃષ્ટિ]—એ જીવો પ્રત્યે અનુક્રમે મૈત્રી, પ્રમોદ, કારુણ્ય અને

માધ્યસ્થ ભાવના ભાવવી' કહેલ છે તે નિરંતર ચિંતવવા યોગ્ય છે એમ પણ કહેલ છે ।

૬. સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવો જ્યારે પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિર ટકી શકે નહિ ત્યારે તેમનું લક્ષ પર તરફ જાય છે અને તેમ થતાં પોતામાં અશુભ ભાવો ન થવા દેવા માટે કેવા ભાવોની ભાવના કરે છે તે શ્લોકમાં કહ્યું છે । તે ભાવોમાં પર જીવો તો નિમિત્ત માત્ર છે; પર જીવોનું કાંઈ કરવાનું કહેલ છે એવો આ શ્લોકનો અર્થ કરવો તે ન્યાયવિરુદ્ધ છે; કેમકે એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યનું કાંઈ કરી શકતું નથી । જ્ઞાની જીવ સરાગદશામાં પોતાનું લક્ષ પર તરફ જતાં કેવી ભાવના કરે છે તે જ આ શ્લોકમાં જણાવ્યું છે । ૧ ।

સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ સ્વ તરફ વળે ત્યારે તેમનું ચિંતવન કેવું હોય ?

શરીરતઃ કર્તૃમનન્તશક્તિઃ, વિભિન્નમાત્માનમપાસ્તદોષમ્ ।

જિનેન્દ્ર ! કોષાદિવ ખડગયષ્ટિઃ, તવ પ્રસાદેન મમાસ્તુ શક્તિઃ ॥૨॥

અન્વયાર્થ :—[જિનેન્દ્ર !] હે જિનેન્દ્રદેવ ! [અનન્તશક્તિઃ] અનંત શક્તિયુક્ત [અપાસ્ત દોષમ્] દોષ રહિત—પરિપૂર્ણ [આત્માનમ્] આત્માને [કોષાદિવ ખડગયષ્ટિઃ] મ્યાનથી જુદી તરવારની જેમ [શરીરતઃ] શરીરથી [વિભિન્નમ્] તદ્દન જુદો [કર્તૃમ્] કરવાની —અનુભવવાની [શક્તિઃ] શક્તિ—તાકાત [તવ] આપની [પ્રસાદેન] કૃપાવડે [મમ] મને [અસ્તુ] હો—પ્રાપ્ત થાઓ ।

વિશેષાર્થ

૧. આત્મા ચૈતન્ય સ્વરૂપ છે અને શરીર જડ છે; જો કે તેઓ એક ક્ષેત્રે કહ્યાં છે તો પણ જુદાં છે; જો તેઓ ખરેખર જુદાં ન હોય તો કદી પણ જુદાં થઈ શકે નહિ । જેમ તરવાર મ્યાનથી જુદી

જ છે તેથી તેને મ્યાનમાંથી જુદી પાડી શકાય છે, તેમ આત્મા શરીરથી જુદો હોવાથી આત્માના જ્ઞાનબલ વડે બન્નેનું સ્વરૂપ જાણીને જીવને શરીરથી જુદો કરી શકાય છે; અહીં તે જ્ઞાનબલ પ્રગટ કરવાની ભાવના છે।

૨. શરીર અનંત પુદ્ગલ પરમાણુઓનો પિંડ છે, તે અચેતન છે; આત્મા તેનું કાંઈ કરી શકે નહિ; જીવ અને શરીર તદ્દન જુદાં પદાર્થો છે એમ જે ન સમझे તેને ધર્મની શરુઆત થઈ શકે નહિ; દ્રવ્યે, ક્ષેત્રે, કાલે અને ભાવે જુદાં પદાર્થો, એક-બીજાનું કાંઈ કરી શકે નહિ, શરીરનું હું કાંઈ કરી શકું કે શરીરની ક્રિયા કરવાથી સામાયિક વગેરે થાય એમ જે માને છે તેણે જીવને અને શરીરને જુદાં જ માન્યા નથી; તેથી તે જીવને ધર્મ કે સામાયિક હોઈ શકે નહિ અને તેને જીવ અને શરીરની વિભિન્નતા કદી થાય નહિ। શરીરનો દરેક રજકણ સ્વતંત્ર દ્રવ્ય છે અને જીવ પણ સ્વતંત્ર દ્રવ્ય છે તેથી જીવ શરીરનું કાંઈ કરી શકે નહિ, રજકણો જીવનું કાંઈ કરી શકે નહિ અને એક રજકણ બીજા રજકણનું કાંઈ કરી શકે નહિ; કોઈ પણ દ્રવ્ય અન્ય દ્રવ્યને લાભ-નુકસાન કરી શકતું નથી।

૩. વાટે જતા જીવો સિવાયનાં દરેક સંસારી જીવને મુખ્યપણે ત્રણ શરીર હોય છે; મનુષ્યોને કાર્મણ, તૈજસ અને ઔદારિક—એ ત્રણ શરીર હોય છે, કોઈ લબ્ધિધારી મુનિને ચોથું આહારક શરીર હોય છે। આ શરીરોમાંથી કોઈ પણ શરીર જીવને કાંઈ લાભ કે નુકસાન કરતું જ નથી; કેમકે તે જીવથી જુદું જ દ્રવ્ય છે; આવું સાચું જ્ઞાન પ્રથમ કરવાની જરૂર છે। આવું જ્ઞાન કર્યા વગર જીવનો પુરુષાર્થ કદી પોતાના તરફ વળે જ નહિ અને પર સંયોગ તરફ જ વલણ રહ્યા કરે; તેથી તેને આત્મભાવના જાગે નહિ।

માટે શરીર વગેરે પર પદાર્થો તરફથી લક્ષ્ય ઁંચી લઈ, શુદ્ધ જ્ઞાનાનંદ સ્વરૂપ પોતાના આત્મા તરફ વલણ કરવાના અભ્યાસરૂપ આ ભાવના છે.

૪. આપના પ્રસાદથી—આ શબ્દો ંમ સૂચવે છે કે જીવ સમ્યગ્દર્શન પામે છે તેમાં વીતરાગી ઉપદેશ નિમિત્ત હોય છે; અજ્ઞાનીનો ઉપદેશ તેમાં નિમિત્ત કદી હોય જ નહિ. વીતરાગી પુરુષ કે વીતરાગી ઉપદેશ આત્માનું સ્વરૂપ સમજવામાં કાંઈ મદદ કે કૃપા કરે છે ંમ માનવું તે અયથાર્થ છે. વીતરાગી પુરુષ અને તેનો ઉપદેશ બન્ને પર દ્રવ્ય છે તેથી તે આત્માને લાભ કરી શકે નહિ; પણ સમ્યગ્દર્શન પામવામાં વીતરાગી ઉપદેશ જ નિમિત્ત હોઈ શકે ંવું જ્ઞાન કરાવવા અને સમ્યગ્દૃષ્ટિને રાગ હોય ત્યાં સુધી વીતરાગ પ્રભુનું બહુમાન વર્તે છે ંટલું બતાવવા માટે આ શ્લોકમાં ‘તવ-પ્રસાદેન’ આપના પ્રસાદથી—કૃપાથી’ ંવું પદ વપરાયેલું છે-૧૨।

સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવની બહારના સંયોગ--વિયોગ પ્રત્યેની ભાવના :—

દુઃખે સુખે વૈરિણિ બન્ધુવર્ગે, યોગે વિયોગે ભુવને વને વા।

નિરાકૃતાશેષમમત્ત્વબુદ્ધેઃ સમં મનો મેઽસ્તુ સદાપિ નાથ॥૩॥

અન્વયાર્થ :—[નાથ!] હે નાથ! [દુઃખે-સુખે] દુઃખમાં—અગવડમાં, (કે) સુખમાં [વૈરિણિ-બન્ધુવર્ગે] વૈરી પ્રત્યે કે બંધુ વર્ગ તરફ, [યોગે-વિયોગે] સંયોગમાં કે વિયોગમાં (અને) [ભવને વા વને] ઘરમાં કે જંગલમાં [નિરાકૃત અશેષ મમત્ત્વબુદ્ધેઃ] સંપૂર્ણ મમત્ત્વબુદ્ધિ છોડીને [મે] મારું [મન] મન [સદા] સદાય [સમં] સમભાવી [અસ્તુ] હો—રહે।

વિશેષાર્થ

૧. લોકો બાહ્ય સગવડને સુખ અને બાહ્ય અગવડને દુઃખ માને

છે। આત્મજ્ઞાની એમ માને છે કે શરીર વગેરે બીજા કોઈ પરપદાર્થો જીવને સગવડ-અગવડ કે સુખ-દુઃખ આપતા નથી; માત્ર કલ્પના કરીને તેમાં સગવડ-અગવડનો આરોપ અજ્ઞાની જીવ કરે છે। જ્ઞાની તો પોતાના શુદ્ધભાવને સુખ-સગવડરૂપ માને છે અને શુભ-અશુભ ભાવોને દુઃખ અગવડરૂપ માને છે। કોઈ પણ પર જીવ આ આત્માનો શત્રુ કે મિત્ર છે જ નહિ; માત્ર પોતાનો શુદ્ધ ભાવ તે મિત્ર અને અશુદ્ધ-શુભાશુભ ભાવ તે વૈરી છે। જડ-ચેતનનો સંયોગ કે વિયોગ તે તો જ્ઞેય માત્ર છે। ધરી રીતે તો કોઈ જડ-ચેતનનો સંયોગ-વિયોગ થતો નથી; કેમકે દરેક દ્રવ્ય પોતપોતાના (સ્વ) ક્ષેત્રમાં જ રહે છે। તે દ્રવ્યો સ્વયં પોતાના કારણે આકાશ ક્ષેત્ર બદલાવે છે અને એ રીતે પર દ્રવ્યનું ક્ષેત્ર બદલાવાથી આ જીવને કાંઈ લાભનુકસાન થતું નથી પોતપોતાના સ્વભાવમાં જોડાઈ રહે એટલે કે શુદ્ધ ભાવ (એકાકાર રૂપ) પ્રગટ કરે અને પોતાનામાંથી અશુદ્ધ ભાવોનો વિયોગ કરે એ જ જીવને લાભનું કારણ છે; અહીં એ જ ભાવના છે। ઘર હો કે જંગલ હો તે બન્ને પર વસ્તુ છે; તે કોઈ જીવને લાભ-નુકસાન કરતા નથી એમ જ્ઞાની જાણે છે।

૨. વસ્તુ-સ્વરૂપની સાચી માન્યતા થયા પછી સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ ઊપર મુજબની ભાવના કરે છે। સાધક દશામાં તેનો રાગ ક્રમે-ક્રમે ટળે છે; જ્યાં સુધી રાગ રહે છે ત્યાં સુધી પર તરફ લક્ષ જાય છે, તેથી તે રાગ તોડીને, લક્ષને સ્વ તરફ વાળીને, નિર્વિકલ્પ રાગરહિત દશા પ્રગટ કરવાની આ ભાવના છે; આમાં સદાય માટે વીતરાગતાની ભાવના કરી છે।

૩. આ શ્લોકમાં ‘અશેષ’ શબ્દ વાપર્યો છે તે એમ સૂચવે છે કે અભિપ્રાયમાંથી તો પર દ્રવ્ય સંબંધી મમત્વબુદ્ધિ ટલી ગઈ છે પણ ચારિત્રમાં કાંઈક અંશે મમત્વ રહ્યું છે તે ટલી જાઓ એવી ભાવના અહીં કરી છે।

૪. આ શ્લોકમાં ‘સદાપિ-સદાય’ શબ્દ વાપર્યો છે તેનો અર્થ પહેલા શ્લોકની ટીકામાં જણાવ્યો છે તે મુજબ અહીં સમજવો । ૩ ।

મારું લક્ષ સદાય જ્ઞાન તરફ જ રહો એવી ભાવના :—

મુનીશ ! લીનાવિવ કીલિતાવિવ, સ્થિરૌ નિષાતવિવ વિમ્બિતાવિવ ।

પાદૌત્વદીયૌ મમ તિષ્ઠતાં સદા, તમોધુનાનૌ હૃદિ દીપકાવિવ ॥૪॥

અન્વયાર્થ :—[મુનીશ] હે મુનિઓના સ્વામી-જિનેશ ! [ત્વદીયૌ પાદૌ] આપના બન્ને ચરણ કમલ [મમ] મારા [હૃદિ] હૃદયમાં [સદા] હમેશા (એવી રીતે) [તિષ્ઠતામ્] રહો કે [લીનૌ ઇવ] જાણે લીન થયાં હોય, [કીલિતૌ ઇવ] (ચીલા માફક) જાણે જડાઈ ગયાં હોય [સ્થિરૌ ઇવ] જાણે સ્થિર થઈ ગયાં હોય [નિષાતૌ ઇવ] જાણે બેસાડી દીધાં હોય [વિમ્બિતૌ ઇવ] જાણે બિંબસમાન બની ગયા હોય [તમોધુનાનૌ] જાણે મોહ-અંધકારને દૂર કરવા લાયક [દીપકૌ ઇવ] દીપક સમાન બની ગયાં હોય !

વિશેષાર્થ

૧. આ શ્લોકમાં પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં એકાકારપણે લીન થવાની ભાવના છે । અહીં જિનેન્દ્ર દેવને ઉદ્દેશીને નિમિત્તથી કથન કર્યું છે; કેમકે સમ્યગ્દૃષ્ટિને જ્યારે સ્વરૂપમાં સ્થિરતા ન હોય ત્યારે રાગ હોય છે અને તે રાગને લીધે તેનું લક્ષ ભગવાન આદિ ઊપર જાય છે અને તે વખતે વિનયપૂર્વક પોતાના સ્વરૂપ તરફ વળવાની ભાવના કરે છે । ભગવાન તો પર દ્રવ્ય છે તેથી તેમના ચરણકમલ કોઈ બીજા જીવમાં પ્રવેશ કરે, સ્થિર થાય કે એકરૂપ થાય કે દીપક સમાન બની જાય એમ બને નહિ । પણ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવો નિજ સ્વરૂપમાં લીન થવા, સ્થિર થવા, સમાઈ જવા કે બિંબરૂપ થવા

ઇચ્છે છે તેથી ભગવાન પ્રત્યેના બહુમાનના કારણે ઉપચારથી કથન કર્યું છે ।

૨. સદા લીન થવાની ભાવના અહીં કરી છે તે એમ બતાવે છે કે જ્ઞાનીને શુભ ભાવ રાખવાની ભાવના નથી પણ તે છેદીને શુદ્ધ ભાવમાં લીન થવાની ભાવના છે ।

૩. આ શ્લોકમાં ‘તમઃ મોહ-અંધકાર’ શબ્દ વાપર્યો છે તે એમ સૂચવે છે કે મિથ્યાદર્શન અને મિથ્યાચારિત્રરૂપ મોહ ટાળવામાં ભગવાનનું વીતરાગી વિજ્ઞાન જ નિમિત્ત હોઈ શકે; અજ્ઞાનીઓનું જ્ઞાન મિથ્યા હોવાથી ધર્મમાં તે કદી પણ નિમિત્ત થઈ શકે નહિ ।

૪. સર્વજ્ઞ વીતરાગ દેવના દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનું સ્વરૂપ યથાર્થપણે જે ન જાણે તેનો મિથ્યાત્વદર્શન અને મિથ્યાત્વચારિત્ર રૂપ મોહ કદી ટળે નહિ અને જે યથાર્થપણે જાણે તેનો મોહ ટળ્યા વગર રહે નહિ એમ આ શ્લોક સૂચવે છે ।

૫. લીન, કીલિત, સ્થિર, નિષ્ઠાત અને બિમ્બિત-શબ્દો સમ્યક્ ચારિત્રની દૃઢતા કરવાની ભાવના સૂચવે છે । ૪ ।

પૂર્વે કરેલ પ્રમાદનું પ્રાયશ્ચિત્ત :-

एकेन्द्रियाद्या यदि देव देहिनः प्रमादतः संचरता इतस्ततः ।

क्षता विभिन्ना मिलिता निपीडिता तदस्तु मिथ्या दुरुनुष्ठितं तदा ॥ ૫ ॥

અન્વયાર્થ :- [દેવ!] હે જિનેન્દ્ર પ્રભુ! [પ્રમાદતઃ] પ્રમાદપૂર્વક [ઇતઃ] અહીં [તતઃ] તહીં [સંચરતા] ફરતા-હરતા થકા [એકેન્દ્રિયાદ્યાઃ] એકેન્દ્રિય આદિ [દેહિનઃ] પ્રાણીઓ [યદિ] જો [ક્ષતાઃ] હણાયા હોય, [વિભિન્નાઃ] શરીરથી ભિન્ન કરાયા હોય, [મિલિતા] એક બીજામાં ભેગાં કરાયા હોય (કે) [નિપીડિતાઃ]

પીડાયા હોય [તદા] તો [તત્] તે [દુઃઅનુષ્ઠિતં] દુષ્કૃત્ય [મિથ્યા] મિથ્યા [અસ્તુ] હો-થાઓ ।

વિશેષાર્થ

૧. આ શ્લોકમાં ‘પ્રમાદતઃ’-પ્રમાદથી શબ્દ ઘણો ઉપયોગી છે; કેમ કે પ્રમાદ જ ભાવહિંસા છે અને ભાવહિંસા એ જ દોષ છે । પરજીવનું શરીર છૂટે કે ન છૂટે, તેમના કટકા થાય કે ન થાય તે આ જીવને આધીન નથી । આ જીવને આધીન પોતાના ભાવો છે । પોતાના ભાવમાં પ્રમાદ થાય તે જ પોતાનું ભાવમરણ હોવાથી હિંસા છે અને તે દુષ્કૃત્ય હોવાથી તે મિથ્યા થાઓ એવી ભાવના કરી છે ।

૨. પર જીવનું જીવન કે મરણ તેના આયુષ્યને આધીન છે અને તેના આયુષ્ય પ્રમાણે જ જીવનું જીવન-મરણ થાય છે; માટે પર જીવના જીવન કે મરણ, સુખ કે દુઃખ વગેરે આ જીવને બંધના કારણ નથી, પરંતુ પોતાના વિકારી ભાવ જ બંધનું કારણ છે ।

૩. શ્રી જિનેન્દ્રદેવે પ્રરૂપેલ ભાવહિંસાનું સ્વરૂપ જ ખરી હિંસા છે લોકો જેને હિંસા કહે છે તે હિંસાનું ચરું સ્વરૂપ નથી । જીવ પોતાના ભાવમાં પ્રમાદ સેવે છે તે જ હિંસા છે । જીવની પ્રમાદ દશાનું નિમિત્ત પામીને બીજા જીવોને દુઃખ થાય છે અને તેમના શરીરનો વિયોગ થાય છે તે દ્રવ્યહિંસા છે; બંધનું કારણ ભાવ હિંસા જ છે, દ્રવ્યહિંસા નથી । ભાવ હિંસા વચ્ચે દ્રવ્યહિંસા થાય તો તેને નિમિત્ત કારણ કહેવાય ।

૪. જે જીવ આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ સમજે તે જ દુષ્કૃત્ય શું છે તે સમજી શકે ।૫।

સમ્યગ્દર્શન જ્ઞાન ચારિત્ર સંબંધી દોષોનું પ્રાયશ્ચિત્ત :—

વિમુક્તિમાર્ગપ્રતિકૂલવર્તિના, મયા કષાયાક્ષવશેન દુર્ધિયા।

ચારિત્રશુદ્ધેર્યદકાહરિ લોપનં, તદસ્તુ મિથ્યા મમ દુષ્કૃતં પ્રભો ॥૬॥

અન્વયાર્થ :—[પ્રભો!] હે પ્રભુ! [વિમુક્તિમાર્ગપ્રતિકૂલવર્તિના] મોક્ષમાર્ગથી પ્રતિકૂલ વર્તન કરનાર [મયા] મારા વડે [દુર્ધિયા] દુર્બુદ્ધિદ્વારા [કષાય-અક્ષવશેન] કષાય અને ઇન્દ્રિય વશ [ચારિત્રશુદ્ધે] ચારિત્ર-શુદ્ધિનું [યદ્] જે [અકારિલોપનં] લોપન કર્યું હોય [તદ્] તે [મમ] મારું [દુષ્કૃતં] દુષ્કૃત્ય [મિથ્યા] મિથ્યા [અસ્તુ] હો-થાઓ।

વિશેષાર્થ

૧. જે જીવ યથાર્થ મોક્ષમાર્ગ સમજે તે જ મોક્ષમાર્ગથી પ્રતિકૂલ શું છે તે સમજી શકે; માટે આત્માર્થીઓએ શુભ રાગને મોક્ષમાર્ગ નહિ માનતાં નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપે મોક્ષમાર્ગ સમજવો જોઈએ।

૨. કષાયનો અર્થ મિથ્યાદર્શન, અજ્ઞાન અને રાગ-દ્વેષ થાય છે; માટે અજ્ઞાન દશામાં જે રાગ-દ્વેષ સેવ્યાં હોય તે તથા સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ થયા પછી જે રાગ-દ્વેષ કર્યાં હોય તે દુષ્કૃત્ય મિથ્યા થાઓ એવી અહીં ભાવના છે।

૩. પોતે આત્મલક્ષ ચૂકીને ઇન્દ્રિયોને વશ થયો હતો અને તેથી રાગ દ્વેષાદિ દુષ્કૃત્ય કર્યાં હતાં તેનું અહીં પ્રાયશ્ચિત્ત છે। જડ ઇન્દ્રિયો જીવને કાંઈ ગુણ-દોષ કે લાભ-નુકસાન કરતી નથી પણ જીવ પોતે તે તરફ વલણ કરે છે તે જ દુષ્કૃત્ય છે। આત્માનું સ્વરૂપ સમજ્યા વિના કોઈ આત્મા સાચો જિતેન્દ્રિય થઈ શકે નહિ; કેમકે અજ્ઞાની જીવ ઇન્દ્રિયોથી પોતાને દુઃખ થાય છે એમ માને

છે તેથી તે ત્યાગ દ્વેષપૂર્વક જ હોય છે અને તેને દુષ્કૃત્યનો સાચો ત્યાગ હોતો નથી।

૪. શુદ્ધભાવ તે સુકૃત્ય છે; પુણ્ય અને પાપ એ બન્ને ભાવો દુષ્કૃત્ય છે।૬।

સર્વ પાપોની આલોચના—નિંદા—ગર્હા:—

વિનિન્દનાલોચનગર્હણૈરહં, મનોવચઃકાયકષાયનિર્મિતમ્।

નિહન્મિ પાપં ભવદુઃખકારણં, ભિષગ્વિષં મન્ત્રગુણૈરિવાચિલમ્॥૭॥

અન્વયાર્થ:—[ભિષગ્] વૈદ્ય [મન્ત્રગુણૈઃ] મંત્ર ગુણો વડે [વિષં] વિષે (દૂર કરે છે તે) [ઇવ] માફક [અહમ્] હું [ભવદુઃખકારણમ્] ભવ દુઃખના કારણરૂપ [મનઃવચઃકાયકષાયનિર્મિત] મન, વચન અને કાયના નિમિત્તે કષાય દ્વારા ઉત્પન્ન કરેલા [અચિલ] સમસ્ત [પાપ] પાપ [વિનિન્દન આલોચન ગર્હણૈઃ] વિશેષ, નિન્દા, આલોચના અને ગર્હણાવડે [નિહન્મિ] નાશ કરું છું।

વિશેષાર્થ

૧. મન, વચન અને કાયા પુદ્ગલપિંડ છે; તેઓ જીવને કાંઈ લાભ કે નુકસાન કરતાં નથી; પણ જ્યારે જીવ પોતે પોતાના દોષના કારણે તે તરફ લક્ષ કરે છે ત્યારે પોતાનામાં વિકાર થાય છે। પર-લક્ષ વિના વિકાર થાય નહિ; જ્યારે વિકાર કરે ત્યારે ક્યાંક—પર ઉપર લક્ષ હોય જ છે। વિકાર વચ્ચે જીવે કઈ પર વસ્તુ ઉપર લક્ષ કર્યું તેનું જ્ઞાન કરાવવા માટે મન, વચન કે કાયા વડે વિકાર કર્યો એમ કહેવાય છે; આ કથન વ્યવહારનું છે। વ્યવહાર-કથન, નિમિત્તનું જ્ઞાન કરાવવા માટે કહેવામાં આવે છે। મન, વચન, કાયા તો નિમિત્ત માત્ર છે; તેમના કારણે વિકાર થતો નથી।

૨. કષાયનો અર્થ છઠ્ઠા શ્લોકમાં કહેવામાં આવ્યો છે; મિથ્યાત્વ તે ઉત્કૃષ્ટ પાપ છે, કેમકે તે અપરિમિત મોહ છે। ચારિત્રનો દોષ (રાગ-દ્વેષ) તો પરિમિત મોહ છે। અજ્ઞાનીના કષાયમાં મિથ્યાત્વનો સમાવેશ થઈ જાય છે,

૩. આ શ્લોકમાં આપેલ વૈદ્યનું દૃષ્ટાન્ત યોગ્ય છે। સમ્યગ્દર્શન જ વિકાર-રોગને ટાળવા માટે પ્રથમ મંત્ર (ગુણ) છે। અને સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનપૂર્વકનું ચારિત્ર તે વિકારનો સર્વથા નાશ કરવાનો બીજો મંત્ર છે। આ સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય જીવના વિકાર ટાળવા સમર્થ નથી।

૪. નિંદા-આત્મસાક્ષી પોતાના દોષોને પ્રકટ કરવા।

આલોચના-પોતામાં લાગેલા દોષોને જોઈ જવા।

ગર્હણા--પંચ પરમેષ્ઠી કે ગુરુસાક્ષી પોતાના દોષો પ્રકટ કરવા।

૫. ભવદુઃખના કારણરૂપ મહાપાપ તે મિથ્યાદર્શન છે; તે ટાળીને, ચારિત્રમાં સ્થિરતા કરી, રાગરૂપ મોહ ટાળવાની અહીં ભાવના છે। કેમકે રાગના ક્ષય વિના સર્વજ્ઞતા અને વીતરાગતા પ્રકટે નહિ અને તે પ્રકટ્યા વિના ભવનો આત્યંતિક નાશ થાય નહિ। ૭।

અતિક્રમ વગેરે દોષોનું પ્રતિક્રમણ:—

અતિક્રમં યદ્વિમતેર્વ્યતિક્રમં, જિનાતિચારં સુચરિત્રકર્મ્મણઃ।

વ્યધાદનાચારમપિ પ્રમાદતઃ પ્રતિક્રમં તસ્ય કરોમિ શુદ્ધયે ॥૮॥

અન્વયાર્થ:—[જિન] હે જિનેશ્વર દેવ! [વિમતે: પ્રમાદતઃ] વિમતિના પ્રમાદ દ્વારા [સુચરિત્રકર્મ્મણઃ] સમ્યક્ચારિત્રક્રિયાના [વ્યધાત] ભંગથી [યત્] જે [અતિક્રમં] અતિક્રમ, [વ્યતિક્રમં]

વ્યતિક્રમ, [અતિચારં] અતિચાર [અનાચારમ્] અનાચાર [અપિ] પળ (કર્યાં હોય) [તસ્ય] તેની [શુદ્ધયે] શુદ્ધિ અર્થે [પ્રતિક્રમં] પ્રતિક્રમણ [કરોમિ] કરું છું।

વિશેષાર્થ

૧. સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવને જ સાચું સામાયિક હોય છે; આ શ્લોકમાં જણાવેલ પ્રતિક્રમણની ભાવના સમ્યગ્દૃષ્ટિની છે। મુમુક્ષુ જીવોએ પ્રથમ આત્મભાનવડે મિથ્યાત્વનું પ્રતિક્રમણ કરવું જોઈએ, એટલે કે સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરવું જોઈએ। સમ્યગ્દર્શન એ જ મિથ્યાદર્શનરૂપ મહાપાપનું પ્રતિક્રમણ છે। ત્યારપછી સમ્યક્ચારિત્રના દોષો ટાળીને સ્વરૂપમાં સ્થિર રહેવું તે ચારિત્રના દોષોનું પ્રતિક્રમણ છે।

૨. પ્રતિક્રમણનો અર્થ મિથ્યાત્વ આદિ દોષ (થી પાછાફરી—)નો ત્યાગ કરી નિજ સ્વરૂપ પ્રગટ કરવું તે છે।

અતિક્રમ આદિ શબ્દોના અર્થ હવે પછીના શ્લોકમાં કહ્યા છે:—

ક્ષતિં મનઃશુદ્ધિવિધેરતિક્રમં, વ્યતિક્રમં શીલવૃત્તેર્વિલંઘનમ્।

પ્રભોઽતિચારં વિષયેષુ વર્તનં, વદન્ત્યનાચારમિહાતિસક્તામ્ ॥૬॥

અન્વયાર્થ:—[પ્રભો!] હે પ્રભુ! [મનઃશુદ્ધિવિધે:] મનઃ શુદ્ધિના વિધિની [ક્ષતિં] ક્ષતિ—વિકાર ભાવ તે [અતિક્રમં] અતિક્રમ, [શીલવૃત્તે: વિલંઘનમ્] શીલ વ્રતોના ઉલ્લંઘનનો ભાવ તે [વ્યતિક્રમ] વ્યતિક્રમ, [વિષયેષુ વર્તનં] વિષયોમાં પ્રવૃત્તિ તે [અતિચારં] અતિચાર (અને) [ઇહ] આ વિષયોમાં [અતિસક્તામ્] અતિ આસક્તિ તે [અનાચારં] અનાચાર છે—એમ [વદન્તિ] આચાર્ય દેવો કહે છે।

વિશેષાર્થ

આ શ્લોકમાં કહેલ ચારે પ્રકારો અશુભ ભાવ છે। પ્રથમ ત્રણ

પ્રકારના દોષો થવા છતાં જીવનો એટલો પુરુષાર્થ ટકી રહે છે કે સમ્યગ્દર્શન અને વ્રતનો ભંગ થઈ જતો નથી। પણ ચોથો દોષ મોટો છે; તે દોષ લાગતાં જીવના વ્રતમાં ભંગ થાય છે અને જો સત્ય શ્રદ્ધામાંથી જીવ યસી જાય તો તે મિથ્યાદૃષ્ટિ થઈ જાય છે અને તેથી તેનાં સમ્યગ્દર્શન અને વ્રત બન્ને નષ્ટ થાય છે।૬।

વચનના નિમિત્તે જીવે કરેલા દોષોની ક્ષમા :—

યદર્થમાત્રાપદવાક્યહીનં મયા પ્રમાદાદ્યદિ કિંચ્ચનોક્તમ્।

તન્મે ક્ષમિત્વા વિદધાતુ દેવી, સરસ્વતી કેવલબોધલબ્ધિમ્॥૧૦॥

અન્વયાર્થ :—[દેવી સરસ્વતી] હે સરસ્વતી જિનવાણી દેવી!
[યદિ] જો [પ્રમાદાત્] પ્રમાદથી [યદ્] જે [અર્થમાત્રાપદવાક્યહીનં]
(જિન વચનોના અર્થ, માત્રા, પદ, વાક્યથી હીન (ઓછું) [કિંચ્ચન]
કાંઈપણ [મયા] મારાથી [ઉક્તં] બોલાયું હોય [તત્] તે [ક્ષમિત્વા]
માફ કરીને [મે] મને [કેવલબોધલબ્ધિમ્] કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ
[વિદધાતુ] ધારણ કરાવો।

વિશેષાર્થ

૧. સમ્યગ્જ્ઞાનનું નિમિત્ત જિનવાણી જ હોય; સમ્યગ્જ્ઞાનનું પ્રથમ નિમિત્ત અજ્ઞાનીની વાણી કદી હોઈ શકે નહિ; સમ્યગ્જ્ઞાની પોતાના શુદ્ધોપયોગમાં સ્થિર રહી શકતા નથી ત્યારે તેઓ જ્ઞાનની વિશેષ નિર્મલતા માટે જિનવાણીનું શ્રવણ, વાંચન અને મનન કરે છે।

કેવલજ્ઞાનને અને સમ્યક્, શ્રુતજ્ઞાનને પણ સરસ્વતી દેવી કહેવામાં આવે છે। શ્રુતજ્ઞાનપૂર્વક કેવલજ્ઞાન થાય છે, તેથી જ્ઞાની સરાગ અવસ્થા ટાળીને પોતાના શુદ્ધોપયોગમાં સ્થિર થઈ કેવલજ્ઞાન પ્રકટ કરવાની ભાવના કરે છે એમ આ શ્લોકમાં દર્શાવ્યું છે।

૨. જિનવાણી પર વસ્તુ છે। તે આત્માને કાંઈ લાભ—નુકસાન કરી શકે નહિ; પણ જીવને જ્યારે સમ્યગ્જ્ઞાન પ્રથમ થાય ત્યારે જિનવાણી નિમિત્તરૂપ હોય છે એવું જ્ઞાન કરાવવા માટે આ શ્લોકમાં વ્યવહારથી કથન કરાવ્યું છે।

૩. જે સમ્યગ્જ્ઞાન છે તે જ સરસ્વતીની સત્ય મૂર્તિ છે; તેમાં પણ સંપૂર્ણ જ્ઞાન કેવલજ્ઞાન છે—કે જેમાં સર્વ પદાર્થો પ્રત્યક્ષ ભાસે છે—તે, અનંત ધર્મયુક્ત આત્મતત્ત્વને પ્રત્યક્ષ દેખે છે; તેથી તે સરસ્વતીની મૂર્તિ છે। તદ્દનુસાર જે શ્રુતજ્ઞાન છે તે આત્મતત્ત્વને પરોક્ષ દેખે છે તેથી તે પણ સરસ્વતીની મૂર્તિ છે। વળી વચનરૂપ દ્રવ્યશ્રુત પણ તેની મૂર્તિ છે। કારણ કે વચનો દ્વારા અનેક ધર્મયુક્ત આત્માને તે બતાવે છે।

આ રીતે સર્વ પદાર્થોના તત્ત્વને જણાવનાર જ્ઞાનરૂપ તથા વચનરૂપ અનેકાંતમયી સરસ્વતીની મૂર્તિ છે। સરસ્વતીના નામ વાણી, ભારતી, શારદા, વાગ્દેવી, વાગેશ્વરી, વાગ્દેવતા, શંકરી इत्यादि ઘણાં છે।

૪. લૌકિકમાં જે સરસ્વતીની મૂર્તિ પ્રસિદ્ધ છે તે યથાર્થ નથી। ૧૦।

જિનવાણીરૂપ સરસ્વતીના નિમિત્ત બોધિ આદિની પ્રાપ્તિ:—

બોધિ: સમાધિ પરિણામશુદ્ધિ: સ્વાત્મોપલબ્ધિ: શિવસૌખ્યસિદ્ધિ:।

ચિન્તામણિં ચિન્તિતવસ્તુદાને, ત્વાં વંધમાનસ્ય મમાસ્તુ દેવિ॥૧૬॥

અન્વયાર્થ:—[દેવિ] હે સરસ્વતી—જિનવાણી દેવી! (તું) [ચિન્તિતવસ્તુદાને] ચિંતવેલી વસ્તુનું દાન કરવામાં [ચિન્તામણિ] ચિન્તામણિ છો। (તેથી) [ત્વાં વંધમાનસ્ય] તને વંદન કરતા એવા [મમ] મને [બોધિ:] રત્નત્રયની પ્રાપ્તિરૂપ ધર્મ, [સમાધિ:]

આત્મલીનતારૂપ સમાધિ, [પરિણામશુદ્ધિ:] પરિણામોની શુદ્ધતા [સ્વાત્મ-ઉપલબ્ધિ:] નિજ આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ (અને) [શિવસૌખ્ય-સિદ્ધિ:] મોક્ષ સુખની સિદ્ધિ [અસ્તુ] થાઓ.

વિશેષાર્થ

૧. આ શ્લોકમાં જિનવાણીનું માહાત્મ્ય વર્ણવ્યું છે અને નિજ સ્વભાવની ભાવના કરી છે; જિનવાણીનું માહાત્મ્ય વ્યવહારનયે છે. નિશ્ચયનયે (ખરી રીતે) આત્માના સમ્યગ્જ્ઞાનનું માહાત્મ્ય છે. જીવ જ્યારે સમ્યગ્દર્શનાદિ પ્રકટ કરે છે ત્યારે જિનવાણી ઉપર નિમિત્ત તરીકેનો આરોપ આવે છે, તેથી જિનવાણી નિમિત્ત કહેવાય છે. મુમુક્ષુઓને રાગ હોય ત્યારે જિનવાણી તરફ લક્ષ જતાં તેનું માહાત્મ્ય આવ્યા વગર રહેતું નથી; પણ પોતાના ત્રિકાલી શુદ્ધ સ્વરૂપ તરફ લક્ષ કરતાં સમ્યગ્દર્શન પ્રગટે છે અને ત્યારપછી ક્રમેક્રમે રાગ ટાલીને જીવ વિશેષ સ્વરૂપલીનતા કરે છે.

૨. ચિંતવવા લાયક વસ્તુ એક શુદ્ધાત્મ જ છે. તેનું સ્વરૂપ જિનવાણી દ્વારા જ જાણી શકાય છે એમ અહીં બતાવ્યું છે.

૩. સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર જે અપ્રાપ્ય હતાં તેની પ્રાપ્તિ તે બોધિ છે. અને તેમનું નિર્વિઘ્નપણે ભવાંતરમાં સાથે લઈ જવું તે સમાધિ છે.

હવે છ ગાથામાં દેવાધિદેવની સ્તુતિ કરવામાં આવે છે :—

યઃ સ્મર્યતે સર્વમુનીન્દ્રવૃન્દૈ—ર્યઃ સ્તૂયતે સર્વનરામરેન્દ્રૈઃ ।

યો ગીયતે વેદપુરાણશાસ્ત્રૈઃ સ દેવદેવો હૃદયે મમાસ્તામ્ ॥૧૨॥

અન્વયાર્થ :—[યઃ] જે [સર્વમુનીન્દ્રવૃન્દૈઃ] સર્વ મુનીશ્વરોના સમૂહો વડે [સ્મર્યતે] યાદ કરાય છે—સ્મરાય છે, [ર્યઃ] જે [સર્વ નર—અમર—

इन्द्रैः] सर्व मनुष्य, चक्रवर्ती, देव अने इन्द्रोवડે [स्तूयते] स्तવાય છે, [यः] જે [वेदपुराणशास्त्रैः] દ્વાદશાંગરૂપ વેદ-પુરાણ આદિ શાસ્ત્રો વડે [गीयते] ગવાય છે [सः] તે [देवदेवः] દેવાધિદેવ [मम] મારા [हृदये] હૃદયમાં [आस्ताम्] બિરાજમાન થાઓ ।

વિશેષાર્થ

૧. જે આત્મા નિજસ્વરૂપ સમझे તે જ પરમાત્માનું સત્યસ્વરૂપ સમझી શકે અને તે જ તેમની સ્તુતિ કરી શકે । આ શ્લોકમાં કહેલ સ્તુતિ વ્યવહારનયે છે, ઇટલે કે તે શુભ રાગરૂપે છે ।

૨. પરમાત્માની નિશ્ચય સ્તુતિનું સ્વરૂપ શ્રી સમયસારની ગાથા '૩૧' થી '૩૩' માં અને તેની ટીકામાં કહ્યું છે ત્યાંથી સમझી લેવું ।

૩. આત્માના સ્વરૂપનું જેને બાન હતું નથી તેને વ્યવહાર-સ્તુતિ પણ હોતી નથી; તેવાઓના શુભભાવ તે વ્યવહારાભાસી સ્તુતિ છે ।

૪. વેદનો અર્થ શાસ્ત્રજ્ઞાન છે; ચાર અનુયોગને વેદ કહેવામાં આવે છે । પ્રથમાનુયોગને પુરાણ કહેવામાં આવે છે । બાકીના ત્રણ (કરણાનુયોગ, ચરણાનુયોગ, દ્રવ્યાનુયોગ)ના કથનને શાસ્ત્રો કહેવામાં આવે છે । ૧૨ ।

દેવાધિદેવ-પરમાત્માની સ્તુતિ ચાલુ :—

यो दर्शनज्ञानसुखस्वभावः, समस्तसंसारविकारबाह्यः ।

समाधिगम्यः परमात्मसंज्ञः, स देवदेवो हृदये मास्ताम् ॥ ૧૩ ॥

અન્વયાર્થ :—[યઃ] જે [दर्शनज्ञानसुखस्वभावः] અનંત દર્શન, અનંત જ્ઞાન અને અનંત સુખ-સ્વભાવના ધારક છે, [समस्तसंसार-

વિકારબાહ્યઃ] સમસ્ત સંસારી વિકારી ભાવોથી પર છે, [સમાધિગમ્યઃ] અભેદ રત્નત્રયરૂપ નિર્વિકલ્પ સમાધિદ્વારા ગમ્ય છે, [પરમાત્મસંજ્ઞઃ] પરમાત્મા સંજ્ઞાથી પ્રસિદ્ધ છે [સઃ] તે [દેવદેવઃ] દેવાધિદેવ [મમ] મારા [હૃદયે] હૃદયમાં [આસ્તામ્] બિરાજમાન થાઓ ।

વિશેષાર્થ

આ શ્લોકમાં ‘પોતાના શુદ્ધ પૂર્ણ સ્વભાવરૂપ પરમાત્માની પ્રાપ્તિની ભાવના છે । જ્યાં ભગવાન બિરાજમાન હોય ત્યાં પાખંડ હોય નહિ । મિથ્યાત્વ મોટામાં મોટું પાખંડ છે; તેને જે જીવ ટાળે તે જ પોતાના શુદ્ધ પર્યાયો પ્રગટ કરી શકે । ભગવાન તો વીતરાગ છે । પુણ્યભાવ પણ તેમને નથી; તેથી ભગવાનનો ભક્ત પ્રશસ્ત રાગ અર્થાત્ પુણ્ય ભાવને ધર્મ કે ધર્મનો સહાયક માને નહિ; તેની દૃષ્ટિમાં રાગનો આદર હોય જ નહિ । સાધક અવસ્થામાં જીવને રાગ થાય खरो પણ ભગવાનનો ભક્ત તેને ધર્મ માનતો નથી, તેથી તે, રાગનો અલ્પકાળમાં નાશ કરશે, રાગથી અર્થાત્ પુણ્યથી ધર્મ થાય કે પુણ્યધર્મમાં સહાયક થાય એવી જેને માન્યતા હોય તે ભગવાનની खरी સ્તુતિ કે ભક્તિ કરતા નથી પણ મિથ્યાત્વની સ્તુતિ કે ભક્તિ કરે છે; અજ્ઞાનના કારણે તે—પોતે ભગવાનની સ્તુતિ કે ભક્તિ કરે છે એમ માને છે । ૧૩ ।

દેવાધિદેવની સ્તુતિ ચાલુ :—

निषूदते यो भवदुःखजालं, निरीक्षते यो जगदन्तरालं ।

योऽन्तर्गतो योगिनिरीक्षणीयः, स देवदेवो हृदये ममास्ताम् ॥ ૧૪ ॥

અન્વયાર્થઃ—[યઃ] જે [ભવદુઃખજાલં] ભવરૂપ દુઃખની જાળનો [નિષૂદતે] વિધ્વંસ કરે છે [યઃ] જે [જગત્ અન્તરાલં] જગતની ખીતરમાં રહેલી વસ્તુને [નિરીક્ષતે] નિરીક્ષણ કરે છે—સૂક્ષ્મપણે જુએ છે,

[યઃ] જે [અન્તર્ગતઃ] અંતરંગમાં પ્રાપ્ત છે, [યોગિભિઃ] યોગિયોવડે [નિરીક્ષણીયઃ] સૂક્ષ્મપણે દેખાવા યોગ્ય છે [સઃ] તે [દેવદેવઃ] દેવાધિદેવ [મમ] મારા [હૃદયે] હૃદયમાં [આસ્તામ્] બિરાજો।

વિશેષાર્થ

૧. પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિને ઉપચારથી દેવાધિદેવની પ્રાપ્તિ કહેવામાં આવે છે। તીર્થંકર દેવ પર છે; તેઓ કાંઈ બીજા જીવોમાં પ્રવેશ કરી શકે નહિ, પણ તેમનો ભાવ અને પોતાનો ભાવ એક જ પ્રકારનો થાય તે તીર્થંકર દેવની અંતરંગ પ્રાપ્તિ છે।

૨. જેઓ પોતાના સ્વરૂપને ઓઠાંચી પોતામાં લીન રહે છે તે ‘યોગી’ કહેવાય છે।

૩. ભવ તે જ દુઃખની જાળ છે; આત્માના સ્વરૂપમાં ભવ નથી; તેથી સમ્યગ્દૃષ્ટિને ભવની શંકા થાય નહિ। સમ્યગ્દર્શન થતાં સંસારચક્ર ટળી જાય છે। ભય તે જીવનો વિકારભાવ છે; સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવોને તે વિકારના સ્વામિત્વનો નકાર છે તેથી અલ્પકાળમાં જ તેની મુક્તિ થાય છે। જ્યાં મિથ્યાત્વ હોય ત્યાં ભવ હોય જ। સમ્યગ્દર્શન હોય ત્યાં ભવભ્રમણ કદી હોય જ નહિ। ૧૪।

દેવાધિદેવની સ્તુતિ ચાલુ:—

વિમુક્તિમાર્ગપ્રતિપાદકો યો, યો જન્મમૃત્યુવ્યસનાઘતીતઃ।

ત્રિલોકલોકી વિકલોઽકલઙ્કઃ, સ દેવદેવો હૃદયે મમાસ્તામ્॥૧૫॥

અન્વયાર્થઃ—[યઃ] જે [વિમુક્તિમાર્ગપ્રતિપાદકઃ] મોક્ષના પ્રતિપાદક છે, [યઃ] જે [જન્મમૃત્યુવ્યસનાત્] જન્મ-મરણરૂપ વિપત્તિઓથી [અતીતઃ] રહિત છે, [ત્રિલોકલોકી] ત્રણ લોકને જોનારા છે [વિકલઃ] શરીર રહિત છે (અને) [અકલઙ્કઃ] કલંક રહિત છે [સઃ]

તે [દેવદેવઃ] દેવાધિદેવ [મમ] મારા [હૃદયે] હૃદયમાં [આસ્તામ્] બિરાજમાન થાઓ ।

વિશેષાર્થ

આ શ્લોકમાં ‘વિકલ’ વિશેષણ વપરાયેલ છે, તેથી આ સ્તુતિ શરીર-રહિત સિદ્ધ ભગવંતને કરાયેલી છે એમ સમજવું; ખરી રીતે તો પોતે સિદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત કરે તેવી અહીં ભાવના છે ।૧૫।

પરમાત્માની સ્તુતિ ચાલુ :—

ક્રોડીકૃતાશેષશરીરિવર્ગા, રાગાદયો यस્ય ન સન્તિ દોષાઃ ।

નિરિન્દ્રિયો જ્ઞાનમયોઽનપાયઃ સ દેવદેવો હૃદયે મમાસ્તામ્ ॥૧૬॥

અન્વયાર્થ :—[અશેષશરીરિવર્ગાઃ] સમસ્ત સંસારી જીવોએ [ક્રોડીકૃતાઃ] જેમને પોતાના માન્યા છે અર્થાત્ અપનાવ્યા છે તે [રાગાદયઃ] રાગ આદિ [દોષાઃ] દોષો [યસ્ય] જેમને [ન સન્તિ] નથી, [નિરિન્દ્રિયઃ] (જે) પાંચ ઇન્દ્રિયો અને મનથી રહિત છે [જ્ઞાનમયઃ] જ્ઞાનમય [અનપાયઃ] અવિનાશી છે [સઃ] તે [દેવદેવઃ] દેવાધિદેવ [મમ] મારા [હૃદયે] હૃદયમાં [આસ્તામ્] બિરાજમાન થાઓ ।

વિશેષાર્થ

જે, મોહ, રાગ-દ્વેષને પોતાના માને તે મિથ્યાદૃષ્ટિ સંસારી જીવ છે એમ આ શ્લોકમાં કહ્યું છે; સમ્યગ્દૃષ્ટિ રાગાદિને પોતાના માનતો નથી, તેથી તે સંસારનો અંત કરે છે । મિથ્યાદૃષ્ટિપણું તે જ સંસારનું મૂળ છે । ભગવાને તે મૂળનો નાશ કરી ભગવત્ દશા પ્રગટાવી છે । સર્વ જીવો શક્તિરૂપે ભગવાન છે । જે પોતાના તેવા સ્વરૂપને ઓળખી, સંસારના મૂળરૂપ મિથ્યાત્વને ટાળે તે ક્રમશઃ આગળ વધી

પોતાનું પરમાત્મસ્વરૂપ પ્રગટ કરી ભગવાન થાય। આ શ્લોકમાં પોતાનું પરમાત્મસ્વરૂપ પ્રગટ કરવાની ભાવના છે। ૧૬।

શ્રી જિનેન્દ્રદેવની સ્તુતિ ચાલુ :—

યો વ્યાપકો વિશ્વજનીનવૃત્તેઃ, સિદ્ધો વિબુદ્ધો ધુતકર્મબન્ધઃ।

ધ્યાતો ધુનીતે સકલં વિકારં, સ દેવદેવો હૃદયે મમાસ્તામ્ ॥૧૭॥

અન્વયાર્થ :—[યઃ] જે [વિશ્વજનીનવૃત્તેઃ] આખા જગતના પદાર્થોમાં [વ્યાપક] વ્યાપક છે, [સિદ્ધઃ] સિદ્ધ છે, [વિબુદ્ધઃ] વિબુદ્ધ છે, [ધુતકર્મ બંધઃ] જેમણે કર્મબંધનો નાશ કર્યો છે, [ધ્યાતઃ ધુનીતે સકલં વિકારં] જેમનું ધ્યાન કરતાં સમસ્ત વિકાર ધણીધણી ઝૂટે છે [સઃ] તે [દેવદેવઃ] દેવાધિદેવ [મમ] મારા [હૃદયે] હૃદયમાં [આસ્તામ્] બિરાજમાન થાઓ।

વિશેષાર્થ

૧. પ્રદેશોની સંખ્યા અપેક્ષાએ દરેક જીવ અસંખ્યાત પ્રદેશી છે અને ક્ષેત્ર અપેક્ષાએ શરીરના આકારે તેનો વર્તમાન આકાર હોય છે, તેથી ક્ષેત્ર અપેક્ષાએ જગતના બધા પદાર્થોમાં કેવળી ભગવાનનો કે કોઈનો જીવ વ્યાપક નથી, પરંતુ કેવલજ્ઞાનમાં ક્ષેત્ર કે કાળના ભેદ વગર જગતના સર્વ પદાર્થો એક સમયે ભગવાનને જણાય છે તેથી જ્ઞાન અપેક્ષાએ જીવને સર્વગત અથવા સર્વવ્યાપક કહેવાનો વ્યવહાર છે।

૨. કર્મના ત્રણ પ્રકાર છે :—૧. ભાવકર્મ, ૨. દ્રવ્યકર્મ, ૩. નોકર્મ (શરીર આદિ); એ ત્રણે પ્રકારના કર્મોથી રહિત એવી જે સિદ્ધદશા તે પ્રગટ કરવાની ભાવના આ શ્લોકદ્વારા કરી છે। ભાવકર્મ એટલે પોતાના વિકાર ભાવો; તેનાથી જ જીવને યથેચ્છ

બંધ થાય છે; કેમકે ભાવકર્મ વડે જીવનું જ્ઞાન વિકારમાં અટકી જાય છે; દ્રવ્યકર્મ તો નિમિત્ત માત્ર છે। ૧૭।

હવે ચાર ગાથામાં પરમાત્માના શરણની ભાવના કરવામાં આવે છે :—

ન સ્પૃશ્યતે કર્મકલઙ્કદોષૈ, —યો ધ્વાન્તસંઘૈરિવ તિગ્મરશ્મિઃ।

નિરજ્જનં નિત્યમનેકમેકં, તં દેવમાપ્તં શરણં પ્રપદ્યે॥૧૮॥

અન્વયાર્થ :—[તિગ્મરશ્મિઃ] સૂર્યનું કિરણ [ધ્વાન્તસંઘૈઃ] અંધકારના સમૂહવડે [ન સ્પૃશ્યતે] સ્પર્શાતું નથી [ઇવ] (તેની) જેમ [યઃ] જે [કર્મકલઙ્કદોષૈઃ] કર્મકલંકરૂપ દોષોવડે [ન સ્પૃશ્યતે] સ્પર્શાતો નથી, (અને) [નિરજ્જનં] જે કર્મરૂપ અંજનથી રહિત છે, [નિત્યં] નિત્ય છે [અનેકં] ગુણ, પર્યાય અપેક્ષાએ અનેક, [એકં] દ્રવ્ય અપેક્ષાએ એક છે [તં આપ્તદેવં શરણં] તેવા આપ્તદેવના શરણને [પ્રપદ્યે] હું પ્રાપ્ત થાઉં છું।

વિશેષાર્થ

આત્માને પોતાના સ્વભાવ સિવાય બીજું કોઈ, જગતમાં શરણરૂપ નથી; પરંતુ જ્યારે રાગ હોય ત્યારે સુપાત્ર જીવોનું લક્ષ વીતરાગ ભગવાન પ્રત્યે જાય છે તેથી નિમિત્તરૂપે ભગવાનનું શરણ છે। આ પ્રમાણે નિશ્ચય—વ્યવહાર શરણનું સ્વરૂપ સમજાવું। ૧૮।

અઢારથી એકવીશ સુધીના ચાર શ્લોકમાં વ્યવહાર શરણનું સ્વરૂપ કહ્યું છે; અને બાવીશથી છવીશ સુધીના પાંચ શ્લોકમાં નિશ્ચય શરણનું સ્વરૂપ કહ્યું છે।

પરમાત્માના શરણની ભાવના ચાલુ :—

વિભાસતે યત્ર મરીચિમાલિ, ન વિદ્યમાને ભુવનાવભાસિ।

સ્વાત્મસ્થિતં બોધમયપ્રકાશં, તં દેવમાપ્તં શરણં પ્રપદ્યે॥૧૯॥

અન્વયાર્થ:—[યત્ર] જ્યાં [મરીચિમાલિ] સૂર્યનો પ્રકાશ [ન વિદ્યમાન] વિદ્યમાન ન હોવા છતાં [ભુવન અવમાસિ બોધમયપ્રકાશં] (ત્યાં) ત્રણ લોકને પ્રકટ જાણનાર જ્ઞાનરૂપ પ્રકાશ [વિમાસતે] પ્રકાશે છે, (અને) [સ્વાત્મસ્થિતં] જે પોતાના આત્મામાં સુસ્થિત છે [તં આપ્તદેવં] એવા આપ્ત દેવના શરણને [પ્રપદ્યે] હું પ્રાપ્ત થાઉં છું।

વિશેષાર્થ

નિશ્ચયથી પોતાનો આત્મા જ આપ્તદેવ છે અને તીર્થંકર દેવ કે સિદ્ધ ભગવંત તો નિમિત્ત માત્ર છે ને તેથી તે વ્યવહારે આપ્તદેવ છે। જેવી રીતે તીર્થંકરદેવ તથા સિદ્ધ ભગવાન નિશ્ચયથી પોતે પોતાના જ આપ્તદેવ છે તેવી રીતે દરેક જીવ પણ નિશ્ચયથી પોતપોતાના આપ્તદેવ છે એમ આ શ્લોકમાં દર્શાવ્યું છે।૧૬।

પરમાત્માના શરણની ભાવના ચાલુ:—

વિલોક્યમાને સતિ યત્ર વિશ્વં, વિલોક્યતે સ્પષ્ટમિદં વિવિક્તિમ્।

શુદ્ધં શિવં શાન્તમનાદ્યન્નતં, તં દેવમાપ્તં શરણં પ્રપદ્યે॥૨૦॥

અન્વયાર્થ:—[યત્ર] જ્યાં [વિલોક્યમાને સતિ] (જ્ઞાનમાં) દેખવા-વડે [ઇદં] આ [વિશ્વં] વિશ્વ-જગત [વિવિક્તં] ભિન્નભિન્નપણે [સ્પષ્ટમ્] અત્યંત સ્પષ્ટપણે [વિલોક્યતે] દેખાય છે, (તથા જે) [શુદ્ધં] શુદ્ધ છે; [શિવં] કલ્યાણરૂપ સ્વરૂપ છે, [શાન્તમ્] શાંત છે (અને) [અનાદિ-અનન્ત] અનાદિ-અનંત છે [તં આપ્તદેવં શરણં] તેવા આપ્તદેવના શરણને [પ્રપદ્યે] હું પ્રાપ્ત થાઉં છું।

વિશેષાર્થ

૧. વિશ્વ=છ દ્રવ્યો (જીવ, પુદ્ગલ, ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશ અને કાળ) તથા તે સર્વના ગુણ અને પર્યાયો।

२. शिव=उपद्रव्यरहित, कल्याणस्वरूप परमात्मदशा; राग आदि ते उपद्रव छे ।

३. शान्त=निराकुलतारूप आह्लाद-आनंद; लोको जेने आनंद के शांति माने छे ते तो आकुलतारूप रति छे अर्थात् दुःख छे । २० ।

परमात्माना शरणनी प्रार्थना चालुः—

येन क्षता मन्मथमानमूर्च्छा, विषादनिद्राभयशोकचिन्ता ।

क्षयोऽनलेनेव तरुप्रपञ्च-स्तं देवमाप्तं शरणं प्रपद्ये ॥२१॥

अन्वयार्थः—[तरुप्रपञ्चक्षयः] वृक्ष—समूहनो क्षय [अनलेन] अग्निवडे [इव] जेम (थाय छे तेम) [मन्मथमानमूर्च्छाविषादनिद्राभय-शोकचिन्ता] काम, मान, मूर्च्छा, खेद, निद्रा, भय, शोक, चिन्ता [येन क्षताः] जेमणे क्षय कर्या छे [तं आप्तदेवं शरणं] तेवा आप्तदेवना शरणने [प्रपद्ये] हुं प्राप्त थाउं छुं ।

विशेषार्थ

आ श्लोकमां आप्त पुरुषनुं विशेष स्वरूप कह्युं छे अने तेमनुं शरण प्राप्त करवानी भावना करी छे । खरी रीते तो पोताना शुद्धात्म-स्वरूपना ध्यानरूप अग्निवडे पोतामां कामादि विकारो टळी जाओ एवी भावना छे ।

सामायिक माटे आसनः—

न संस्तरोऽश्मा न तृणं न मेदिनी, विधानतो नो फलको विनिर्मितः ।

यतो निरस्ताक्षकषायविद्विषः, सुधीभिरात्मैव सुनिर्मलो मतः ॥२२॥

अन्वयार्थः—[विधानतः] विधितरीके [न अश्माः] न तो शीला [न तृणं] न तो घास, [न मेदिनी] न तो पृथ्वी [नो फलको] न तो लाकडानी पाट, [संस्तरो] आसन (तरीके) [विनिर्मितः] नियत

થયેલ છે—નિર્માણ થયેલ છે [યતઃ] કેમકે [નિરસ્ત અક્ષકષાયવિદ્વિષઃ] ભાવઇન્દ્રિય, કષાય, દ્વેષ વગેરે નાશ કર્યા છે (જેણે એવો) [સુનિર્મલઃ] સુનિર્મલ [આત્મા] આત્મા [એવ] જ (આસન) છે (એમ) [સુધીભિઃ] સમ્યગ્જ્ઞાનીઓદ્વારા [મતઃ] માન્ય થયેલ છે।

વિશેષાર્થ

૧. આ શ્લોકમાં સામાયિકનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે। સમ+અય+ઇક=સામાયિક એટલે કે જેના વડે આત્મામાં રાગદ્વેષરહિત સમભાવનો લાભ થાય એવો શુદ્ધ ભાવ। જે જીવે સમ્યગ્દર્શન ન પ્રાપ્ત કર્યું હોય તે જીવને આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપની ખબર નહિ હોવાથી તે શુદ્ધ ભાવની પ્રાપ્તિ કરી શકે નહિ એટલે કે તેને સામાયિક હોય નહિ।

૨. સંસ્તર=આસન, કટાસન, પાથરણું। બાહ્ય વસ્તુઓ આત્માનું આસન હોઈ શકે નહિ, પણ આત્મામાં સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરવી એ જ આત્માનું સાચું આસન—કટાસન—પાથરણું છે એમ અહીં કહ્યું છે।

૩. ‘કષાય’ નો સામાન્ય અર્થ મિથ્યાત્વ અને રાગદ્વેષ થાય છે। ઘણા જીવો માત્ર રાગ-દ્વેષને જ કષાય સમજે છે પણ તે બરાબર નથી। જીવ જ્યારે સમ્યક્ત્વ પ્રકટ કરી મિથ્યાત્વ ટાળે છે ત્યારે અનંત સંસારના કારણરૂપ અનંતાનુબંધી કષાય અર્થાત્ પરવસ્તુથી લાભ-નુકસાન થાય એવી માન્યતાપૂર્વક થતાં ક્રોધ, માન, માયા, લોભ ટાળે છે। તેથી જ્યારે સરાગસમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવો સંબંધી ‘કષાય’ વાપરવામાં આવે ત્યારે તે જીવને ચારિત્રના દોષથી થતા રાગ-દ્વેષ છે એમ સમજવું।

૪. અક્ષ=ઇન્દ્રિય; ઇન્દ્રિયના બે પ્રકાર છે। એક દ્રવ્યેન્દ્રિય અને બીજી ભાવેન્દ્રિય। તેમાં દ્રવ્યેન્દ્રિયના બે પ્રકાર છે। ૧. પુદ્ગલ (જડ) ઇન્દ્રિય, ૨. ચેતન દ્રવ્યેન્દ્રિય। પુદ્ગલ (જડ) ઇન્દ્રિય છે તે તો

(પરદ્રવ્યરૂપ) પુદ્ગલ દ્રવ્યોનો સ્કંધ છે અને તે આત્માને લાભ-નુકસાન કરી શકે નહિ, તેમ જ આત્મા તેનો નાશ કરી શકે નહિ। જે સ્થળે પુદ્ગલ ઇન્દ્રિય છે તે જ સ્થળે તે પુદ્ગલ ઇન્દ્રિયના આકારે આત્મપ્રદેશોની રચના હોય છે તે ચેતન દ્રવ્યેન્દ્રિય કહેવાય છે। તે પણ આત્માને લાભ-નુકસાન કરતી નથી।

ચેતન દ્રવ્યેન્દ્રિય દ્વારા પર દ્રવ્યોને જાણવાની ક્ષયોપશમરૂપ શક્તિ તે ભાવેન્દ્રિય છે; આ ભાવેન્દ્રિય જો કે આત્માના જ્ઞાનનો ઉઘાડ છે તો પણ તે આત્માનો સ્વભાવ-ભાવ નથી।

સમ્યગ્દૃષ્ટિ, આત્માની અપૂર્ણ અવસ્થાને, પરમાર્થે પોતાની અવસ્થા તરીકે સ્વીકારતા નથી; તેથી પુરુષાર્થવડે ક્રમેક્રમે ભાવેન્દ્રિયને ટાળીને અર્થાત્ તેના તરફના ઉપયોગને ટાળી નિજસ્વરૂપમાં સ્થિત થઈ સંપૂર્ણ કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે।

આ રીતે, ભાવેન્દ્રિય, જીવનો સ્વભાવ-ભાવ નહિ હોવાથી અને તે દ્વારા થતો વેપાર રાગદ્વેષમય હોવાથી તે પર્યાયને આત્માનો શત્રુ ગણીને તેને ટાળવાનો અહીં ઉપદેશ આપ્યો છે।

૫. પ્રથમ સમ્યગ્દર્શન થતાં માન્યતામાં ભાવેન્દ્રિય જીતાઈ જાય છે અને ત્યાર પછી તે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ પુરુષાર્થ વધારી જેટલે અંશે રાગદ્વેષ ટાળે છે તેટલે અંશે ભાવેન્દ્રિય અને કષાય, ચારિત્ર અપેક્ષા હળાય છે। કષાય સર્વથા ટાળતાં આત્માની ક્ષીણકષાયી અવસ્થા પ્રગટે છે, અને ત્યાર બાદ અત્પકાલમાં કેવલજ્ઞાન પ્રકટ થાય છે ત્યારે ભાવેન્દ્રિયો સર્વથા હળાઈ જાય છે।૨૨।

બાહ્ય વાસના છોડી આત્મામાં લીનતા એ સામાયિક :—

ન સંસ્તરો ભદ્ર ! સમાધિસાધનં, ન લોકપૂજા ન ચ સંઘમેલનમ્।

યતસ્તતોઽધ્યાત્મસ્તો ભવાનિશં, વિમુચ્ય સર્વામપિ બાહ્યવાસનામ્ ॥૨૩॥

અન્વયાર્થ :—[ભદ્ર !] હે ભદ્ર ! [યતઃ] જ્યાં [સમાધિસાધનં] સમાધિ કે સામાયિકનું સાધન [ન સંસ્તરો] નથી આસન (પાથરણું) (કે) [ન લોકપૂજા] નથી લોકની પૂજા [ન સંઘમેલનમ્] કે નથી સંઘની સંગતિ, [તતઃ] ત્યાં [સર્વામ્ અપિ બાહ્યવાસનામ્] સર્વે બાહ્યવાસનાઓ [વિમુચ્ય] તજી [અધ્યાત્મરતઃ] અધ્યાત્મલીન [અનિશં] નિરંતર [ભવ] થાઓ ।

વિશેષાર્થ

૧. આત્માનો શુદ્ધ પર્યાય તે સામાયિક છે । તેનું સાધન અંતરમાં છે; કોઈ બાહ્ય પદાર્થ નહિ । પાથરણું (કટાસન) લોકપૂજા કે સંઘ વગેરે બાહ્ય વસ્તુઓ સામાયિકનું સાધન નથી । માટે તે સર્વ તરફથી દૃષ્ટિ—લક્ષાં શેંચી આત્મા તરફ વાળવું અને તેમાં સ્થિર થવું તે ચરુ—નિશ્ચય—સામાયિક છે; એવી સામાયિક કરવાની અહીં ભાવના કરી છે । નિજ સ્વરૂપ સંબંધી વિકલ્પ બાહ્ય પદાર્થના લક્ષે થાય છે તેથી તે બાહ્ય છે; માટે તે વિકલ્પ છોડી નિર્વિકલ્પ સ્વરૂપમાં રત—લીન થવાનું અહીં કહ્યું છે ।

૨. જે સમ્યગ્દર્શન—જ્ઞાન—ચારિત્રસ્વભાવરૂપ પરમાર્થભૂત જ્ઞાનનું પરિણમન માત્ર એકાગ્રતા લક્ષણવાળું અને શુદ્ધાત્મસ્વરૂપ છે તે જ સાચી (નિશ્ચય) સામાયિક છે; તે મોક્ષનું કારણભૂત છે ।—જુઓ ગુજરાતી સમયસાર ગાથા ૧૬૪ની ટીકા પૃ. ૨૦૦ । ૨૩ ।

મુક્તિ માટે આત્મસ્વભાવમાં સ્વસ્થ થવાનો ઉપદેશ :—

ન સન્તિ બાહ્યા મમ કેચનાર્થા, ભવામિ તેષાં ન કદાચનાહમ્ ।

इत्थं विनिश्चित्य विमुच्य बाह्यं, स्वस्थः सदा त्वं भव भद्र ! मुक्त्यै ॥ ૨૪ ॥

અન્વયાર્થ :—[બાહ્યાઃ કેચન અર્થાઃ] બાહ્ય કોઈ પણ પદાર્થો

[મમ] મારા [ન સન્તિ] નથી; [અહં] હું [કદાચન] કદાપિ [તેષામ્] તેમનો [ન ભવામિ] થઈ શકતો નથી; [ઈત્યં] એ પ્રમાણે [વિનિશ્ચિત્ય] બરાબર નિશ્ચય કરીને [ભદ્ર!] હે ભદ્ર! [ત્વં] તું [બાહ્યં] બાહ્યભાવ [વિમુચ્ય] સંપૂર્ણ પળે છોડી [મુક્ત્યૈ] મુક્તિ અર્થે [સદા] સદાય [સ્વસ્થઃ] સ્વસ્થ [ભવ] થા।

વિશેષાર્થ

૧. વિકલ્પ, રાગ-દ્વેષ, શુભ-અશુભભાવ, શરીર વગેરે પદાર્થો અને અન્ય જીવો—એ સર્વ તારા આત્માથી બાહ્ય છે; માટે તે તરફનું મમત્વ તજી તારા આત્મા પ્રત્યે લક્ષ્ય કરીને સ્થિર થા। આથી તારા આત્મામાં શુદ્ધ દશા પ્રગટશે।

૨. ‘વિનિશ્ચિત્ય’ શબ્દ એમ સૂચવે છે કે સ્વ—પરના ભેદજ્ઞાનનો નિશ્ચય કરવાની જીવને ખાસ જરૂર છે; સ્વ—પરનું સ્વરૂપ સમજ્યા વિના કદાપિ ભેદજ્ઞાન થાય નહિ, અને ભેદજ્ઞાન વિના કદાપિ ધર્મ થઈ શકે નહિ; માટે તેનો નિશ્ચય કરી, તે નિશ્ચયને દૃઢ કરવાનું અહીં કહ્યું છે।૨૪।

આત્મધ્યાનની સ્થિરતાથી સમાધિની પ્રાપ્તિ:—

આત્માનમાત્મન્યવલોક્યમાન, સ્ત્વં દર્શનજ્ઞાનમયો વિશુદ્ધઃ।

एकाग्रचित्तः खलु यत्र तत्र, स्थितोऽपि साधुर्लभते समाधिम् ॥૨૫॥

અન્વયાર્થ :—[આત્મનિ] પોતાનામાં [આત્માનમ્] પોતાના આત્માને [અવલોક્યમાનઃ] અવલોકનાર [ત્વં] તું [દર્શનજ્ઞાનમયઃ] દર્શનજ્ઞાનમય [વિશુદ્ધઃ] વિશુદ્ધ છે; [एकाग्रचित्तः] એકાગ્રચિત્તવાળો [સાધુઃ] સાધુ [યત્ર તત્ર] ગમેત્યાં [સ્થિતોઽપિ] સ્થિત હોવા છતાં પણ [खलु] નિશ્ચયે [સમાધિમ્] સમતાભાવને [લભતે] પ્રાપ્ત કરે છે।

વિશેષાર્થ

પોતાના શુદ્ધ જ્ઞાતા-દૃષ્ટા (જ્ઞાયક) સ્વભાવને ઓઢાંચી તેમાં જે એકાગ્ર થાય છે તેને શુદ્ધતા પ્રગટે છે।૨૫।

આત્માનું અને બાહ્ય પદાર્થોનું સ્વરૂપ :—

एकः सदा शाश्वतिको ममात्मा, विनिर्मलः साधिगमस्वभावः।

बहिर्भवाः सन्त्यपरे समस्ता, न शाश्वताः कर्मभवाः स्वकीयाः॥२६॥

અન્વયાર્થ :—[મમ] મારો [આત્મા] આત્મા [સદા] હમેશાં [એકઃ] એક, [શાશ્વતિકઃ] શાશ્વત, [વિનિર્મલઃ] વિશેષ નિર્મલ (અને) [સાધિગમસ્વભાવઃ] જ્ઞાનસ્વભાવમય છે, [અન્ય] અન્ય [સમસ્તાઃ] સર્વ [બહિર્ભવાઃ] બહાર રહેલા પદાર્થો [ન શાશ્વતાઃ] શાશ્વત નથી, [કર્મભવાઃ] કર્મ નિમિત્ત માત્ર છે તથા [સ્વકીયાઃ] સ્વયં પોત-પોતાથી છે।

વિશેષાર્થ

આત્મા શુદ્ધજ્ઞાન સ્વભાવી છે, આત્માથી ભિન્ન જે પર પદાર્થો છે તે સર્વે પોતપોતાના કારણે પોતાની અવસ્થા ધારણ કરે છે। તે પર પદાર્થો જીવને કાંઈ લાભ-નુકસાન કરી શકતા નથી; અને આત્મા તેમને કાંઈ કરી શકતો નથી। માટે પરથી લાભ-નુકસાન થાય છે એવી માન્યતા પ્રથમ છોડી દઈ જે જીવ પોતાના આત્માના શુદ્ધજ્ઞાન માત્ર સ્વભાવનો નિર્ણય કરે છે તે જ પોતાના આત્મામાં સ્થિરતારૂપ સામાયિક પ્રગટ કરી શકે છે એમ આ શ્લોકમાં દર્શાવ્યું છે।૨૬।

આત્માનું પરથી ભિન્નપણું વિચારે છે :—

यस्यास्ति नैक्यं वपुषापि सार्द्धं तस्यास्ति किं पुत्रकलत्रमित्रैः।

पृथक् कृते चर्मणि रोमकूपाः कुंतो तिष्ठन्ति शरीरमध्ये॥२७॥

અન્વયાર્થ :—[યસ્ય] જેને [વપુષા સાર્દ્ધ અપિ] શરીર સાથે પળ [એક્યં] એક્ય—એકપણું [ન અસ્તિ] નથી [તસ્ય] તેને [પુત્રકલત્રમિત્રૈઃ] પુત્ર, પત્ની કે મિત્ર સાથે [કિં અસ્તિ] (એક્ય) કેમ હોઈ શકે ? [ચર્મણિ] ચામડી [પૃથક્ કૃતે] પૃથક્—જુદી કર્યે [શરીરમધ્યે] શરીરમાં રહેલા [રોમકૂપાઃ] વાળના છિદ્રો [કૃતઃ] કેવી રીતે [હિ] પળ [તિષ્ઠન્તિ] રહી શકે ?

વિશેષાર્થ

૧. જ્યાં શરીર જ આત્માનું નથી તો પછી શરીરના આશ્રયે ગણાતાં સગાસંબંધી આત્માના ક્યાંથી ગણાય ? શરીરથી આત્માનું ભિન્નપણું દૃઢ કરવા માટે શરીરની ચામડી અને વાળના છિદ્રોનું દૃઢાંત આપ્યું છે. શરીર અને તેના આશ્રયે ગણાતાં સગાસંબંધી વગેરે તારાથી જુદાં છે; તેથી તું તેમનું કાંઈ કરી શકે નહિ અને તેઓ તારું કાંઈ કરી શકે નહિ; આવી માન્યતા દૃઢ કરીને આત્મામાં સ્થિર થવાનું આ શ્લોકમાં દર્શાવ્યું છે.

૨. અત્યારે જ શરીર મારાથી જુદું છે; હું તેનું કાંઈ કરી શકતો નથી, તેને હલાવી—ચલાવી શકતો નથી એમ જેઓ માનતા નથી તેઓ આત્માને અને શરીરને એક માને છે તેથી તેઓને કદી સામાયિક થાય જ નહિ. ૨૭।

આત્માને બાહ્ય સંયોગના લક્ષે દુઃખ થાય છે એમ હવે કહે છે :—

સંયોગતો દુઃખમનેકભેદં, યતોઽશ્નુતે જન્મવને શરીરી।

તતસ્ત્રિધાસૌ પરિવર્જનીયો, પિપાસુના નિર્વૃત્તિમાત્મનીનામ્ ॥૨૮॥

અન્વયાર્થ :—[યતઃ] જો [શરીરી] શરીરધારી જીવો [જન્મવને] જન્મરૂપ વનમાં [સંયોગતઃ] સંયોગના લક્ષે [અનેક ભેદં] અનેક પ્રકારના [દુઃખં] દુઃખ [અશ્નુતે] ભોગવે છે, [તતઃ] તો

[આત્મનીનામ્] આત્માની [નિર્વૃત્તિ] નિર્વૃત્તિ (શાંતિ—આનંદ)
[પિપાસુના] ઇચ્છનારાઓએ [ત્રિધા] મન—વચન—કાયાના જોડાણથી
હઠી [અસૌ] આ સંયોગના લક્ષણે [પરિવર્જનીયઃ] છોડવું જોડે.

વિશેષાર્થ

૧. જીવ અનાદિથી સુખનો ઉપાય ચૂકી ગયેલ હોવાથી અજ્ઞાનભાવે જન્મ ધારણ કરીને રખડે છે. અહીં જન્મને વનની ઉપમા આપી છે. જીવ અજ્ઞાનદશામાં પોતાનો સ્વભાવ ચૂકી પર ઊપર લક્ષ કરે છે અને તેમનાથી પોતાને લાભ—નુકસાન થાય એમ તે માને છે. જે પર પદાર્થો ઊપર પોતે લક્ષ કરે છે તે પર પદાર્થો ‘સંયોગ’ કહેવાય છે. સંયોગથી લાભ-નુકસાન થાય એવી કુંધી માન્યતાની પકડને લીધે પર પદાર્થોને ઇષ્ટ—અનિષ્ટ માનીને તેના ગ્રહણ—ત્યાગ કરવાની આકુલતા જીવ સેવે છે; પર વસ્તુઓ સંબંધી ઇચ્છાનો સતત પ્રવાહ જોશભર ચલાવે છે તે જ દુઃખ છે, અને તે વિકાર હોવાથી, અનેક પ્રકારનું હોય છે. ઓછી આકુલતા (પુણ્ય-ભાવ) પણ ધીરેધીરે દુઃખ જ છે, છતાં અજ્ઞાનભાવે તેને સુખ માની જીવ ભ્રમણા સેવે છે અને તેના ફળરૂપે જન્મરૂપ વનમાં ચક્કર માર્યા કરે છે.

૨. તે દુઃખ ટાળવા માટે સ્વવસ્તુ અને પર વસ્તુના સ્વરૂપને જાણી, યથાર્થ ભેદજ્ઞાન કરી, પરતરફનું લક્ષ છોડી, સ્વતરફ વળવું જોડે. એમ કરે તો જ જીવનું દુઃખ મટે છે; તે સિવાય કોઈપણ અન્ય ઉપાયે દુઃખ મટે નહિ.

પ્રશ્ન—પુણ્યથી દુઃખ મટે કે નહિ?

ઉત્તર—ના; કારણ કે પર પ્રત્યેના લક્ષ વિના પુણ્ય થાય જ નહિ; જો પરના લક્ષથી દુઃખ મટતું હોત તો આ જન્મ વનમાં મિથ્યાદૃષ્ટિને લાયક બધાં પુણ્ય, જીવે કર્યા છતાં દુઃખ અને જન્મ

એમ ને એમ ઝુખા રહ્યાં છે। આથી સિદ્ધ થાય છે કે પુણ્ય, દુઃખ મટાડવાનો ઉપાય નથી એટલે કે પુણ્યથી ધર્મ થાય કે તે ધર્મને સહાયક થાય એમ નથી। આ રીતે પુણ્ય-પાપ રહિત નિજ સ્વભાવનો નિર્ણય કરી, ત્રિકાલશુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ તરફ વળ્યા વિના કદી ધર્મની શરૂઆત થાય નહિ ને દુઃખ મટે નહિ। અજ્ઞાની પુણ્યને ધર્મનું પરંપરા કારણ માને છે તે મિથ્યા માન્યતા છે; અજ્ઞાનીને પુણ્ય સર્વ અનર્થનું પરંપરા કારણ થાય છે એમ શ્રી પંચાસ્તિકાચની ૧૬૭મી ગાથા અને તેની ટીકાઓમાં કહ્યું છે।

૩. આત્મામાંથી યસી, મન-વચન-કાયા તરફનું જોડાણ થયા વિના પરલક્ષ થાય નહિ; સમ્યગ્દૃષ્ટિને, અભિપ્રાયમાંથી પ્રથમ મન-વચન-કાયા તરફનું જોડાણ સર્વથા ટકી જાય છે અને પછી સ્વરૂપ સ્થિરતાવડે જેમ જેમ ચારિત્ર દોષ ટકતો જાય છે તેમ તેમ મન-વચન-કાયા તરફનું જોડાણ છૂટતું જાય છે। આ જ સુખ પ્રાપ્ત કરવાનો સાચો ઉપાય છે એમ આ શ્લોકમાં દર્શાવ્યું છે।૨૮।

વિકલ્પ જાળ તોડીને આત્મામાં લીન થવાનો ઉપદેશ :—

સર્વ નિરાકૃત્ય વિકલ્પજાલં, સંસારકાન્તારનિપાતહેતુમ્।

વિવિક્તમાત્માનમવેક્ષ્યમાણો, નિલીયસે ત્વં પરમાત્મતત્ત્વે॥૨૯॥

અન્વયાર્થ :—[સંસારકાન્તારનિપાતહેતુમ્] સંસારરૂપ દુર્ગમ જંગલમાં ભટકાવવાની હેતુરૂપ [સર્વ વિકલ્પજાલં] સર્વ વિકલ્પ જાળ [નિરાકૃત્ય] હઠાવી-તોડી [વિવિક્તમ્] સર્વથી ભિન્ન [આત્માનમ્] આત્માને [અવેક્ષ્યમાણઃ] અવલોકી [ત્વં] તું [પરમાત્મતત્ત્વે] પરમાત્મ-તત્ત્વમાં [નિલીયસે] લીન થા।

વિશેષાર્થ

હું પરનું કરી શકું અને પર મારું કરી શકે અથવા એક

બીજાના નિમિત્ત થઈ શકીએ એમ જે માને તેને મિથ્યા વિકલ્પની જાલ કદી તૂટે નહિ અને આત્માનું લક્ષ થાય નહિ। તે વિકલ્પ-જાલ તોડવાનો ઉપાય આ શ્લોકમાં દર્શાવ્યો છે। પોતે સ્વઆત્માને બધાથી ભિન્ન અવલોકવો; એમ આત્માવલોકન કરતાં પર અને પુણ્ય પ્રત્યેનો વિકલ્પ તૂટી જાય છે। પોતાની અવસ્થામાં થતાં પુણ્ય-પાપરૂપ વિકાર આત્માનું સ્વરૂપ નથી તો શરીર વગેરે જે પ્રત્યક્ષ જુદાં છે તે આત્માના કઈ રીતે થઈ શકે? ન જ થઈ શકે। માટે પરથી અને વિકારથી ભિન્ન (એવા) પોતાના સિદ્ધ સમાન પરમાત્મતત્ત્વમાં લીન થવાનો અભ્યાસ કરવો। એ અભ્યાસવડે સંસારરૂપ વનમાં રાખડાવનાર વિકલ્પ જાલનો નાશ થાય છે। ૨૬।

પુણ્ય-પાપ અનુસાર સંયોગનો સંબંધ થાય છે એમ કહે છે:—

स्वयं कृतं कर्म यदात्मना पुरा, फलं तदीयं लभते शुभाशुभम्।

परेण दत्तं यदि लभते स्फुटं, स्वयं कृतं कर्म निरर्थकं तदा ॥૩૦॥

અન્વયાર્થ:—[પુરા] પૂર્વે [યત્] જે [કર્મ] કર્મ [આત્માના સ્વયં] સ્વયં આત્મા વડે [કૃતં] કરાયેલ હોય [તદીયં] તેનું જ [શુભ-અશુભમ્] શુભ-અશુભ [ફલં] ફલ [લભતે] તે (આત્મા) પામે છે। [યદિ] જો [પરેણ દત્તં] પારકાએ આપેલું (શુભાશુભ ફલ) [લભતે] આત્મા પામે [તદા] તો [સ્વયં કૃત] પોતે જ કરેલું [કર્મ] કર્મ [નિરર્થકમ્] વ્યર્થ જાય (એ) [સ્ફુટમ્] પ્રગટ છે। ૩૦।

વિશેષાર્થ

૧. આ શ્લોકમાં કહ્યું છે કે:—ચેતન કે અચેતન કોઈ પણ પર પદાર્થો આત્માને સુખ-દુઃખ આપી શકતા નથી। માટે પરથી મને લાભ-નુકસાન થાય એ માન્યતા એકદમ છોડી દેવી। આત્માને જે કાંઈ શુભાશુભ સંયોગ-વિયોગનો સંબંધ થાય છે તે, પોતે કરેલા

પુણ્ય-પાપ અનુસાર થાય છે। પણ તે સંયોગ-વિયોગ સુખ દુઃખ આપી શકતા નથી। સંયોગ-વિયોગમાં ઇષ્ટ-અનિષ્ટની કલ્પના તે દુઃખનું કારણ છે।

૨. શ્રી પ્રવચનસારના બીજા અધ્યાયની ૨૪ મી ગાથામાં કહ્યું છે કે :—

एसो त्ति णत्थि कोई ण णत्थि किरिया सहावणिव्वत्ता।

किरिया हि णत्थि अफला धम्मो जदि णिष्फलो परमो॥२४॥

અર્થ :—રાગાદિ અશુદ્ધ પરિણતિરૂપ વિભાવથી ઉત્પન્ન થતી જીવની ક્રિયા-મોહક્રિયા-અફળ નથી પણ સંસારરૂપ ફળને આપનાર હોવાથી સફળ છે; પરંતુ સમ્યગ્દર્શનપૂર્વક સ્થિરતારૂપ પરમ ધર્મ નિષ્ફળ છે, અર્થાત્ તે નરનારકાદિ સંસારપર્યાયરૂપ ફળથી રહિત છે। માટે મિથ્યાત્વરૂપ અશુદ્ધ પરિણતિ પ્રથમ છોડવી।

૩. શરુઆતમાં ‘પુરા યત્ કર્મ આત્મના સ્વયં કૃતમ્’—પૂર્વે જે કર્મ આત્માએ પોતે કર્યા છે’ એમ કહ્યું છે ત્યાં પૂર્વે કર્મ બાંધવામાં જીવના વિકારનું નિમિત્તપણું હતું એટલું બતાવવા માટે છે। જીવે પૂર્વે વિકારભાવ કરતાં જે કર્મ બંધાયા તે આત્માએ પોતે કર્યા છે એમ વ્યવહારે કહેવામાં આવે છે। ખરી રીતે આત્મા જડ કર્મ કરી શકતો નથી। કેમકે આત્મા ચેતન દ્રવ્ય છે અને જડ કર્મ અનંત પુદ્ગલ અચેતન દ્રવ્યો છે।

૪. ‘સ્વયં કૃત કર્મ નિર્થકમ્’—આ પદનો અર્થ સમજાવવાની જરૂર છે। જીવ પોતે જે ભાવ કરે તે નિશ્ચયે સ્વયંકૃત કર્મ છે; અને તે ભાવકર્મનો કર્તા, ભોક્તા જીવ એક જ સમયે (તે ભાવ કરતી વખતે જ) થાય છે। શુદ્ધ ભાવ કરે તો શુદ્ધ ભાવનો અને અશુદ્ધ ભાવ કરે તો અશુદ્ધ ભાવનો કર્તા તથા ભોક્તા તે જ સમયે જીવ

થાય છે, અર્થાત્ તે ભાવકર્મ નિર્રથક નથી। જીવ જ્યારે અશુદ્ધ ભાવ કરે ત્યારે નિમિત્તનૈમિત્તિક સંબંધના કારણે જે નવાં કર્મો જીવ સાથે એકક્ષેત્રવગાહપણે બંધાય છે તે પળ ઉપચારથી ‘સ્વયંકૃતકર્મ’ કહેવાય છે।

૫. જડકર્મ બે પ્રકારના છે। ૧. ઘાતિ, ૨. અઘાતિ; તેમાં ઘાતિ કર્મ નિર્રથક જતા નથી તેનો અર્થ એ છે કે તેના ઉદય સમયે જેટલે દરજ્જે જીવ તેમાં જોડાય તેટલે દરજ્જે આત્મામાં વિકારી ભાવ થાય; તે ઘાતિ કર્મનો ભોગવટો ઉપચારથી થયો કહેવાય છે અને તેટલે દરજ્જે તે કર્મ નિર્રથક ન થાય એમ કહેવું એ પળ ઉપચાર છે।

જો જીવ સ્વપુરુષાર્થથી તે કર્મના ઉદયમાં જેટલે અંશે ન જોડાય તેટલે અંશે તે કર્મ નિર્જરી જાય। જ્યારે જીવે વિકાર ન કરવારૂપ જે પુરુષાર્થ કર્યો ત્યારે તે કર્મનો ઉદય નિર્જરારૂપ થયો, તે રીતે એ કર્મનો ભોગવટો જીવે કર્યો એમ ઉપચારથી કહેવાય છે। અઘાતિ કર્મના ઉદય સમયે બાહ્ય સંયોગ-વિયોગનો સંબંધ થાય છે। જીવ તેનો જ્ઞાતા-દૃષ્ટા રહે તો સુખી થાય અને સંયોગ-વિયોગમાં ઇષ્ટ-અનિષ્ટની કલ્પના કરે તો દુઃખી થાય। આ રીતે સ્વયંકૃત કર્મ નિર્રથક નથી એવો આ પદનો અર્થ સમજાવો। ૩૦।

આત્મસ્વરૂપમાં અનન્યપણાનો ઉપદેશ :—

નિજાર્જિતં કર્મ વિહાય દેહિનો ન કોઽપિ કસ્યાપિ દદાતિ કિંચન।

વિચારયત્રેવમનન્યમાનસઃ પરો દદાતીતિ વિમુચ્ય શેમુષીમ્ ॥૩૧॥

અન્વયાર્થ :—[દેહિનઃ] જીવના [નિજાર્જિતં] પોતાના ઉપાર્જન કરેલાં [કર્મ વિહાય] કર્મ સિવાય [કઃ અપિ] કોઈપણ [કસ્ય અપિ] કોઈને પણ [કિંચન] કાંઈપણ [ન દદાતિ] આપતું નથી

[એવમ] એમ [વિચારયત્] વિચારી [પરઃ] પર-અન્ય [દદાતિ] આપે છે [ઇતિ] એવી [શેમુષીમ્] બુદ્ધિ [વિમુચ્ય] છોડી [અનન્યમાનસઃ] આત્માવડે પોતાનું અનન્યપણું વિચારવું।

વિશેષાર્થ

૧. એકદ્રવ્ય અન્ય દ્રવ્યનું કાંઈપણ કરી શકતું નથી એ સિદ્ધાન્ત અહીં પ્રતિપાદન કર્યો છે। માટે કોઈ પર મને સુખ-દુઃખ, સગવડ-અગવડ કે ધન-મકાન વગેરે કાંઈપણ આપી શકે એ મિથ્યાબુદ્ધિ છોડવી।

૨. પૂર્વે કરેલાં વિકારી ભાવોનું નિમિત્ત પામીને સ્વયં આવેલાં જડકર્મો પણ તને કાંઈ કરી શકતા નથી; જ્યારે પર વસ્તુનો સંયોગ-વિયોગ થવાનો હોય ત્યારે કર્મની ઉદયરૂપ હાજરી હોય એટલો સંબંધ જાણી લેવો। પરંતુ જીવના ભાવમાં કર્મનો ઉદય કાંઈપણ કરી શકતો નથી। જો આ પ્રમાણે યથાર્થ જાણે તો જ જીવ પોતાનામાં એકાગ્ર થઈ શકે। જડ કર્મ ઉદયમાં આવી જીવને ફળ આપે એમ કહેવું તે વ્યવહારકથન છે। અહીં એટલો જ અર્થ સમજવો કે પરવસ્તુનો સંયોગ-વિયોગ સ્વયં પોતપોતાથી થાય છે, માત્ર તેને અનુકૂળ અઘાતિ કર્મનો ઉદય તે સમયે સ્વયં ઉદયરૂપે હોય છે; જીવ તે સમયે સ્વલક્ષ ચૂકી સંયોગનું લક્ષ કરે તો વિકાર થાય અને તે વચ્ચે ઘાતિકર્મનો ઉદય થયો કહેવાય। જો જીવ સ્વલક્ષમાં રહીને વિકાર ન કરે તો તે જ ઘાતિકર્મોની નિર્જરા થઈ એમ કહેવાય। આ રીતે જીવના ભાવનો આરોપ કર્મમાં આવે છે। આત્માના ભાવ આત્મામાં છે અને કર્મની તે વચ્ચેની અવસ્થા તો કર્મમાં જ છે તે આત્મ પ્રદેશથી છૂટા પડવારૂપે જ છે; તે કર્મો આત્માને કાંઈ કરતાં નથી। એમ જાણી કર્મોની અને સંયોગની દૃષ્ટિ છોડી પોતાનું પોતાથી અનન્યપણું વિચારી, પોતાના આત્મસ્વરૂપમાં

દૃષ્ટિ કરી એકાગ્ર થવું એમ આ શ્લોકમાં કહ્યું છે।૩૧।

આત્મધ્યાનથી મુક્તિની પ્રાપ્તિ :—

યૈઃ પરમાત્માઽમિતગતિવન્ધ્યઃ સર્વવિવિક્તો ભૃશમનવદ્યઃ।

શાશ્વદધીતો મનસિ લભન્તે, મુક્તિનિકેતં વિભવવરં તે॥૩૨॥

અન્વયાર્થ :—[અમિતગતિવન્ધ્યઃ] (આ પુસ્તિકાના કર્તા અમિતગતિ આચાર્યદ્વારા અથવા તો અપાર જ્ઞાનસંપન્ન ગણધરાદિદ્વારા વંદિત [સર્વ વિવિક્તઃ] સર્વથી ભિન્ન [ભૃશમ્ અનવદ્યઃ] અત્યંત નિર્દોષ [પરમાત્મા] પરમાત્મા [યૈઃ] જે (ભવ્ય જીવો) દ્વારા [શાશ્વત્] નિરંતર [મનસિ] એકાગ્રચિત્તે [અધીતઃ] ધ્યાવાય છે [તે] તે જીવો [વિભવવરં] ઉત્કૃષ્ટ વૈભવી [મુક્તિનિકેતં] મુક્તિનિવાસને [લભન્તે] પામે છે।

વિશેષાર્થ

ત્રિકાલશુદ્ધ નિજાત્મા જ ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે। અને તેનું ફળ મુક્તિ છે, એમ અહીં કહ્યું છે। પણ એ ખાસ ધ્યાન રાખવું કે પ્રથમ શુદ્ધાત્માનું સ્વરૂપ જાણ્યા વિના તેનું ધ્યાન થઈ શકે નહિ। માટે મોક્ષાર્થીઓએ પ્રથમ શુદ્ધાત્મસ્વરૂપ જાણવું ને પછી શુદ્ધાત્માનું ધ્યાન કરવું। આત્માની ઓઠલાણ વિનાનું ધ્યાન તો સસલાનાં શિંગના ધ્યાન કરવા સમાન મિથ્યા છે। કેટલાક જીવો આત્મસ્વરૂપ સમજ્યા વિના જે ધ્યાન કરે છે તે, ધર્મધ્યાન નથી પરંતુ તે તો મૂઢતાની વૃદ્ધિ કરનાર ધ્યાનાભ્યાસ છે। માટે નિજ શુદ્ધાત્મસ્વરૂપ યથાર્થ સમજવા જીવે કટિબદ્ધ થવું યોગ્ય છે।૩૨।

અંતિમ મંગલદ્વારા સામાયિકનું ફળ :—

इति द्वात्रिंशत्तैर्वृत्तैः परमात्मानमीक्षते।

योऽनन्यगतचेतस्को यात्यसौ पदमव्ययम्॥૩૩॥

અન્વયાર્થ :—[ઈતિ] આ પ્રમાણે [દ્વાત્રિંશતૈર્વૃત્તૈઃ] બત્રીશ શ્લોકો દ્વારા [યઃ] જે [અનન્યગતચેતરકઃ] એકાગ્રચિત્ત ચૈતન્ય (આત્મા) [પરમાત્માનમ્] પરમાત્માને [ઈક્ષતે] જુએ છે—અનુભવે છે (તે) [અસૌ] આ [અવ્યયમ્ પદમ્] અવિનાશીપદ—મોક્ષ પ્રત્યે [યાતિ] જાય છે।

વિશેષાર્થ

આ શ્લોકો માત્ર મુખથી બોલી જવાના નથી, પરન્તુ તેના અર્થ સમજી તેના ભાવનું ભાસન થવાની જરૂર છે। માટે તેના ભાવ સમજી પોતાના ત્રિકાલશુદ્ધ અખંડ ચિદાનંદ પરમાત્મસ્વરૂપના શ્રદ્ધા—જ્ઞાન કરી, તેમાં જ લક્ષ કરી, સ્થિર થવું તે સામાયિકનું પ્રયોજન છે અને તેનું ફળ સિદ્ધિપદની પ્રાપ્તિ છે।૩૩।

